

С. МЕЧНИК

ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ

ЛОНДОН
1950

С. МЕЧНИК

**ПІД
ТРЬОМА
ОКУПАНТАМИ**

Слаб-ко

С. МЕЧНИК

**ШІД
ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ**

СПОГАДИ УКРАЇНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА-ПІДПІЛЬНИКА

Пам'яті Поляглих Героїв
за волю України

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
ЛОНДОН 1958

Авторські права застережені
Передрук — за дозволом Видавництва

Тираж: 2500 прим.

з Друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Road,
London, N. 1. Tel.: NORTH 1828

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Книжка спогадів С. Мечника п. з. «Під трьома окупантами», написана членом ОУН, активним учасником українського визвольно-революційного підпілля, є важливим документом нашої доби. Вона подає багато надзвичайно цінного джерельного матеріалу про життя, боротьбу і мартирологію українського народу під час другої світової війни. Документальна вартість цих спогадів тим більша, що вони написані у формі стислої хроніки подій, речево і без зайвих прикрас, написані людиною, яка жила й боролася в самій гущі народу, і тому спромоглася дати «перспективу знизу» до цього періоду нашої найновішої історії.

Спогади С. Мечника є тривким пам'ятником на могилу тисячів членів ОУН, знаних і безіменних героїв українського революційного підпілля в минулих двадцятих роках.

Цей твір є також цікавою лектурою та матеріалом для національно-патріотичного виховання молодого покоління, що має дати кадри нових борців за продовження і завершення великого діла національно-державного визволення України.

СЛОВО АВТОРА ДО ЧИТАЧІВ

У цій своїй короткій екскурсії в недавнє минуле я поставив собі за завдання описати шлях, що ним ішли тисячі членів ОУН, воїнів української самостійницької ідеї, під час II-ої світової війни. Я описую тут тільки ті події, що пережив їх безпосередньо, і згадую про тих людей, що їх знав особисто у бойовій співпраці. Я не ставив собі за мету прикрашувати власну працю в ОУН літературно-мистецькими додатками, а описав мій шлях підпільника так дослівно, як він стоїть тепер у моїй пам'яті. Тому мій виклад, можливо, трохи сухий і, може, вражає те, що придаю багато уваги деталям, на перший погляд незначущим. Я визначив собі за мету скласти хроніку подій, не випускаючи з неї нічого. Тож хай читач сам визначить, що для нього матиме більший інтерес, а решту пропустить.

Але, з другого боку, я свідомий того, що в моєму викладі, безумовно, трапляються прогалини й неточності. Кожному читачеві, який знайде їх і подасть мені виправлення або доповнення, заздалегідь приношу мою щирю подяку.

Та є і цілий ряд речей, про які я не згадав або згадав у дуже загальних виразах. Це стосується тих справ, яких докладне висвітлення, з зовсім зрозумілих причин, я вважаю ще за завчасне.

Мої скромні записки присвячую пам'яті поляглих героїв за волю України, які своєю кров'ю довели світові, що Україна має свою історію, свій власний зміст життя, що є незалежний від Москви в усіх її забарвленнях, був незалежний від нацистської Німеччини і буде незалежний від будь-якої імперіалістичної чужинецької сили.

Автор

1. Я — дух відвічної стихії

ПРО ТЕ, ЯК МЕНЕ «ВЧИЛИ»

Був останній день шкільного року. Мої шкільні товариші були веселі, умовлялися зустрітись під час вакацій. Лише мені було тяжко на душі. Я знав, що того дня кінчалося моє дальше навчання, що я прощався зі школою, може й назавжди.

Було прикро розлучатися з малим містечком, в якому я перебував кілька років майже кожного дня по закінченні сільської народньої школи. Думавши про те, я пригадував неприємності, що їх доводилося переживати. Урядовою мовою у школі була польська. Коли я прийшов із села, то не вмів добре говорити по-польськи. Для зухвалих польських товаришів із кляси я став об'єктом посміховиська, не зважаючи на те, що вчився я не зле.

Сталася, наприклад, така неприємна історія з моєю реєстрацією. Господар кляси (або староста), вже не пригадою, з якою метою, мав зробити список учнів усієї кляси. Він це робив під час перерви. З графами обряду та національності в нього все йшло справно, тому що учні відповідали «поляк — римокатолик», — дехто мав визнання «мойжешове», дехто — «русін — греко-католик», — аж поки черга прийшла на мене. Коли я сказав «греко-католик», зухвалий староста сам додав «русін». Але я заявив рішучим тоном:

— Ні, українець!

Всі, хто був у класі, насторожилися, ніби серед них перебував злочинець. Староста почав мені доводити, що — «українець» нема, тільки русині». Я наполягав на своєму, твердивши, що сам знаю добре, хто я такий.

Справа опинилася в директора, почалися викликання до його канцелярії, вивчення і т. д. Написали мені, звичайно, «русин». Я сказав, що вони можуть писати, що хочуть, але я, мовчав, за те не відповідаю, бо я таки українець.

Відтоді я вже був під спеціальним наглядом учителів під час лекцій. Стежили за кожним моїм кроком, намагаючись причепитися й витлумачити все мені на шкоду. Але, як я сказав уже вище, вчився я добре.

Так було не тільки в школі, але й поза школою. Неділями я, як правило, носив вишивану сорочку. Це доливало оливи до вогню.

Наступного року до моєї класи прийшло кілька учнів, які відважно називали себе українцями. Це були: П. Покотило, Я. Дибало, С. Паньчук, Б. Карпичин. Відтоді ми всі стали добрими приятелями.

Та, проте, мав я й деяких добрих приятелів поляків. То були сини професійного військовика і судового урядовця. Вони цілком щиро питали мене:

— Цо оні, Стефан, от тебе хцоу?

Тепер це все було за мною. Батьки були переконані, що я стану господарем на тому ґрунті, який посідав мій тато. Я ж хотів лише на перехідний час лишитися при них, щоб допомогти дещо в господарстві. Коли б мене хтось був запитав, чому саме «на перехідний час», я тоді ще не міг би докладно відповісти. Але ці пережиті кілька років були для мене часом, коли в моїй душі виник підсвідомий гін до певного ідеалу, і цей гін дедалі більше ставав для мене ясним.

Я син селян. Батьки мої були релігійні й національно свідомі українці. Вони любили свою пра-

цю і вчили мене цієї любови до праці. У рідному селі в народній школі навчання відбувалося українською мовою, лише на годинах польської мови вчитель намагався навчити нас по-польському. Історію вчили польську, але інколи вчитель, свідомий українець, таки згадував дещо за наших князів та гетьманів. Це було, звичайно, в мінімальному вигляді, і якщо хтось із батьків учнів не вчив своєї дитини української історії вдома, то такий учень не мав про неї майже ніякого поняття.

Навчившись читати, я напався на книжки, що були в читальні «Просвіти». Можна сказати, що я їх усі поглинув. Твори Кащенко я читав навіть іноді при місяці, бо мати гасила лампу й веліла йти спати.

У місті я побачив, як поляки, починаючи від робітника й кінчаючи інтелігентом, робили українцям кривду на кожному кроці. Тільки й можна було почути з їхнього боку «русин — кабан». Коли наш селянин приходив до уряду, то, якщо він не знав польської мови, він зустрічався з кпинами і натрапляв на ряд перешкод. Польські селяни, а це були майже виключно колоністи, користувалися з різних привілеїв, як от позика тощо. Польський поліцай шукав кожної причини, правної й неправної, щоб накласти на нашого селянина адміністративну кару.

У містечку, в якому я перебував останні роки, польська інтелігенція була особливо вороже наставлена супроти українців. Серед неї квітнув шовінізм чистої води. Польські державні свята відзначувано з великою помпою, з маршами й промовами. Всіляко звеличувалося «польське моцарство од можа до можа».

У цьому шовіністичному наставленні велику ролю відігравали вчителі народньої та середньої школи. Вони всі були переважно так звані «оброньцями Львова» і на паради вбиралися в військовий однострій з різними медалями. Свого курсу дотримувалися вони й у школі, виховували

в ній польську молодь. Українців часто примушували переносити метрики з церкви до костела.

Мене всі ці речі вражали, я сприймав їх чужино, і дедалі напруженіше про них думав. З польськими товаришами шкільної лавки я жив добре, ми поважали один одного. Але вони не могли збагнути всієї правди.

ЯК І ЧИМ ЖИЛО МОЄ СЕЛО

Року 1932 я довідався з процесу Біласа та Данилишина, що існує якась українська організація, яка бореться за Українську Державу. Мене почало глибоко хвилювати питання, чому ми, українці, не маємо своєї держави, як інші народи. Я намагався стежити в газетах за політичними процесами. Поступово це стало в мене головною справою життя. Я укладав собі фантастичні плани, як знайти дорогу до такої організації або, принаймні, як створити її на місці.

Я знав кількох українців, що їх польська поліція часто арештувала. Я вирішив, що це й є ті люди, які знають про організацію. Я став до них наближатися, слухати їх.

За деякий час мене став запитувати поліцай. Він цікавився, чому я заходжу до такої ось і такої крамниці. Нарешті, він сказав мені, що я учень, і якщо ходитиму до цієї крамниці, то зо мною буде погано.

Я жив коло батьків, допомагав їм працювати в господарстві. Але кожну вільну хвилину я використовував на науку.

Моє рідне село було досить цікаве. Історія його була така. По битві Хмельницького з поляками під Зборовом, два козаки-інваліди, на прізвище Гречки, осіли в лісах і збудували собі зимівник. За деякий час їхній осідок збільшився, постала невеличка оселя. Пізніше один із синів Гречків був першим священиком у селі і називався вже Гречанський. Він започаткував писану історію цього

села. Її продовжували інші священики, і вона збереглася до нашого часу. Село було невелике, всього 190 чисел, з понад тисячею мешканців. Цікаве воно було тим, що в ньому існували аж три політичні напрями. Найчисленнішими та найактивнішими були українці, згуртовані довкола читальні «Просвіти». Другий, менший гурт становили так звані «кацапи», тобто галицькі москвофіли, які гуртувалися навколо свого «Общества имени Качковского». Третьою ж була група поляків, з їхньою домівкою, що звалася «Товажиство школи людовой».

Місцевих поляків було лише 7 родин, крім того було кільканадцять колоністів. Вони отримували різні позики й полегші від держави. Поза тим поляки створювали в селі парамілітарну організацію «Стшелец».

Усі «стшельци» були конфідентами поліції, і їхня праця в основному складалася лише з того, щоб робити якомога більше кривди українцям. Ніхто з них поважно не вивчав ані історії Польщі, ані військової справи. Вони влаштували самі тільки забави і ходили зривати українські імпрези.

Група «кацапів навколо «Общества Качковского» була малочисельна, але користувалася з підтримки польської влади. Ці люди називали себе «руськими», а українцям давали назву «мазепинців». Під час виборів вони йшли одним бльоком з поляками. За допомогою поляків вони купили стару сільську хату, де влаштували свою домівку. Часто до них приїздив із Польщі московський театр Шубінова, який складався з москалів-неділімців, емігрантів з СРСР. В їхній домівці можна було часто чути російські пісні, як от «Волга, Волга» чи «Ура, ура, пойдьом на врага, за матушку Росію, за батюшку царя!»

Я знав цілий повіт, до якого було приналежне наше село, але такої комедії з тим «кацапством» не було ніде. Польська влада всіма силами намагалася підтримувати їх, не даючи їм заперти.

Вони тримали спільний фронт проти українців. Вони влаштовували всілякі танцювальні вечори — як не в польській, то в «кацапській» домівці. Коли українці робили заходи в поліції чи в старости (голови повіту) про дозвіл на якунебудь імпрезу, то їм відповідали:

— Ми вже у вашому селі дали дозвіл. Ідьте туди, де дано дозвіл.

Та всі ці перешкоди не стримували українців від праці в читальні «Просвіти». Навпаки, вони тільки додавали завзяття. Майже вся молодь почувала себе українською. «Общества Качковського» трималися лише діти заїлих, упертих москвофілів. Вони кілька разів намагалися зірвати нам імпрези, але щораз діставали таку відсіч, що потім довго відлежувалися в ліжку. Крім того, час до часу вікна їхньої домівки хтось виривав з рамами. Не могла їм допомогти й польська поліція, яка дала дозвіл їхнім керівникам носити зброю.

Наша кооператива стояла в селі дуже добре. До неї ходили купувати всі українці. При читальні «Просвіти» існував хор, який стояв дуже часто в повіті на першому місці. Існував також аматорський гурток, що безперервно давав вистави. Серед сільської молоді виявилось дуже багато здібних юнаків та дівчат. Цікавим було те, що не було в нас політичних партій. Були самі українці. Всі співчували тій організації, яка провадила безкомпромісову боротьбу з польським насильством. Цією організацією була ОУН.

Серед молоді не існувало різниць між багатими та бідними. Це була дуже характеристична риса нашого побуту, над якою потім ламали собі голови більшовики. Так само не було серед молоді ані одного випадку, щоб хтось перебував на послугах польської поліції. Щоправда, було в селі кілька родин, байдужих до політичних питань. Їх ніщо не цікавило, крім церкви.

У читальні була багата бібліотека, там отримувано всі українські часописи, які виходили у

Львові. Крім того, господарі передплачували газету «Народня справа». Цю газету популярно названо «коров'ячою газетою», бо, якщо ставалося щось корові передплатника, то редакція давала власникові грошове відшкодування.

Пригадую, що коли перед виборами приїздили різні промовці, то представників москвофільсько-польського бльоку ніхто не хотів слухати. Представників УНДО слухали, але при тому сильно критикували.

Читальня «Просвіти» була тим вогнищем, що село дедалі більше підносило на вищий культурний рівень.

Була в селі також футбольна команда і команда сітківки. Молодь вправлялася й у легкій атлетіці, у плаванні. Зайнята фізичною роботою, сільська молодь усе ж таки від спорту не відставала. Я любив спорт з малих літ, любив взагалі все, що виробляло фізичну справність.

В інших ділянках культурного життя я належав тоді також до передової групи.

Але це було лише зовнішнє легальне життя. Від 1937 р. я був уже членом ОУН.

Перед тим була в селі спроба започаткувати ОУН, але вона провалилась. Кількох учасників засуджено польським судом на 4-6 років тюрми. На той час я був єдиним членом ОУН, який утримав зв'язок з ОУН у сусідніх селах. Знаючи добре місцеві обставини, знаючи, як польська поліція стежила через «стшельців» та «кацапів» за кожним українцем, який міг би належати до ОУН, я добре себе законспірував. Нікому не спадало й на думку, що я до неї належу.

Батьки хотіли, щоб я не займався жодною політикою, а ставав до праці в господарстві. А я прагнув зовсім іншого.

*
* *

ОРГАНІЗАЦІЯ, ЩО ПІДНЯЛА НАРОД ДО БОРОТЬБИ

1938 р. відбулися великі арешти. До тюрми потрапила ціла повітова екекутива. Її очолював друг Вугляр — Володимир Л-ай, а в склад її входили: Микола Свистун-Ворон (бойовий референт) і друг Богдан Каз-й (організаційний референт). Польський суд був безжалісний. Він видав високі вироки — по 6, 8, 10 і 12 років. Завдяки мужній поставі арештованих, польській поліції все ж таки не вдалося зліквідувати всієї мережі ОУН у повіті. Ті члени, які дісталися до в'язниці, перенесли тяжкі тортури, але нікого не зрадили.

Завдяки такій поставі минули арештування десятки інших членів, у тому і я. Та організація все ж була обезголовлена.

Я втримував зв'язок з друзями, як і раніше. Завдання, що стояло перед нами, було — працювати над собою і з молоддю, яка належала до організаційних рядів. На той час припадає акція організації, скерована на поборювання польських монопольних товарів за допомогою бойкотів. Так, зокрема, бойкотовано тих наших молодих людей, які виявляли нахил до алкоголю. Це допомагало, і молодь кидала пити.

Так само було зорганізовано бойкот тих покупців, які полестились на понкурентійно-здешевілі ціни в польських та жидівських крамницях. Завданням організації було привернути увагу наших людей до українських кооперативних установ і тим зміцнити їх. Отже, біля ворожих нам крамниць установлювано вечорами пікети. Коли хтось мало-свідомий ішов до них купувати, молоді люди підходили до нього і пояснювали шкоду від його поступовання для національної справи.

Таким чином на 1938 рік було досягнуто такого стану, що ворожі нам купці зникли зовсім із

сід, подавшись до міст. Під гаслом «Український гріш — в українські руки» торговельна справа на селі залишилася цілковито в українських руках.

Так надійшов 1939 рік. Нас кілька заходилися впорядковувати терен. Незабаром ми впорядкували один надрайон. Але зв'язку «догори» ми зловити не могли. Так ми й перебували без зверхництва.

Вишкіл в ОУН був поставлений досить добре. Головну увагу ми звертали на історію України, географію. Занадто мало було матеріалів про комунізм.

Військовий вишкіл був поставлений так, що за деякий час член ОУН мав загальні основи військового знання, мав уявлення про організацію війська і майже опанований курс стрільня.

У тому році всі говорили, що буде війна. Газети були переповнені політичними несподіванками. Держави Осі переходили в явний наступ. Навіть старі селяни говорили, що вибухне війна, і пророкували Польщі кінець. Мотивували вони своє розумування зовсім просто: кого, мовляв, Бог хоче покарати, то відбирає в того насамперед розум.

Саме в такому стані була польська влада. Поліцаї ходили по селах і примушували селян малювати плоти. Густі плоти, як у нас називали, паркани, треба було розширяти. А час був саме такий, що господарі мали багато іншої праці. Звичайно, не могли ж усі впоратися своєчасно з цією додатковою й непотрібною працею. На таких поліцаї накладали грошові карі.

«Стшельци» ходили кожного дня на вправи до повітового містечка. В селі вони й далі балакали про свою силу, заховувалися бундючно. Їх треба було обминати здалека. Вони вимагали, щоб їм вклонялись. Коли хтось цього не робив, вони спинали й питали:

— Не відзіц, хто я естем?

Щотижня вивішувано нові кличі й гасла, як от «Преч прусакуф з нашей земі» або «Не дами ані

гузіка» і т. д. Коли хто спостерігав це спокійно збоку, то воно мало вигляд, що тут справді хтось несповна розуму. І мимоволі думалося про польський уряд, який перепроводжував згори униз такі дурниці.

У серпні 1939 року сталася жахлива подія, що блискавкою облетіла всю Волинь й Галичину. Три члени ОУН — Іван Войтович із села Завидча, Микола Лисак із Щурович і Володимир Білостоцький з Руденка Ляцького, Радехівського повіту, ховалися від арештування. Польські поліцаї, за допомогою своїх конфідентів, відкрили місце, де вони перебували. Це була селянська стодала на невеличкому присілку Степанівка. Польські поліцаї станиці Радехів і Лопатин обложили стоделу. Почалася стрілянина. Побачивши, що члени ОУН наважилися боронитись, польські поліцаї запалили стоделу. Але герої не вийшли з неї, як сподівалися поліцаї, а загинули всі три, співаючи національний гімн.

Свідками цієї події були місцеві селяни, яких вона остаточно призвела до усвідомлення того, чим є польська окупаційна влада на наших землях.

Незабаром невідомі автори склали про цю подію пісню, співану широко на тих землях. Слів її я, на жаль, не пригадую.

Одного серпневого попівніччя я вертався з сусіднього села додому. В голові снувалися думки про війну. На організаційній зустрічі ми саме обговорювали це питання. Найбільш непокоїло нас те, що ми не мали на цей випадок плану дій, бо в нас не було зв'язку з вищими чинниками організації.

Нічну тишу перервав спів »Іхав стрілець на війноньку«. Я на хвилину спинився. Чути було, як старим шляхом, на віддалі якихось два кілометри, скрипіли підводи. Це їхали з сусіднього села до поїзду мобілізовані чоловіки до польського війська. Пісня вплинула на мене. Я подумав, що дійсно війна зближається. Що вона принесе для українського народу, яка буде дальша доля України?

Звичайно, думав я й про свою власну долю.

На хвилинку приходила також думка: а що, як Польща й справді вийде з війни переможно, як про це галасували газети? За що ж у такому разі йдуть на війну українці, кого вони боронитимуть? Отих поляків, які з них знущаються й кплять, називають їх »хлопі«, »русіні«, »кабані«?

Мій річник підлягав військовій службі наступної весни. Якби війна справді вибухла, покликання відбулося б, звичайно, скоріше. Я вирішив, що, як кликатимуть мій річник, то я втечу. Нас буде таких більше, думав я, зорганізуємо бойову групу.

Я замріявся в думках, і не хотілося йти додому. Але почало світати. Треба було поспішати, щоб, поки ще сплять, не підглянули, що я вночі кудись ходив.

ЯК МИ СПРИЙМАЛИ КІНЕЦЬ ОДНОГО »МОЦАРСТВА«

Так минуло кілька днів. Усі в селі чекали, що принесе завтрішній день. Цікавіших годі було примусити працювати. Вечорами сусіди сходилися кудись, де було радіо, і слухали відомості — польські, Москву, Берлін. Старші селяни, які служили в австрійській армії, знали німецьку мову й перекладали молодим.

Аж 1 вересня довідалися всі, що вибухла війна.

Того самого дня по обіді ми побачили німецькі літаки. Вони летіли високо на погідному небі, біліли, як голуби, і звук їхніх моторів був зовсім інакший, ніж польських. Бомбардування не було близько чути.

Наступного дня вони знову кудись спокійно перелітали. Ми дивилися на них, і нам було цікаво, чи прилетять польські літаки і як виглядатиме повітряний бій. Але польські літаки не з'являлися, і німецькі літали, неначе в себе вдома.

За кілька днів у селі було вже повно чуток з усієї Польщі й з усього фронту. Говорилося, що німецькі літаки все збомбардували, що польське військо втікає, куди хто може. Були, щоправда, й інші вістки — що поляки збомбували Берлін, що в одному напрямі польська армія вже вступила на територію німецької держави. Говорилося й про те, що Англія та Франція вступили у війну з Німеччиною і що Польща війну тепер напевно виграє. Але за кілька днів виявилось, що правдиві є перші чулки.

У наших околицях з'явилися втікачі з Познаня, Кракова, Варшави та різних інших міст. Це були переважно урядовці польської адміністрації. Вони належали до того державного апарату, який панічно втікав, куди очі гляділи.

Мені було дивно, що від дня вибуху війни минуло всього яких десять чи одинадцять днів, а вже кругом таке безладдя. Втікачі йшли на схід, вели з собою ровери, мотоцикли, питали, чи далеко до румунського кордону. Наші селяни пересміхались між собою. Всім було дивно, що польські урядники, такі пишні та зарозумілі ще два тижні тому, втратили голову і йшли до Румунії не зовсім у тому напрямі, де Румунія справді була.

Одного дня знявся шум. Летіло багато літаків. Вони летіли так низько, сливе понад самими хатами, що лише чудом не розвалили коминів. Літаки приземлились коло невеличкого лісу і поховалися між деревами.

Мене це зацікавило. Я пішов довідатися. Підійшовши ближче, побачив 12 літаків. Усе це були вишкільні машини. Знаючи вже добре по-польськи, я вступив у розмову з літунами. Вони спочатку були дуже обережні, запитали насамперед, чи це українські села, чи ні. «Ні, рускі», — мигнула в мене думка. Я сів коло них. Розповів, що села чисто українські, а в них мешкають порядні люди. Вони почали питати, чи тут спокійно, чи немає диверсантів. Я помітив, що вони взагалі

дуже насторожені, настроєні дуже панічно, і, сказавши ще кілька слів, пішов собі від них.

Але один з них пішов за мною. Він спинив мене й запитав, чи не могли б вони десь тут заночувати. Мені не хотілося спрямовувати їх в українське село, тому я сказав, що, як мені здається, на південь звідси, за яких 3 кілометри, поза лісом, має бути польська колонія. Там живуть багаті господарі.

Тим часом надійшов другий літун. Вони всі були переважно мого віку, лише кілька було старших. Цей другий вислухав мою раду і, задоволений, побіг назад до своїх. З тим, що залишився, зав'язалася розмова. Він ішов поруч і в тому самому напрямі, що й я. В розмові він сказав, що любить українців, добре з ними жив, бо сам родом із Золочева. При цій нагоді він попросив показати йому найближчу до Золочева дорогу. З його розмов я відчув, що для нього війна скінчена. Тоді я почав його сміливіше розпитувати, а він оповів мені їхню історію.

Вони були з літунською школою з Дембліна. Першого дня війни німці збомбардували ціле демблінське летовище, врятувалося й утекло лише цих кілька літаків. Вони заховаляся десь коло Холма в лісі, перебували там, аж поки не з'явилися німецькі диверсанти. Це примусило їх до дальшої втечі. Вони летіли дуже низько, щоб їх угорі не заатакували німецькі літаки. Тоді вони осіли в цьому ліску. Їхній старший намагався зловити якийнебудь зв'язок з командою, щоб довідатися, що їм робити далі.

Але потім він сказав:

— Я знаю, що все пропало. Найліпше мені було б тепер іти додому.

Він оповів мені про становище на фронті. За його словами, воно виглядало приблизно так: фронт як такий не існує; від першого дня війни німці вдерлися моторизованими частинами в Польщу; вся західня частина країни в їхніх руках; все знищено літаками; польський уряд і коман-

дування втекли; опір німцям ставлять лише поодинокі військові частини, як хто вміє і може.

Подумавши, він зробив своїм словам короткий підсумок:

— Польські юж нема.

Я показав йому напрям до дороги, якою він міг іти, щоб потрапити до Золочева.

Попрощавшись з ним, я замислився. Тяжко було мені зрозуміти, як це ті горді поляки так раптом безславно заломилися. Ясно згадав тут, якими вони виглядали всесильними над безборонними українцями. А цей молодий літун! Таж він був зобов'язаний присягою, — а ось тут лише жалісно промовив »Польські нема« — і пішов додому. Ворога він навіть у вічі не бачив, не воював з ним, лише тікав від нього. І так зробила, мабуть, більшість поляків.

У мене була хвилина, коли все, що я від нього почув, просто не доходило до моєї свідомості.

Того ж вечора я вийшов на умовлену зустріч із членами ОУН із сусідніх сіл. Я мав найновіші відомості, що їх дістав від літуна. Ними я поділився з друзями, і ми вирішили вживати заходів, щоб дістати якомога більше зброї. Кожен з нас мав пістоль, але не було в нас набоїв, тобто було всього по кілька штук. З цим не можна було нічого починати. Потрібні були набої і рушниці. Ми вирішили при першій нагоді відібрати зброю від поліцаїв чи втікаючих вояків.

Умовилися на наступну зустріч. Я ще взяв на себе обов'язок піти до повітового міста, де в мене були знайомства з шкільними товаришами, а також, через родинні зв'язки, з старшою віком українською інтелігенцією. Я мав довідатися про думки наших людей.

Наступного дня я застав у містечку багато війська. Туди заїхала якась артилерійська частина. Вояки ходили з опущеними головами, деякі спали або сиділи на возах. Це все були поляки.

Я обійшов поміж тими возами, ніхто не звертав на мене уваги. На тих возах було багато зброї: кулеметів і набоїв. У мене виникла думка, що, якби з кожного села приїхало нас хоч по двадцять, то з цілого повіту могло б набратися до двох тисяч наших хлопців, і ми могли б несподівано оточити ті вози і все відібрати. Я запитував себе, чи нас, членів організації, послухають інші, чи підуть вони з нами на таке діло.

Я зустрів одного товариша-поляка зі школи. Він мені оповів, що в місті має бути організований відділ, який не пустить німців за Буг ані на крок.

Зайшовши до знайомих, застав там кількох старших видатних українських громадян, які відігравали важливу роллю в нашому передвоєнному житті. Я довідався, що границю Польщі перейшли також большевицькі армії. Вони, мовляв, ідуть нас »визволяти«.

Серед згаданих людей були старшини УГА, які вже мали свого часу нагоду воювати з большевиками під час Визвольних Змагань 1919-20 рр. У даному випадку, ніхто не знав, що треба робити, але знали самих большевиків і знали те, що несуть вони насправді.

Наступного дня в сусідньому селі сталася подія. Два наші члени, озброєні пістолями, спробували обеззброїти трьох польських вояків, які їхали мотоциклом. Два вояки склали зброю, але третій старший сержант, почав боронитися. В перестрілці, яка зав'язалася при тому, він загинув. Ми рахувалися з тим, що може з польського боку бути пікета. Польські частини ще час від часу плуталися в наших околицях, ішли в різних напрямках, не маючи уявлення про будь-який пляновий марш. Крім того, були випадки, що в різних місцевостях поляки кидалися нищити свідомих українців. В одному місці, яке лежало поблизу трьох сіл, ми визначили нашу зустріч.

Нас зібралося понад тридцять молодих хлопців. Ми організували розвідку, що мала стежити за

селом, в якому сталася подія з сержантом. Під нашою пильною увагою перебувала дорога з міста, яка вела до цього села.

Увечері я пішов з п'ятьма друзями до лісу, де стояли літаки. Польські літуни тримали ще варту. Ми йшли з тим, що були готові на сутичку з охороною. Деякі з літунів ще перед тим розбіглися, а інші мешкали в маєтку поміщика, утримуючи зв'язок з артилерійською частиною в містечку. Ми підійшли обережно під лісок.

Було спокійно. Тільки стояли літаки гореславного польського «Льопу». Виявилось, що польські літуни вартували тільки вдень, а вночі спали.

Обшукавши літаки, ми познаходили багато для нас потрібного. Під накриттям ми знайшли два легкі скоростріли і 8 звичайних рушниць. Було й трохи набоїв, а також протигазові маски.

Порадившись, ми вирішили запалити літаки. Але з усіх шістьох ніхто з нас не мав сірників, бо ми не курили. Електрична лампка, така корисна в інших випадках, для цієї мети не надавалася. Довелось нам обмежитися лише на тому, що ми випустили з коліс повітря.

Рознеслася чутка, що полковник артилерійської частини вирішив з'явитися в селі і провчити тих, що наважилися роззброїти польських вояків. Ми відповідно до цього приготувалися. З уваги на те, що я був із ближчого до міста села, я взяв на себе розвідку. Моїм обов'язком було стежити, чи не йтиме з міста в напрямі того села військо. Зауваживши це, я мав запалити скирту соломи, що була, приблизно, 5 кілометрів від того села. Частина наших мала тоді зробити засідку, а інша, вже перед самим селом, зайняти оборонне становище. Ми розпоряджали 35 рушницями і двома легкими кулеметами. Пістолі не входили в рахунок. До членів ОУН приєдналося кілька підстаршин, що втекли з польської армії додому. Вони мали добре фахове військове знання.

Напруження тривало неповних три дні. Частина виїхала в північному напрямі. Решта польських вояків перебралася в цивільне убрання і тікала, хто куди міг.

Наступного дня переїздило кілька возів з вояками. Наші зробили в лісі засідку. Але з розмови з вояками, яку відбули наші друзі, виявилось, що це змобілізовані білоруси, які два тижні вже їздили, втративши напрям. Кожної ночі від них утікав як не «пан поручник», то «пан плютоні». Відні білоруси залишилися самі і не знали, що робити.

Ми порадили їм їхати додому, покинувши все. Якщо вони волочитимуться озброєні, — сказали ми їм, — то з ними може трапитися нещастя. Вони нас послушали.

Зброї мали ми тепер багато, і, крім нас, озброїлося ще кілька людей — дядьки й сільські парубки. Майже всі наші друзі, які сиділи по тюрмах, тепер поприходили додому. Вони перед тим сиділи в Тернополі, Золочеві і в Седльцах. Від них ми довідалися, що большевики мають зайняти землі по Буг.

«ВИЗВОЛИТЕЛІ» ЙДУТЬ!

Ми налагодили зв'язок у цілому повіті. Члени колишньої повітової ексекютиви підготовляли нових людей. По дорозі додому вони вже отримали певні настанови. Згідно з організаційним звичаєм, ніхто їх про це не питав, вони ж зі свого боку так само багато не говорили. Лише сповістили, що, як члени ОУН, вони розконспіровані, й тому не можуть перебувати під большевиками в своїх околицях.

У рядах ОУН був великий рух, кожний мав багато праці. Одні ховали бібліотеку, інші — зброю. Все готувалося прийняти нового окупанта.

Ми дістали вістку, що большевицькі частини пройшли за яких 25 кілометрів від нас і пішли

далеко на захід. У нашому повітовому містечку й по селах не було ще нікого з них.

Мушу сказати правду, що справжнього образу большевиків ми ще тоді не мали. Відомості, що їх мали члени ОУН, були дуже скупі. По селах висіли синьо-жовті прапори. Було створено міліцію, яка наглядала за порядком і носила синьо-жовті опаски. Окупацію Наддніпрянщини в галицькому селі уявляли на той же зразок, що й польську окупацію, лише що ГПУ вважали за брутальніше. Знали ми, що москалі переслідують українську мову і нищать церкви. Про комуністичну ідеологію, про їхні прагнення знали лише члени ОУН, і то недокладно.

Коли йде мова про селян, то вони не могли й припустити, що хтось може забрати від них землю, яка належала їм з діда-прадіда, в якийсь «колгосп». Селянин знав, що це його власність, «затабельована» в нотаря, набута у спадщину або власним чесним трудом. Не знаю, які в той час погляди мали українські робітники, але селяни мали один-єдиний погляд, незалежно від того, чи були вони багатіші, чи бідніші. Такий погляд наших селян я можу засвідчити, принаймні, з тих околиць, в яких я тоді перебував.

Поміщиками були в нас виключно поляки, українців серед них не було. Через те серед української людности було просто уявлення: польські пани панують на українських землях, коли ж постала б українська держава, то це панування скінчилося б, і землі було б усім подостатком, хто тільки захоче господарювати.

Комуністів до війни в нашому й у сусідніх селах не було, пропаганди їхньої ніхто не читав.

У неділю — не пригадую тепер точної дати — блискавкою облетіла вістка, що головною шосею йде большевицька армія. З сусідніх сіл на дорогу надбігла сила людей. Всі були вбрані, як то годиться в неділю, в нові убрання. Ми побачили панцерні частини, що посувалися танк за танком.

Багато з наших селян побачили при тій нагоді танк взагалі вперше в житті.

Ця частина не спинялась, а поїхала далі. За деякий час надїхала частина моторизованої піхоти. Побачивши людей, що зібралися навколо дороги, командир наказав спинитися. Деякі дядьки хотіли закурити, але виявилось, що того самого від дядьків хотіли бійці червоної армії. Вони наділили нас по примірникові газет «Правда» та «Ізвестія» і поїхали собі далі.

Коли вони відїхали, в нас почався обмін думок. Важке враження справляла моторизація, але ще важче — мізерний вигляд вояків. Дехто думав, що це від тяжких переходів, але старші люди, які бачили москалів ще в першій світовій війні, твердили, що це взагалі нормальний для російського солдата вигляд. Щоправда, — свідчили ці люди, — за першої світової війни ті вояки були все ж таки ліпше відгодовані, мали сало й цукор, і матаки ні в кого не просили. Цих же, — сказав один наш селянин, — Сталін годує либонь газетою. отож хоче й нас перевести на газету.

Я дуже зацікавився газетами. Вони були повні описів боїв з польською армією, містили мапи поділеної Польщі, великий зняток Сталіна. Найбільш смішно було мені з описів «великих боїв» і «перемог» червоної армії, яких насправді не було. Коли я перетлумачив це, як умів, іншим, сміх став загальним. Усі бо бачили ту польську армію, знали вже, які з нею були «бої».

* * *

Наступного дня до ліска, де стояли заховані польські літаки, приїхало «отделение» (рй) червоноармійців. Ми зрозуміли, що їхнім завданням було охороняти ті літаки. Червоноармійці зразу ж зробили собі землянки і виставили коло літаків варту.

По обіді я прийшов до лісу, щоб познайомитися з червоноармійцями. Землянка була збудована на

краю лісу. Я побачив кількох вояків віком близько 40 років. Вони були вбрані в сірі шинелі, подібні до тих саморобних сіряків, що їх носив дехто з наших селян. На голові вони мали «фуражки».

Я привітався й запитав, чи можу зайти. Вони запросили мене по-українському. З землянки вийшов молодий чоловік мого віку. Він був без шинелі, в одній «гімнастюрці», досить безформних штанах і чоботах. На голові мав круглу шапку з зіркою. Він носив відзнаки, з чого я вивів, що передо мною старшина.

Вояки по-російськи пояснили йому мету мого приходу. Він звернувся до мене також по-російськи і запросив до землянки. Національністю він був москаль, білявий, з круглим обличчям, з кирпатим носом. Землянка була досить обширна, мала заглиблення приблизно метр у землю. Дах чи накриття було зроблено з круглого дерева. Загалом, там було багато світла.

Почалася розмова. Я почав обережно розпитувати, чи вони українці. Один відповів, що вони всі з Київської воєнної округи. Я запитав, чи були вони в Каневі, чи бачили могилу Шевченка. Вони своєю чергою розпитували про життя під Польщею. При цьому вони дуже плавно говорили про поміщиків, про землю для трудящих. Один з них запитав, де можна купити хліба, бо їм, мовляв, ще не доставили харчів. Я сказав, що в селі пекарні нема, але що я можу відпровадити їх до господарів, де вони дістануть хліба, скільки захочуть.

Я посидів у землянці ще деякий час. Розмова не дуже клеїлась. Крім командира, говорило ще двоє. Протягом півгодини вони мали тільки одну тему: поміщики і трудовий народ. Зате інші мовчки дивилися на мене, і цей погляд був виразніший за кожную мову.

Я, зрештою, знав, що в першій розмові нічого цікавого не довідаюся. Треба було чекати на

інші нагоди, щоб дізнатися про справжній стан речей.

Зо мною до села пішли два бійці. Один з них, який заступав командира-сержанта, виявився дуже говірким. Чим довше він говорив, тим дужче почав я його ненавидіти. Він заявив, що нам у «Западній» буде тепер дуже добре жити. Потім він розповів, що був тут уже один раз у 1920 р. і бився з поляками. Найгірше мене вразило, коли він розповів, що, вступивши 17-літнім до червоної армії, він бився не тільки з поляками, але й з «петлорівськими гадами».

Я ввесь час мовчав. Так само нічого не говорив і другий вояк, що йшов з нами. Я обдарував їх хлібом і молоком, за яке вони не мусіли нічого платити, хоча й намагалися це робити. Крім того, я розподілив ще між ними по кілька яблук.

Обидва, навантажені харчами, пішли до своїх. Я намовив увечері кількох своїх, щоб роздобули в сусідів ще харчів — хліба, сала, овочів — і допомогли мені вранці віднести все те до червономармійців. Коли ми наступного дня принесли той подарунок, червоноармійці були страшенно раді. Ставлення до мене з їхнього боку кращало з кожною хвилиною.

Вояки почали бувати в мене вдома. Серед них були дуже порядні люди, справжні вороги советської влади. Один оповів мені про колективізацію, про арешти, про заслання. Попередив, щоб я далеко не все те говорив, що думаю, у присутності інших вояків. Про заступника сержанта він сказав мені, що це комуніст і дуже поганий чоловік. Те, що він мені оповідав наодинці, збігалось з тим, що я чув лише фрагментарно про большевиків та їхній режим. Звичайно, він просив мене нікому не оповідати, що він мене втаємничував у такі справи. Тоді то я повністю довідався про колгоспи, про голод, про доноси, арешти, про брехливу пропаганду.

*
*

»ВИЗВОЛИТЕЛ« БЕЗ МАСКИ

Групка червоноармійців охороняла польські літаки приблизно зо два місяці. Всі вони мали змогу добре обізнатися з життям у селі. Для села вони принесли певну користь, бо, крім мене, за короткий час червоноармійці познайомилися з багатьма іншими селянами, так само ми довідалися правду про советське господарство. Наші господарі сходилися вечорами і докладно все обговорювали.

На той час за частинами червоної армії приїхав до кожного повіту (чи, як пізніше стали називати, району) адміністративний апарат. Всі призначені виконувати владу на місцях, самозрозуміло, належали до комуністичної партії. Ще за кілька місяців прибули фахові кооператори і вчені, і серед цих людей траплялося вже й багато безпартійних.

Прибуло в кожний район і НКВД. Голова району почав нав'язувати зв'язки з селами і призначувати голів сільрад. У цій дії можна було розпізнати тактику комуністів.

Свідомо-український елемент новим господарям країни був, звичайно, не до вподоби. Відразу орієнтуватися в місцевих обставинах їм було важко. В нас не було жодного місцевого комуніста, який міг би їм стати тут у пригоді. Голова райвиконкому повторював ті самі пропагандивні фрази — мовляв, прийшов час, коли мають голос найбідніші «батраки», отож посада голови сільради належить насамперед таким «батракам».

Але в таких випадках, коли «батрак» був національно свідомий, відомий перед тим діяльністю в національному житті, голова райвиконкому не дуже радо погоджувався на його кандидатуру. Безхарактерний, неграмотний, темний тип був йому тоді любіший. Підшукавши відповідного кандидата на голову сільради, голова райвиконкому негайно його затверджував. Потім у селі скли-

кувано збори, на яких вимагалось схвалити це затвердження.

Комедію цю грали надзвичайно грубо. Хто ж, дійсно, міг би повірити, що це громада обрала собі голову сільради вільним вибором?

У кількох селах голова райвиконкому дістав, проте, рішучу відсіч. Мешканці села категорично відкидали пропонувані їм кандидатів і вибирали власних. Це були, звичайно, люди бідніші, але зате цілком чесні. Тоді район не міг уже противитися, а затверджував цих справді обраних народом голів сільрад. Не маючи ще догідного ґрунту, комуністи в таких випадках ішли з тактичних міркувань назустріч місцевим людям.

Створено міліцію, до якої за перших днів також потрапило багато порядних людей. Але по кількох днях їх почали звільняти. На їхнє місце став приходити елемент низької моральної якості, ба — люди, в минулому кримінально карані.

В апараті, що прибув з ССРСР на західні землі, більшість становили українські комуністи, проте найважливіші пости було обсаджено росіянами. У нашому районі, наприклад, головою райвиконкому був українець, секретарем райпарткому — москаль, НКВД району — москаль, начальником районної міліції — москаль, военком — москаль. Менш відповідальні посади отримували українці.

У перших днях велася пропаганда в тому дусі, що землю поміщиків мають розподілити між людей. З прибуттям апарату курс негайно звернувся на агітацію за колгоспи. Мушу засвідчити, що в нашому селі ніхто, навіть безземельні й малоземельні, не були захоплені, навіть тоді, коли висувалися гасла за розподіл поміщицької землі.

У районному центрі, крім згаданих офіційних робітників, були ще й інші члени партії, які мали під своєю опікою по два-три села, де проводили різні збори, пропагандивні бесіди тощо. При тому вони вивчали місцеві умови. Кожного тижня вони приїздили до районного центру, щоб здати звіт

із досягнутого на місцях. Як пізніше виявилося, всі вони були тасмними співробітниками НКВД — сексотами. Їхньою працею було також — брати на увагу людей, що з погляду комуністичного режиму були шкідливими і через те підлягали знищенню. З другого боку, вони вербували собі агентів з-поміж хиткого елементу.

Частини червоної армії почали тим часом повертатися назад на схід. Через наші й сусідні села пройшли за кілька днів сотні вояків. Вони були старші віком і до війська покликані на час польської кампанії. Між ними були люди різних професій.

Під час відпочинку селяни спомагали їх харчами і при тому наслухувалися їхніх критичних думок, нарікань на советську владу.

У советській армії були також і спеціальні пропагандивні відділи. Пригадую, один раз приїхали кількома автами і стали на вигоні перед селом. Між ними були добрі співаки. На їхній спів почали сходитися люди. Заграли на гармоніях, баянах, почалися танці. Коли людей зійшлося досить, вони припинили гру, а один увійшов на вантажне авто і виголосив двогодинну промову. Хто б не говорив ті промови, чи людина в уніформі, чи в цивільному, були вони однаково довгі, нудні і мали ту саму тему. Фрази повторювалися без кінця. Закінчувалося все гаслом: «Хай живе червона армія і товариш Сталін!»

Райвиконком настирливо взявся до праці. Щотижня або й два рази на тиждень у кожному селі скликувано збори, що їх називано новим для нас словом — мітинг. На ті мітинги заохочувано всіх. За кілька годин перед таким мітингом голова сільради висилав посильного через село, він ішов і сурмив у трубу, а при тому що кілька кроків кричав:

— Люди! Всі увечері на мітинг!

Спочатку всі йшли на мітинг, щоб побачити й почути «совета». Назва ця постала з того, що

апаратчики з СССР називали самі себе «советськими людьми». Потім стали ходити, щоб почути, чи однаково брешуть, чи «совети» зговорилися добре між собою, а чи, може, будуть в їхніх словах якісь суперечності. Коли ж мітинги остаточно остогидли, люди на них ішли виключно зі страху. Пропагандивні акції комуністів раз-у-раз ставили самих їх у дурне становище. Одного разу до села К. приїхав партійний працівник, який заявив на зборах, що він «теж українець» і що прізвище його Шевченко. Пояснивши, хто він такий, він передав слово новій «депутатці» з місцевих людей. Це була відома своєю неморальністю особа, якій не дали говорити. Коли вона зникла з трибуни, товариша Шевченка стали питати, чому то советська влада висуває на керівне становище повію. Збентежений, він не знав, що йому відповісти.

В іншому селі на подібних зборах, по закінченні промови партійця, який вигукнув: «Хай живе червона армія, хай живе товариш Сталін!» — присутні повторили цей вигук, а тоді всі, як один, почали співати український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Промовцеві, який перебував на сцені, голова сільради подав знак, щоб і він став на-струнко. Той мусів виконати це і стояв так аж до кінця співу. Люди думали, що він поскаржиться в НКВД, але не сталося нічого подібного. Він, певно, боявся, що й йому самому «пришиють» участь у співі.

На той час на галицьких землях почали вже кружляти у величезній кількості анекдоти, предметом яких були різні сторони нового для нас советського побуту. Люди кпили з советської тежкі, з советської «культури», з колгоспного господарства і т. д. Дещо з цього було комічне своїм перебільшенням, але більшість була правдою, бо анекдотичною від початку до кінця була советська дійсність.

По селах, як і по містах, уже давався відчутти

брак товарів першої потреби. Для наших людей цей факт ставав за головний аргумент під час мітингів. Агітаторам ставляли питання: «А скажіть, товаришу, чому це нема соли, нафти, взуття, матерії?» — і тоді він плутався, не знаючи, як логічно пов'язати свою тезу про щасливе життя з непроглядною дійсністю.

Створивши адміністрацію, большевики звернули головну увагу на молодь. Для неї було влаштовувано, крім загальних, ще спеціальні мітинги. Тут говорилося про те, як західноукраїнська молодь була гноблена польськими панамі, туманена жовтоблакитниками. Щойно аж тепер, мовляв, перед молоддю відкрилися дороги до шкіл, до різних підприємств. Кожен може стати командиром в армії, «льотчиком чи пулемьотчиком». Саме такою фразою завжди закінчував свою промову кожен агітатор.

У районному центрі при райвиконкомі вже був секретар райкомсомолу. Він складав списки молоді з усього району і вивчав можливість творення в районі комсомольських осередків. Пригадую добре одні збори молоді, на яких обирали її представників, що мали відбутися наради в районі, а тоді їхати на обласну нараду. Крім агітатора, на цих зборах був присутній голова сільради і спеціальний уповноважений району, який був прикріплений до нашого села. Знову повторювали десятки разів те саме.

Коли надійшла черга обирати делегатів, першою кандидатурою була моя разом з двома іншими. Голова зборів забажав, щоб кожен з кандидатів оповів свою автобіографію. Я розповів про себе коротко й плавно. Тоді виступив той спеціальний уповноважений району. Він сподівався, що я ще «виросту», але тим часом, я, покищо ще, мовляв, заражений «жовтоблакитною заразою». Для цього мене варто було «перевоспитать». Мені стало все ясно.

До мене підійшов голова сільради й сказав, що

він відчув, як «совети» насторожені супроти мене. Він був певен, що вони не погодяться на мою кандидатуру в делегати. Тому він запропонував мені відмовитися. Я відповів на це, що делегатом я бути не хочу, але відмовлятися сам також не хочу, бо це було б трактоване як антисоветський крок.

Голова сільради належав до свідомих українців і до мене був наставлений добре. Я бачив, що він боїться сказати всю правду, що він чув і знав про мене від тих представників з району. А мене тривожило, що комуністи й НКВД вже щось про мене, мабуть, знали.

По промові «спеціального уповноваженого» я своєї кандидатури не зрікся. Той, хто її виставляв, також її не відкликав. Голова поставив під голосування інші кандидатури. Вони пройшли. Моєї він не ставив, так, наче про неї взагалі ніколи й мови не було.

Вільність нас, молодих людей, добре розуміли, в чому справа. Тому ніхто не ставив у тій справі жадного запитання.

У той час приїхав до села представник военкомату. За допомогою голови сільради він зібрав хлопців, народжених у роках 1917, 1918, 1919, 1920, і подав до відома, що ці річники мусять підготуватись на вечірніх лекціях, бо навесні вони підлягають покликанню до червоної армії. Хлопців цього віку в нашому селі було приблизно до 40. Він наказав обрати з-поміж нас одного найбільш грамотного на старосту. Всі одночасно подали мою кандидатуру.

Я не мав ані найменшої охоти братися за цю роботу, бо знав, що треба буде присвятити цим «призовникам» багато часу. А я ж мав багато праці в організації й не хотів себе швидко розконспіровувати. Коли я почав відмовлятися від запропонованої мені праці, я був переконаний, що й сам представник з районного военкомату зай-

ме до мене таку саму поставу, що й представники райвиконкому на попередніх зборах молоді.

Але тут сталося навпаки. Почувши з мого боку відмову, він став нам пояснювати, що ми — майбутні бійці червоної армії, і якщо хтось відмовляється від такого почесного обов'язку, то той є проти червоної армії. А такими, мовляв, можуть бути самі лише польські «стшельци» або українські «жовтоблакитники».

Я був змушений коротко пояснити причини моєї відмови. Я сказав, що роблю це не зі злої волі, але тому, що хочу незабаром виїхати до Львова, щоб там учитися. Коли ж, проте, всі згідні, щоб до того часу я виконував обов'язки «старости», то я, samozрозуміло, не буду перечити. Іншого виходу, як так сказати, в мене не було.

По зборах представник военкомату подав мені цілий плян роботи. Призовників мали навчати кожного вечора місцеві вчителі. Я мусів підготуватися до викладу сталінської конституції, дістав скрипки про червону армію. Я відразу опинився під навалюю праці. Більшу частину мого часу займала підпільна праця, а тут я мусів ще морочити собі голову большевицькою пропагандою.

Налагодивши працю за пляном, я зателефонував до военкомату, як було заздалегідь умовлено. Военком викликав мене до району. Там я здав звіт про працю з допризовниками.

Капітан був москвин. Він залишився дуже задоволений з мого звіту, хвалив мене і пообіцяв, що допоможе мені служити в тому роді зброї, який я сам собі виберу: морську флоту чи авіацію.

За кілька днів він мене викликав знову. При цьому другому побаченні він сказав мені, що має намір забрати мене до праці у военкоматі. Моїм завданням мало бути виконання обов'язків ніби районного старости допризовників або контролера праці серед них у районі.

Ще за якийсь час відбуто нараду старостів з

усього району. Багато з них були членами нашої організації, яких я знав уже тоді особисто. Це, звичайно, була «нарада» в лапках, тому що там ніхто не радився, а просто военком виголосив пропагандивну промову, яку ми вже чули безконечно багато перед тим з уст інших пропагандистів. Ми слухали спокійно, але думали про своє. Зовнішньо ми робили вигляд, що нам усе зрозуміло, і тому не ставили ніяких запитань. Насправді нас попросту це не цікавило. Ми знали, що, коли прийде час іти до армії, ми втечемо в підпілля, та й діло з кінцем.

Советська влада приступила в Західній Україні до «стахановського» виконання свого пляну. Роблено натиск на кожну галузь життя. Спеці від різних справ не сиділи дармо. По селах вони спромоглися знайти різних голодранців, які виконували для них освідомляючу роботу.

На поміщицьких маєтках почали закладати колгоспи. Тих селян, які до колгоспу йти не хотіли, змушувано цілими тижнями обробляти поміщицьку землю. Почала зростати ворожнеча до советської влади. До неї вже ставилися вороже навіть такі, які нічим не цікавилися, крім власного життя.

Прийшов час і на наших москвофілів. У розмовах з москалями, які працювали в советському апараті, вони довідалися, що вони — ніякі «руські», лише — українці.

ЯК ПОЧИНАЛОСЯ «БУДІВНИЦТВО СОЦІЯЛІЗМУ»

У молоді зростав гін до боротьби проти советів, і вона дедалі щільніше скупчувалася навколо ОУН. Жодної іншої політичної партії не було. Мені часто доводилося зустрічатися з діячами УНДО, які, вичуваючи в мені члена ОУН, розпитували про різні справи, що торкалися молоді, зокрема про чутки з-за Бугу, де була німецька влада і куди тікали ті з наших, хто був у підпіл-

лі. Ці діячі УНДО виявили тоді до нас негативне ставлення, а водночас самі були цілковито пасивні. Я намагався дати їм до зрозуміння, як важливо під цю пору було б провадити виховну працю серед молоді, але на тому розмови на політичні теми й кінчалися.

У січні 1940 року довідався я одного дня від людини, яка симпатизувала з ОУН, що з району приїхав уповноважений і потребує на другу годину ночі 30 підвод. За кілька годин я отримав організаційним шляхом записку, в якій сповіщалося, що таке доручення з району прийшло в кожне село. Крім того, я знав, що кілька днів перед тим до району прибув відділ совєтської кавалерії.

Ми додумувались, що більшовики щось готують, але не могли довідатися, що саме. Методи арештування й вивозів не були нам ще тоді відомі. Ми припускали, що вночі можуть статися арештування, але такого дикого вивозу в люті морози цілих родин, хворих і немовлят, не міг ніхто з нас мати і в тямці.

Кожне село виконало доручення і дало призначену кількість підвод. Вони з'їхалися в район, а було їх кілька сотень. Там їх поділено на кожну підводу по одному червоноармійцеві, а кожну бригаду очолював уповноважений, який подавав напрям і назву села. Треба припускати, що кавалерійська частина була відділом військ НКВД.

Бригади їхали до призначених сіл. Селяни, які везли тих «визволителів», не знали мети їхньої подорожі. У селі коло сільради стояли напоготові посильні. Тоді «специ» вийняли списки і дали доручення кожному «бійцеві», кого вони мають забрати. Завданням посильних було показати, де мешкає та чи та родина.

Цей вивіз був призначений для польських колоністів, але між них по деяких селах потрапи-

ли й українські родини. Ці родини належали до заможніших у селі.

Акція відбувалася тим способом, що селянин-фірман, за вказівкою «бійця», приїздив під вказану йому хату. Була, приблизно, 3-4 година. Надворі лютий мороз і сніговія. У хаті спить родина, нічого не підозрюючи. Раптовий стукіт прикладом рушниці будить сонних. Коли господар відчиняє, до хати вдирається москаль в уніформі і голосним криком наказує всім уставати, вдягтися й сідати в сані. На це все давалося лише кілька хвилин часу. З собою дозволялося брати тільки те, що можна було взяти в руки: маленький пакунок з одежею і трохи харчів.

Люди зривалися перелякані. Діти й жінки плакали. Коли минав визначений час, і господарі ще не були готові, жодні просьби не допомагали, жодне ридання не зворушувало московського солдата. Він починав діяти прикладом і навіть штиком. Серце йому не боліло тим, що хтось при цьому вибігав надвір голий чи босий. На допомогу з'явилися кіннотчики, вони бігали від хати до хати і так само виганяли людей. Усе відбувалося «стахановським» темпом.

Коли всі були на саях, підводи з'їхалися знову в одну валку. Рушили до найближчої залізничної станції. Валку ескортували кіннотчики. На станції стояв довгий ряд товарних вагонів. Під'їздила підвода за підводою, а «товаришні» переганяли людей з саней до товарних вагонів.

У вагонах було холодно. Але люди замерзали вже в дорозі. Було багато з обмороженими ногами.

Визволившись від того тяжкого обов'язку, селяни бігли чимдуж додому. Коли розвиднілося, на місці події стояли лише порожні хати. Решта мешканців довідалася про подію вранці, коли повставали.

Я мушу тут зазначити, що з українців ніхто не любив тих польських колоністів, бо частина їх поводитися з нашими людьми дуже погано. Але,

по такому нелюдському вчинкові большевицької Москви, за ними жалували, а ненавидіти почали москалів. Говорили, що сьогодні москалі повезли на Сибір поляків, — а завтра повезуть українців.

Транспорт стояв ще кілька годин на станції, заки виїхав у далеку дорогу.

Другого дня голови сільрад дістали доручення зібрати в одне місце всю худобу колоністів. Це й були перші кроки у творенні колгоспів. Худобу звезено на колишній фільварок місцевого поміщика.

За кілька днів по тій події я пізно вночі вертався з сусіднього села через одну таку колонію. Всюди було пусто. Вітер стукав дверима. Чути було жалісне виття собак, м'явкіт котів. Враження було неописано сумне.

Ганебний акт большевиків був розрахований з усіма ефектами масового терору. Психологічний стан українського села відтоді різко змінився. Запанувала загальна ненависть, і це було пов'язане з душевним занепадом у багатьох. Люди більше не дбали про якусь працю. Деякі почали продавати худобу. Життя стало непевним, люди жили з дня на день.

Але водночас зростала й свідомість того, що нічого цього не сталося б, якби ми жили у власній хаті — у власній державі. Ідеї ОУН дедалі більше знаходили симпатиків, знаходили признання серед широкого українського суспільства.

У розмовах у военкоматі, а також між «спецами» в селі, я відчував щось, що мене дуже насторожувало. Одного разу сталася неприємна історія. Один хлопець, що був кілька років молодший від мене, «засипався» якимсь чином з пістолем. Справу пощастило затерти, лише голова сільради передав пістоль до НКВД. У розмовах я почув, що існує думка, мовляв, той пістоль походив від мене.

Протягом кількох днів я шукав можливості говорити з головою сільради. Він, як я вже казав,

ставився до мене добре, і нагода нарешті трапилася.

Колись голова сільради говорив зо мною щиро й одверто. Але тим разом я відчув, що він не має охоти говорити. Проте він усе таки сказав:

— Я тебе знаю, і скажу тобі коротко, що з тобою може статися недобре.

Я його спитав, чи сам він мав до цієї справи стосунок. Він сказав, що ні, але він гадає, що мною повинен хтось спеціально цікавитися. Більше не хотів нічого сказати.

Я зробив вигляд, що мене це не дуже хвилює. Але за кілька днів я таки спостеріг, що за моєю хатою стежать і попід вікнами хтось підслуховує. Кожного дня я мав докази на це.

Своїми спостереженнями я поділився зі своїм організаційним зверхником. Він був тієї думки, що за мною й далі стежитимуть, проте так швидко не арештують. Їх, мабуть, цікавить виявити мої зв'язки. Тому ми вирішили, що найбільш певні справи я лагодитиму в найбільшій обережності, а поза тим дружитиму з тими, які ні в чому не орієнтуються, а проводять просто собі весело час, бувають з дівчатами, навіть п'ють горілку.

ДЛЯ ПІДПІЛЛЯ НЕМА КОРДОНУ НА БУЗІ

Так минув березень. У перші дні квітня я дістав від організаційного зверхника наказ покінчити з легальним життям. Відтепер я мусів кожної хвилини бути готовим йти в підпілля.

Одним словом, я приготувався на кожну рішучу зміну в моєму житті.

Вона (зміна) відбулася не зовсім так, як я її собі уявляв. Один із вищих зверхників вирішив, що мені треба йти не в підпілля, а за кордон. За кілька днів через кордон, у місцевості, окуповані

німцями, мала переходити група членів ОУН. Вони мусіли перейти якийсь курс, і мені було наказано йти з ними.

Мені подано місце й зв'язок, за яким я мав зголоситися, щоб приєднатися до групи. За два дні я зголосився в призначеному місці, але виявилось, що у міжчасі відбулися зміни, і група перейшла кордон двома днями раніше. Я мусів вертатися назад.

Проте я попросив, щоб мені таки дали зв'язок для індивідуального переходу, щоб я міг, перейшовши кордон, дістатися до місця, де відбувався курс. Минуло ще кілька днів, і я одержав зв'язок на другім боці, а також усе потрібне для дороги. За цей час я довідався, що два хлопці з нашого села були вже під самою границею, але переходити через неї не наважились і повернулись назад. Я побачився з одним з них, щоб довідатися все про тактику переходу кордону. Він оповів мені всі подробиці і сповістив, що збирається ще раз переходити з одним, який має за Бугом сестру.

Зголосивши про справу організаційному зверхникові, я пішов з цими хлопцями. Ми перейшли через кордон уранці, без жодних перешкод. Тоді бо, в той час, крім поодиноких стеж граничників та дротів, кордон не був забезпечений нічим.

Ми прийшли до села Ключів, Сокальського повіту. Того самого дня я був уже пов'язаний з членами ОУН і, розпрощавшись з приятелями з подорожі, приступив до роботи.

Чинники ОУН, по переході кордону, перевіряли кожного члена. Перевірку перейшов і я. На кожному відтинку, на кожному кроці організаційної праці я переконувався дедалі більше, що її поставлено серйозно і всебічно підготовано. Діловість і поважність, свідомість відповідальности моменту можна було відчутти кожної хвилини.

Режим за Бугом був зовсім інакший, ніж під софетами. Ця частина українських земель, яка

входила у склад так званого генерального губернаторства, жила великим піднесенням. ОУН влаштувала різні курси для членів. Ніхто не мав права даремно витратити час.

Умови для цих вишколів були досить добрі. Найсвідомішою частиною українських земель була та, яка охоплювала Сокальське Забужжя, тобто Белзчина. Крім вишколів, які влаштувала організація, використовувано різноманітні технічні вишколи, які влаштували німці, підготовляючи для себе технічних фахівців у своєму загальному підготовуванні до війни з СРСР. До українців німці ставилися в генеральному губернаторстві краще, ніж до поляків.

За кілька днів я дістав повідомлення, що мене приділено до крайового зв'язку, а моїм зверхником є друг Гефайст. У розмові з ним я довідався, що найпізніше до двох тижнів я повинен знову перейти через кордон, але до того часу, поки все поладять для моєї виправи, я мусітиму відбутися військовий вишкіл, який саме тепер починається в селі Боратин, недалеко від Кристинополя.

Друг Гефайст, як мій зверхник, сподобався мені з першої ж розмови. Він мав приблизно 35 років, був старим членом і довголітнім в'язнем польської тюрми. Син селян, він був дуже здібний і мав добру теоретичну підготовку. Польська тюрма була для нього тим «університетом», яким вона була для більшости загартованих членів ОУН старшого від мого покоління. Він належав до людей розважних, які всебічно застановляються над кожною справою. А проте був одночасно й дуже веселий, неперевершений у різних приповідках, байках та анекдотах.

В його референтурі, тобто референтурі зв'язків, дисципліна була тверда, але, як б сказав, доцільніша, ніж у сітці ОУН. Підлеглі часто називали його «старий».

Наступного дня вранці я зголосився в поручника Босого, який провадив військовий вишкіл. У

цьому селі Боратин нас було на вишколі 11 осіб, тобто рій. Але на другий день я довідався, що подібний вишкіл відбувається в сусідніх селах також.

Інструктори часто змінювалися. Інколи поручник Босий ішов у сусіднє село, а інший інструктор звідти приходив до нас.

Це був мій перший військовий вишкіл. Він відкривав мені очі бодай у загальному на військову справу. Звичайно, його не можна було порівняти до тих військових вправ у нас удома, хоч ми їх тоді теж називали військовим вишколом.

Перед обідом ми мали теоретичні заняття. По обіді йшли в ліс на вправи.

Село свідоме з національного погляду. Поліція у Кристинополі складалася з українців, переважно симпатиків ОУН. Станиця Гештапо перебувала далеко, аж у Грубешові. Донощиків не було.

Була чудова пора року, коли ми відбували військові вправи в лісі. Був саме місяць травень. Поручника Босого ми називали часто «сватком», тому що він, звертаючися до когось із курсантів з запитанням, мав звичку говорити: «Ану, сватку!»

Одного разу він повідомив нас, що за кілька днів ми підемо на вправи разом з іншими роями. Це була для нас велика радість. Хотілося показати себе вправними в цьому дружньому змаганні. Хотілося й поручникові, щоб ми виявилися найкращими, і тому він від нас багато вимагав. Між інструкторами саме Босий мав найвищу рангу, отже, крім дбання про загальний успіх справи, це було для нього ще й справою особистої військової амбіції.

Та моя особиста радість була дуже короткою. По вечері до мене підійшов поручник Босий і сказав, щоб я негайно вирушав до Кристинополя і зголосився у свого зверхника. Я вже знав, про що йде. Попрощавшись з поручником і друзями з вишколу, я рушив у дорогу, приблизно 7 кілометрів від села Боратин.

У Кристинополі я зголосився у Гефайста. Він мав добре помешкання, яке складалося з кількох кімнат. Там ночувало завжди по кілька зв'язкових, що курсували через границю й назад кожного тижня. Своїх людей він мав, крім того, й на певному відтинку при границі. Це все були молоді, добре вироблені й відважні хлопці. Наповнені життєвою снагою, енергією, вони без перестанку жартували, і настрої панував завжди бадьорий та піднесений. На дверях кімнати, в якій урядовав сам Гефайст, одного разу було написано «К.П.К.» («Командир прикордонних команд»), і від того часу це приміщення ми між собою тільки так і називали.

Проте, цей жартівливий настрої не тільки не йшов урозріз із роботою, а, навпаки, їй сприяв. Як я вже вище писав, нікому тут не давали сидіти без діла, і якщо не було безпосередніх завдань, то вільний час кожен мусів присвячувати навчанню. До розпорядження було багато літератури з найрізноманітніших ділянок знання.

Самозрозуміло, що мешкання було суворо конспіративне. Ніхто не мав права приводити з собою приятелів, хоч би вони й належали до ОУН.

Усюди були відповідні сховки. На городі й у льоху переховувано зброю та інші потрібні для підпільної роботи речі. Гефайст безнастанно попереджував про потребу обережності й пильності, з уваги на Гештапо, яке могло нас «занюхати».

Я був тут прийнятий по-приятельському з боку самого Гефайста, як і з боку тих друзів, що на той час там мешкали. Гефайст сповістив мене, що я маю доручення вернутися до краю по той бік кордону. Треба було лише перечекаати кілька днів, поки надійде пошта з Кракова.

Зверхник познайомив мене з другом Михайлом Цимбалоком, який мав іти разом зі мною. Він походив з одного села, яке лежало на кордоні і з

якого большевики переселили людей десь далі на схід. Він знав докладно околицю, прикордонний ліс, знав кожну стежку в ньому.

Гефайст отримував кожного дня відомості про советський кордон. Большевики почали його укріплювати таким швидким темпом, що кожен день приносив на нього зміни. З німецького ж боку на березі Бугу не роблено нічого. Дроти були проведені недбало, і німецька сторожа проходила над Бугом лише час до часу. Прикордонні села з цього боку були, як були, ніхто з них не був переселений, і гуси та качки вільно перепливали через Буг, на советський бік.

Коли друг Гефайст розповів мені про характер советських прикордонних укріплень, я аж не вірив, що за нецілий місяць могли відбутися такі разячі зміни. Ми ходили з другом Михайлом кілька днів біля кордону, вибираючи місце, найзручніше для переходу.

За цей час я познайомився ближче з містечком Кристинопіль. Воно майже все було знищене у німецько-польській війні, лише передмістя, яке звали Новий-Двір, заціліло. В містечку було кілька українських купців, які прийшли з Галичини і мали крамниці: Шульгин, Салдат, Білозор, Йопик, Васько. Місцевий мешканець Жовківський мав ресторан. У нього був син мого віку. Я познайомився з ним і, перебуваючи в Кристинополі, в них харчувався.

На советському боці вдень не було видно ані живої душі. Височіли вишки, тобто вежі, на яких сиділи пограничники і докладно оглядали околицю. Ми не знали ще тоді в усіх деталях техніки охорони кордону, що її застосовували совети.

Нарешті прийшла очікувана пошта з Кракова. Друг Гефайст вручив мені її і сказав, що за неї я відповідаю головою. Я мав її передати на тому боці на прізвища (три псевда), які він мені сповістив. Вона ні в якому разі не могла потрапити ворогові до рук.

Закон підпільної ОУН, за яким люди живими в руки ворога не даються, був уже мені відомий. Відомий він був і другові Михайлові. Отож, ми приготувалися на все.

Я був озброєний двома пістолями калібру 9 мм та 7,65 мм. Для обидвох пістолів я мав біля 50 набоїв. Крім того в мене були дві круглі ручні гранати. Михайло мав польську рушницю, 60 набоїв, пістоль 7,65 мм і теж дві гранати.

Гефайст відпровадив нас увечорі під німецькі дроти над Бугом. Ми втрюх хвилинку пересиділи, а тоді Михайло розібрався й увійшов у Буг.

Ніч була дуже темна. Коли Михайло дістався на другий берег, я вже був розібраний і теж готовий до переправи. В одній руці я мав добре спаковане убрання, в другій — »дев'ятку«. Михайло залаг з крісом і стежив передпілля. Я не бачив Гефайста на покинутому нами березі, але знав, що цієї ночі він не спатиме, а буде дослуховуватися, чи не залунають постріли.

Ми рушили. Йшли ми на віддалі приблизно 2 метри один від одного. Дорога до лісу, який був від нас, приблизно, за два кілометри, вела нас сіножаттю. Око призвичаїлося до темряви, і ми розрізняли добре ліс, який лежав перед нами суцільною чорною смугою.

Шоса, понад якою ми йшли, вела з Кристинополя на Витків. Село Бендюга, з якого НКВД переселило людей, було рідним селом друга Михайла, і він вибрав саме цю дорогу. Там стояла застава пограничних військ НКВД.

Проминувши кілька зруйнованих хат, ми звернули праворуч, на спеціально виорану смугу. Коли хто йшов цим пасмом, обов'язково мусів лишитися слід. У большевиків воно носило назву »служебная полоса«.

Ми перейшли цю »полосу« назадгузь, щоб заплутати пограничників у напрямі нашого ходу. На

сліди ми сипали третій тютюн, який дезорієнтує нюх собак-слідців.

Перед лісом нас зустрів гуркіт, сяяло електричне світло. Ми залягли. Це большевики будували великий оборонний бункер. Гуркотіла машина, що молола камінь.

Ми обійшли будівництво повільно, на віддалі приблизно 200 метрів.

Дійшли до лісу. Тут ми приспішили ходу вже певніше. Михайло знав стежки, якими ходили лише заяці та лиси. Границя вже залишилася далеко поза нами. Я в думці порівнював цей свій перехід із тим, що зробив його місяць тому. Тепер я бачив, які ми були тоді необережні. До Михайла я відчував велику повагу за його вміння ходити в таких умовах. Він справді ходив котячою ходою.

Праворуч від лісу лежало село Поздимир, але ми до нього не заходили, а звернули на північний схід. Тепер ми йшли вже дуже швидко, минули ще одне село. Почало світати, коли ми застукали на зв'язковому пункті в селі, назви якого тепер я не можу пригадати.

Зв'язковий був добрим знайомим Михайла. Він розпитав нас, чи не було сутички в нас на кордоні і чи за нами не гонили, а тоді завів нас до сто-доли, де був відповідний сховок. Ми негайно заснули.

Господар розбудив нас перед обідом, приніс молока й хліба. В селі було спокійно. Погоні до цього часу не було, либонь уже й не буде. Пограничники, без сумніву, вирішили, що це хтось перейшов на німецький бік. А, крім того, ми змінили круто напрям супроти того, яким логічно повинні були б скерувати погною пограничники.

Господар оповів нам докладно про всі новини. У боротьбі проти «націоналістів-жовтоблакітників» НКВД намагається завербувати в кожному

селі конфідентів. Прибули нові кадри вишколених «сексотів» (за термінологією НКВД — «секретные сотрудники»), і в деяких селах справді вже є для них помічники й з місцевих. Вербують різними методами і з різних суспільних верств. Найдогідніший матеріал становили, звичайно, колишні конфіденти польської поліції. Методи були загально грубі: залякування, шантаж або обіцянка різних благ. Крім того, samozрозуміло, до послуг советського режиму були всі злочинці, п'яниці, повії. Цей елемент був тепер у великій пошані. Великий тиск роблено також на творення комсомолу.

Я міг тепер порівняти становище з попереднім, знаним ще мені під час мого перебування на цих землях. Зміни справді були разячі. Швидким темпом здійснювала комуністична партія свої пляни щодо цих земель. І найбільший натиск було роблено на західноукраїнське село.

Увечорі ми вирушили далі. За цю другу ніч ми віддалилися досить далеко від кордону. Прикордонна смуга, в якій всюди квартирували пограничні війська НКВД, тягнулася приблизно на 30 кілометрів. Пильність і чуйність тут було спеціально підвищено.

ЛЕГЕНДА І ДІЙСНІСТЬ БОРОТЬБИ

За кілька днів ми зустрілися з провідником ОУН того повіту, в якому ми тепер перебували. Він належав до тих членів ОУН, які в цьому районі жили легально. Я зробив усе можливе, щоб через нього зв'язатися з потрібними нам людьми і передати їм пошту. Довелося чекати кілька днів. Друг Михайло був відпроваджений у друге село. За кілька днів я зустрівся з другом Вороном і другим Забіякою, які були довіреними людьми краевого провідника — Климова-Легенди.

Обидва були багато старші віком за мене і мали великий досвід у підпільній роботі, маючи за собою також довгі роки польських тюрем. Друг

Ворон знав мене особисто. Він розпитав про працю членів ОУН за Бугом, а також про наш перехід кордону. Наприкінці він сказав, що ми тієї ночі мусимо йти далі.

Попрощавшись з другом Забіякою, ми пішли з другом Вороном. Кілька днів ми перебули в невеличкому селі, чекаючи на відомість від краевого провідника. Ці дні ми використали на те, що друг Ворон втаємничував мене у методи підпільної роботи, а також докладно розповів про методи та тактику НКВД.

За кілька днів я зустрівся з другом Легендою.

Це була людина невисокого росту, спокійна, але рухлива. Він вислухав мене, а потім узяв від мене пошту. Читання зайняло в нього кілька годин часу. Закінчивши, він сказав мені:

— Ви, друже, тепер на якийсь час лишитеся тут з нами.

Відтоді я увійшов у триб підпільної роботи.

Це була тяжка і небезпечна праця. В кожному селі була сильна станиця ОУН, складена переважно з молодих, ідейних та сміливих хлопців, але недосвідчених, без жодної підготовки. Перед членами ОУН, які були в підпіллі, стояв ряд завдань. Одні провадили курси, другі підготовляли вишкільні матеріяли, інші, на основі звітів, студіювали роботу большевиків. З усього цього витворювалися нові напрямні праці.

Підпілля уявляло собою другу владу, другий адміністративний апарат. Большевики керували вдень, ОУН уночі. ОУН спостерігало вдень роботу большевиків, а вночі діяло. Листівки, вишкільні матеріяли в тисячах примірників друкувалися циклостилєвим способом.

Легенда був людиною небувалої пам'яті. Він мав у голові назви всіх районів Волині та Галичини, псевдоніми і правдиві прізвища, починаючи від повітових, кінчаючи обласними, і клички до

них. Крім того, він особисто утримував зв'язки з поважними громадянами, які не були членами ОУН, у тому числі із священиками. Цілими ночами він був у дорозі, то в одній окрузі, то в другій. Дрогобицька область, Львівська область, Волинь — він змінював місця свого постою з блискавичною швидкістю. В ОУН він був дійсною легендою.

Він мав підібраних добрих членів ОУН. Вони були міцно загартовані і на його слово, не вагаючись, ішли на кожний ризик.

До краевого проводу входило на той час, крім Легенди, кілька людей, серед них — Роман Кравчук-Степовий, заступник Легенди, і Zenko Косар-Маївський. Всі вони перебували в різних кінцях західноукраїнських земель і утримували між собою постійний зв'язок. До довірених людей Легенди належали Микола Свистун-Ворон, Іван Климчук-Забіяка, Володимир Вугляр, Л. Чорноморець. Мені припадала різна робота. Я часто бував близько Легенди, не раз перебував з ним поруч цілими днями й ночами.

Він не мав жодних лихих звичок, не вживав жодного алкоголю, не курих і ніколи не говорив про свої особисті пляни, бо просто-напросто їх не мав, а жив тільки для української визвольної справи. Завдяки його наполегливості, в кожній найменшій місцевості була створена станиця ОУН. Мережею ОУН було вкрито всю Волинь і Галичину.

На той час Легенда почав опрацьовувати план подвійної сітки ОУН. На випадок провалу однієї, автоматично мала вступити в дію друга, і таким чином робота йшла б далі безперервно. Він намагався все передбачити й запобігти кожному нежданому випадкові. В запасі в нього був завжди певний контингент людей, які могли б заступити на провідних постах тих, хто вибув з якихось причин. Розбудована Легендою сітка мала найдосконаліші форми. Тим то вона лишилася чинною

рушійною силою й надалі, коли одного окупанта замінив другий, а тоді прийшов на зміну знову перший.

З Революційним Проводом і з провідником Степаном Бандерою Легенда перебував у найтіснішому контакті, й між ними існувало повне довір'я. Першим його псевдонімом (перед «Легенда») було — Гриць Мармаш. Це був псевдонім його брата, члена ОУН, який загинув у польській тюрмі. Іван Климів змінив цей псевдонім на «Легенда», коли він був розконспірований.

Особливою пошаною користувався Легенда серед робітництва.

Большевики полювали за ним з великим завзяттям. Його рідне село було обставлене спеціальними сексотами. Під ту пору терор НКВД взагалі набрав на силі. Дії ОУН непокоїли ворога, і в загальній тривожній передвоєнній атмосфері це була та сила, яка уявляла собою для окупанта головну небезпеку.

Почалися вивози в Сибір, до Казахстану та інші віддалені райони СРСР. Особливо жорстокі акції велися, самозрозуміло, проти тих молодих людей, які чинили опір большевикам при розбудові на західних землях комсомолу. Тих, кому щастило уникнути арешту або втекти з нього, збирало в різних місцях і перепроваджувало за Буг. У підпіллі Легенда старався тримати лише обмежену кількість людей, щоб мати більшу оперативність і рухливість у своїх діях. Перевантажене, громіздке підпілля не могло б з таким успіхом виконувати роботи і було б значно більше наражене на небезпеку, ніж невеличкі кількісно, але чинні якісно, бойові групи.

Усе ж таки, звичайно, неможливо було уникнути арештувань. Але в цих випадках арештовані тримались абсолютно гідно. Вони гинули на тортурах, але провалу організації не спричинив ніхто.

З доручення організації члени її йшли працювати в різні советські установи. Було багато наших також споглядно й у комсомолі, на який большевики наклали обов'язок «бдільності», намагаючися будь-що перетворити цю організацію комуністичної молоді на спритне знаряддя в боротьбі з націоналістичним підпіллям.

Особливу увагу було звернуто на тих безпартійних українців із східних земель, які працювали як учителі та службовці. З ними встановлено з нашої боку контакт і ведено освідомну працю. Це саме роблено з українцями, що перебували в лавах червоної армії. Це було дуже важке завдання, бо не існувало вироблених методів підходу до психології наших братів, з якими нас розрізняла довголітня історія перебування під різними окупаціями. Члени ОУН теоретично були виховані в дусі соборності, але практично існувало на цьому шляху дуже багато труднощів. Заваджав також при тому й вік членів ОУН: це була переважно молодь, на яку прибулі дивилися з певного роду недовір'ям, старше ж покоління західних земель було переважно замкнене в собі й пересякле, так би мовити, галицьким духом.

«СОВЕТИ», ОПОРТУНІСТИ, СЕКСОТИ І ЛЮДИ

Не хотілося б робити кривди старшому поколінню, але нема де правди діти. Чинники ОУН зверталися до старших громадян не з метою примусити їх стати членами організації і скласти присягу, лише з проханням узяти участь бодей у підготові вишкільних матеріалів, теоретичного багажу тощо. Лише одиниці відгукнулися на цей заклик.

Серед старшого громадянства жив дух невижитого опортунізму. Я переконаний, що, якби большевики виявили більше гнучкості, якимсь би чином назовні злагіднили свою кампанію проти націоналізму, вдавшись до більш хитрих методів,

багато хто з старшого покоління пішов би з ними на співпрацю. На щастя, большевики провадили свою протинаціоналістичну роботу грубими методами, і це дуже йшло нам на руку. Люди бачили, що таке комунізм на практиці.

Наслідком такого ставлення большевиків до національної ідеї, багато представників довоєнних галицьких партій, взагалі багато людей із старшої інтелігенції виїхало за Буг. Члени ОУН були докладно поінформовані про українське політичне життя в генеральному губернаторстві, або, як тоді в нас казали, — на еміграції. Супроти цього було в нас подвійне почуття. З одного боку, позитивним був сам факт, що українська інтелігенція старшої генерації в масі своїй не пішла на коляборацію з большевиками і, таким чином, була врятована як така. Але, з другого боку, життя на еміграції — з погляду революційної боротьби — було радше не життям, а животінням. Діяльність різних видавництв мала обмежене культурне значення, але для практичної боротьби в цей напружено гострий момент ця діяльність дорівнювала нулеві.

Особливо негативно наставлені були члени ОУН до варшавського УНРівського центру. Ці люди жили в Польщі на польські гроші, поводитися цілком пасивно, очікуючи якоїсь уроєної майбутньої концепції польсько-української співпраці над розбудовою України в догідний момент. А тим часом молоді українські патріоти діставали доволі грізні судові вироки, гинули на шибеницях, поляки ж паціфікували українські села. Якби ці діячі з Варшави видали бодай одну брошуру, бодай одну відозву в нашій спільній справі, вони мали б, безумовно, симпатії серед патріотично настроєної молоді. Але цього не було.

Про гетьманців було в нас чути ще менше.

Прикрою справою був поділ на бандерівців та мельниківців. Було відомо, що десь у Кракові ці взаємини набирають драстичних форм. Але на рід-

них землях уся сітка ОУН перебувала під проводом С. Бандери, який, як я вже згадував, перебував у щільному контакті з Легендою, провідником ОУН на рідних землях. Мельниківці ж не розбудовували там ніякої сітки, і взагалі про них у краю не було нічого чути. Чути про них стало лише з приходом німців.

Під той час я нав'язував зв'язки з українцями з східніх земель лише в тих випадках, коли не могли того зробити члени організації, які жили легально. Я мав, як уже відомо, невеличкий досвід у цій царині з червоноармійцями, які охороняли колись під лісом літаки.

На одній будові леговища працювало багато східніх українців, але спроби нав'язати з ними контакт були безуспішними, бо режим для цих робітників був драконський. Вони мали право тільки працювати й спати, більш нічого. Перепусток туди не давали, бо будова уявляла собою військову таємницю. Лише інколи інженерно-технічний склад мав змогу відвідувати поблизьке село.

Так один технік з'явився в селі. Спершу йшло про купівлю молока та хліба, бо їх харчували справді погано, але потім почалися розмови на політичні теми. Господарі були обережні, вони підозрівали провокацію. Зі станиці було повідомлено наші вищепоставлені чинники. Справу розсліду було доручено мені. Я докладно розпитав господаря тієї хати і виніс враження, що технік був цирій. Я опрацював плян зустрічі з техніком, при чому прийняв усі засоби обережності. На наше доручення, господар затримав одного разу свого гостя, приманивши його доброю вечерею, а я, довідавшись про стежку, якою він, звичайно, повертався, засів там ще з одним другом.

Стежка провадила через сіножать, що тяглася кілька кілометрів. Коли технік, вертаючися від господаря, наблизився до нас, я рішуче скомадував:

— Стій! Руки догори!

Технік перелякався. Я запитав, чи має зброю. Він відповів, що ні. Друг обшукав його і справді нічого не знайшов. Ми відпровадили його приблизно на сто метрів від стежки і посідали. Я назвав його по імені, сказав, яку він виконує працю, і запевнив, що йому не станеться нічого лихого, якщо він не комуніст і не співпрацівник НКВД. При тому я пояснив йому, хто ми такі.

Він оповів нам свою історію. Його батько був засланий, і він ненавидів комуністів. Крім того, він розповів нам про будову леговища, подав склад керівництва, інженерно-технічного персоналу, подав прізвища й характеристики. Ми дали йому літературу й призначили зустріч.

Таких зустрічей я відбув з ним ще дві. Він був захоплений літературою, захоплений ідеєю самостійності України.

Забігаю наперед і переказую коротко його наступну історію. Переконавшись, що йому можна вірити, я пов'язав його з одним членом-легалником, і він утримував з ним зв'язок аж до виходу німецько-совєтської війни. Коли всіх їх спільно евакуювали на схід, він утік, заховався в своєму рідному місті і перебув до приходу німців, а тоді заходився організувати поліцію і, коли з'явилися похідні групи ОУН, оповів їм про свої зв'язки з ОУН. Пізніше я знов зустрівся з ним у Галичині, коли він був там на нашому вишколі в 1942 р., а тоді, в тому ж році, ми зустрічалися з ним також і на східних землях. Наша спільна праця в ОУН спричинила також і нашу особисту дружбу. При наступі червоних він залишився на рідних землях, і дальша його доля мені невідома.

Одного разу ми з другом Забіякою, полагоджуючи ряд справ у пограничних селах, ішли лісом. Під лісом дівчата, членки ОУН, мали передати нам пошту. Раптом ми побачили пограничника, який їхав просто на нас. Він був один, і від несподіванки перелякався. З готовим пістолем Забіяка скомандував «руки догори». В цей мент я

вхопив коня за поводи, і пограничник зліз на землю.

Ми роззброїли його і відвели з дороги в кущі. На наше питання він відповів, що він українець. Ми оглянули його папери і сказали, що коли він оповість правду, то ми його пустимо, коли ж ні, то він живим не вийде.

Він виявився пограничником з 24 дільниць-участка. Про цю дільницю («участок») ми мали деякі інформації, й тому могли перевірити правдивість його зізнань. Він дійсно говорив правду. Ми дістали докладну інформацію про службові взаємини на дільниці і про укріплення на кордоні. Він оповів також, що недавно двоє наших людей забито при переході кордону. Що при них знайдено, він не знав. Про агентурну сітку на тому відтинку, що її провадив капітан Абрагамов і що нас цікавила, він також не міг нічого сказати, лише подав нам деякі прикмети цього капітана.

Ми його остерегли, щоб він, виконуючи службу, старався не стріляти й не переслідувати наших людей при облавах, запевнивши його, що ОУН кривди українському народові не прощає. На наше попередження, щоб він нікому не говорив про нашу зустріч, він тільки засміявся й сказав, що це в його інтересі, бо він утратив би життя. Ми віддали йому наган, і він поїхав.

Отримані від нього відомості були для нас дуже цінні. По перевірці, вони підтвердилися. Я не можу ствердити причини його правдомовності: була це любов до українців, чи проста досвідченість, яка йому, що не знав про ступінь нашої поінформованості, підказувала найліпший вихід — говорити правду.

* * *

Кожен день приносив важчі умови для підпілля. Неможливо вже було обминути ризиковних бойових акцій, хоч на них ми зважувалися лише в зовсім крайніх випадках.

У селі Поздимир, приблизно 8 кілометрів від

кордону, погран-війська мали свою станицю. На це село районове НКВД звернуло особливу увагу. По якомусь часі большевикам пощастило зробити з голови сільради свого сексота. Цілими днями він перебував у товаристві енкаведистів та пограничників, розпився, занедбав родинне життя, зійшовся з повією, коротше кажучи — став готовим для того, щоб провадити з наказу властей боротьбу з підпіллям.

У цьому селі кілька членів ОУН врятувалися від арешту, пішовши в підпілля. Голова сільради спричинився до того, що родини цих наших людей були вивезені на Сибір. Насилав він також енкаведистів на тих господарів, щодо яких мав підозріння, що в них можуть переховуватися підпільники. При тому, samozрозуміло, він зводив також особисті порахунки, діставши таку добру для себе нагоду. НКВД ішло йому на руку.

Організація попередила його, що він буде за свою підлу роботу покараний. У відповідь він пообіцяв, що винищить усіх оунівців і тих, хто їм допомагає. Арештовано знову кілька людей, а він дістає від НКВД дозвіл носити зброю.

Через ту місцевість провадила одна зв'язкова дорога за Буг, тим то діяльність голови сільради була для нашої справи особливо небезпечною. Місцеві члени ОУН звітували про все це зверхнім чинникам. Організаційний суд виніс вирок смерті цьому підлому зрадникові.

Але виконати вирок було не так легко, бо він з обережності перебував весь час у товаристві пограничників, а їх було в тому селі інколи до сотні. Організація вирішила зробити виконання вироку над ним показовим, тобто таким, щоб він одночасно став попередженням і самим пограничником.

Одного вечора, з присмерком, до сільради прийшло троє людей в одностроях пограничників. Голова саме тоді перебував у сільраді із своєю коханкою. Троє в уніформах скомандували »руки

догори«. Піднявши спершу руки, голова потім спам'ятався й ухопився за пістоль. Один із прибулих скочив до нього, відібрав пістоля і витяг його з-за столу на середину канцелярії. Його повідомлено, що це члени ОУН прийшли виконати на ньому вирок.

Крім коханки голови, в приміщенні перебували ще секретар і кілька посильних, десятників тощо. Усіх їх попереджено, що всі вони заплачуть так само головою, якщо служитимуть ворогові. Гримнув постріл, і голова сільради повалився на землю. Іншим наказано під страхом кари обернутися до стіни і так перебувати деякий час, і тоді троє в одностроях спокійно виїшли і подалися своєю дорогою.

Ці люди стояли ще обличчями до стіни, коли за деякий час до сільради зайшов один пограничник і побачив усю сцену. Він, не знаючи, в чому справа, вибіг на двір і почав стріляти на сполох. Позбігалось багато пограничників. Ті, що стояли обличчям до стіни, не знали вже, що їм робити: слухати, чи ні.

На слідстві вони заявили, що голову застрілили такі самі пограничники, вбрані в ту саму форму. Почався сильний рух. Приїхало з області багато енкаведистів. Але виконавці вироку пропали, як камінь у воду.

Ні одного зрадника аж до вибуху війни не пощастило енкаведистам завербувати більше в тому селі.

* * *

Але втрати серед членів ОУН також збільшувалися.

У селі Ордові, за доносом місцевого сексота, зроблено несподіваний наскок на кількох підпільників, які саме прийшли з-за Бугу. Один з них, Федір Варяниця, опинившись в безвихідному становищі, застрілівся.

У селі Оглядіві, Лопатинського району, за вказівкою місцевого зрадника, НКВД оточило хату

Катерини Сопотух, нареченої члена ОУН Гриця Музики, який вирвався з лісу під час облоги і заховався там. До хати післано міліціонера, зрадника-сексота НКВД Івана Мончука. Він точно перешукав хату, але, коли він нарешті викрив Гриця Музику, той вистрілив йому в голову, виліз на горище, пробив стріху та скочив у город. Почалася стрілянина. Гриць Музика з пістолем був один проти вісьмох енкаведистів з рушницями. Його поранено і напівживого доставлено до Лопатина. Дальша доля його невідома.

Наречену його Катерину Сопотух арештовано. Вона загинула у львівській тюрмі.

Найбільшу брутальність у цій акції виявили два енкаведисти з лопатинського НКВД — Діхтяренко та Левін.

Варто згадати бодай кількома словами про Гриця Музику.

У селі він був одним з найбільшніх, не мав навіть власної хати, ані кімнатки городу. Такі випадки в Галичині були нечисленні. Власними силами він навчився кравцювати і виконував цей фах прекрасно. Своєю працею він утримував стареньку матір. За Польщі був активним у суспільному житті і належав до ОУН, багато працював над собою. Коли прийшли большевики, то він їм видався дуже придатним для їхніх плянів, бо підходив під усі категорії: був те, що вони називали батраками. Але Гриць був свідомий і не пішов на юдину роботу. Покинувши легальне життя, він подався в підпілля. Це було в большевицькій пропаганді великим виломом: батрак не піддався, не пішов за їхніми гаслами «клясової боротьби». Вони різними шляхами зверталися до нього, щоб він повернувся, нічого не боявся, бо, мовляв, він затуманений «націоналістичними бандитами». Не допомагало. Тоді в тому районі зроблено ряд арештувань.

Випадок з Грицем Музикою рознісся відгомном по цілій околиці. Большевики не знали, що

робити, — не могли вони його, при всьому бажанні, назвати ані кулаком, ані підкулачником, тим більше шпіоном «однієї капіталістичної держави».

ПО ЦЕЙ І ПО ТОЙ БІК КОРДОНУ

З початком червня мені довелося короткий час перебувати на Волині.

Волинь виглядала дещо інакше, ніж Галичина. Села на галицький взір зустрічалися рідко, здебільшого це були хутори, відлеглі один від одного інколи на 2 або й 3 кілометри. Дорогу підпільника від хутора до хутора супроводжував собачий гавкіт: один собака біг доти, аж доки надбігав, гавкаючи, собака з наступного хутора. Це було дуже небезпечно. За гарканням собак енкаведисти, робивши нічні засідки, орієнтувалися в русі підпільників.

Крім того, на Волині був більший відсоток місцевих комуністів, ніж у Галичині. Був і більший комсомольський актив.

ОУН на Волині саме почала розвиватися. За Польщі волинський селянин уважав за найважливіше для себе власну землю. Він був політично несвідомий. Лише тепер він починав розуміти, що його власна земля найкраще забезпечена може бути тільки у власній державі. На його очах плід його праці перетворювався на нищівний для нього большевицький колгосп.

Члени ОУН на Волині з захопленням оповідали про зріст свідомости волинського селянина. Кожен день приносив збагачення організаційних рядів. Я мав змогу заприятелювати з багатьма з них.

Завдяки посиленню акціям НКВД, тут також дедалі більше членів ОУН змушені були поривати з легальним життям.

У тих околицях, де я перебував, був один старий підпільник волиняк з псевдонімом Ящур. Кілька його братів, членів ОУН, щоб уникнути

арешту, перейшли кордон і жили в генеральному губернаторстві.

Я, галичанин, чудувався з волинських краєвидів. Дивним здавалося мені також і тутешнє харчування. Підпільники в Галичині позивали до хліба й молока, тут же було старе жовте сало й хліб, що в гарячі дні не завжди відповідало моїм смакам. Але це, звичайно, лише деталі, які я нотую тут просто для того, щоб по змозі точніше віддати те, про що тут пишу.

Зміст роботи на Волині був той самий, що й у Галичині: вишколи, праця з населенням, боротьба з агентурою. На Волині я запізнався з системою кривок, що її практикували місцеві підпільники. В Галичині цього роду кривок не вживано, бо там не було в них потреби. Підпільники на Волині ховали в такій криївці кількох священиків, що належали до УАПЦ і були переслідувані від НКВД. Між ними були впливові діячі УАПЦ. З ними відбував наради Климів-Легенда. Опікувався тією криівкою член ОУН, що мав псевдонім Вовк.

* * *

За місяць я вернувся до Галичини. Я зустрівся з Легендою, який передав мені три конверти, що їх я з однією групою мав нести як пошту до проводу за кордоном. Крім того, був ряд справ, які я повинен був переказати за Бугом. На прощання Легенда сказав:

— Помагай вам, Боже. Вірю, що незабаром побачимось знову.

І стиснув мені руку.

У селі Зубкові на мене чекали два члени ОУН, Іван і Пилип. Не подаю їхніх прізвищ, бо не знаю про їхню дальшу долю. Обидва були односельчани з пограничного села, які лише чудом врятувалися кілька тижнів перед тим, коли НКВД забирало на Сибір їхні родини. Околицю вони знали добре.

Наш маршрут вони вже мали обдуманий. За два дні прийшов Забіяка і приніс літературу: советські журнали й газети. Ми мали це забрати з собою. Забіяка дав мені про Івана та Пилипа найкращу характеристику. Вони мали лишитися за Бугом і, як добре обізнані, в разі потреби, служити при переході через кордон.

Ще того самого вечора підійшли ми приблизно на 5 кілометрів до кордону. У лісі ми просиділи цілий день. Озброєні були ми трьома крісами, крім того я мав два пістолі («дев'ятку» та «сімку») і дві гранати. Іван та Пилип, крім крісів, мали по дві гранати. Набоїв до крісів було багато.

Ми сиділи в досить небезпечному місці. До села Поздимир було близько, і тому можна було сподіватися зустрічі з пограничниками. Іван та Пилип мене заспокоювали, запевняючи, що в цьому лісі, який вони знають дуже добре і в якому вже кілька разів ховалися, їх ніхто ніколи не може побачити. Я трохи заснув. Коли по обіді почав накрапати дощ, ми вирушили вперед, посуваючись, звичайно, помалу.

За деякий час ми почули гамір, виразно можна було вирізнути московську мову. Ми з Іваном прилягли до землі, а Пилип поповз наперед, щоб перевірити. Повернувшись, він сповістив, що то були робітники, які працюють при укріпленнях. Їх привезено сюди з глибини СРСР та ізольовано від місцевого населення.

За півтора, приблизно, кілометра за лісом був уже Буг і село Ключів. Тим разом я був уже значно більш обізнаний з технікою охорони советського кордону. В певних місцях могли сидіти «зорці», тобто замасковані спостерігачі. Тому ми йшли на певній віддалі один від одного і точно все оглядали. Посувалися ми зігнувшись, дуже повільно, наче коти.

Вийшовши на узлісся, ми побачили сіножать, советські дроти, а за півтора-два кілометри — се-

ло, вже на німецькому боці. Далі видніла вежа кристинопільського костела.

Надворі починало смеркатися. Ми залягли в дуже густих кущах, маючи перед очима кордон. Десь приблизно в цьому місці я вже раз переходив був кордон з односельчанами, але за цей час багато дечого відмінилося. Тоді ще знаходилися охочі спекулювати, які перепроводжували на німецький бік.

Приблизно сто метрів від лісу, на дорозі, повільною ходою посувалися два пограничники. З ними біг собака. Ми дивилися на них з затасним віддихом. Собака міг нас винюхати, і тоді все пропало.

Небезпека минула. Пролежавши до півночі, ми почали повільно просуватися вперед, знову на певній віддалі один від одного. «Служебну пошук» ми перейшли нормально, потім з трудом перелізли через дроти. Хоч ми при тому зробили трошки шуму, проте все було спокійно. Далі ми просувалися вперед майже рачкуючи. Була рівна сіножатя, поросла травою та квітами. До Бугу залишалося приблизно двісті метрів. Пилип був з правого боку від мене, Іван — ліворуч. Надворі розвиднювалося.

Раптом Пилип зробив рукою знак, щоб я присів, і сам зробив те ж саме. Так само присів і Іван. За хвилину, піднявши голову, я побачив, що берегом Бугу йшли знову два пограничники. Вони йшли зовсім повільно, яких сто метрів від нас.

Дорога до Бугу була таким чином загороджена. Можна, звичайно, було б вдарити на пограничників крісовим вогнем, але я не знав, чи нема їх тут більше довкола, а, крім того, мені було невідомо, чи добре вправлені у стрільні Іван з Пилипом. Я вирішив перечекати.

З півгодини чекали ми. Нарешті пограничники зникли праворуч у напрямі села Доброчин. Ми, вже досить поспішно, підповзли до Бугу, і я з Іваном скочили у воду, тоді як Пилип заліз на

березі з готовим до стрілу крісом. Буг у цьому місці не був занадто глибокий. Пилип зайшов у воду слідом за нами. Ми дісталися щасливо на другий берег.

Оглядаючися, щоб часом не наскочити на німецьких пограничників, ми попрямували до перших хат. Люди прийняли нас гостинно, дали суху одягу, і ми прилягли відпочити. Перед обідом до нас прийшов друг, післаний від Гефайста. Ми були вже перед тим з обличчя з ним знайомі. Пилипа й Івана він влаштував на певні мешкання, а я рушив з ним до Кристинополя.

Гефайст прийняв мене радісно. При тому він попередив мене, що я, як і інші учасники нашого «К.П.К.», не повинен абсолютно нікому розповідати, де я був. Я передав йому пошту і докладно переповів усе, що мені було сказано усно. Я мав залишитися тепер у Кристинополі. Це була друга половина серпня 1940 р.

На другий день, зустрівшись з знайомими і побивши нові знайомства, я на запити відповідав, що був у Кракові. Моєю невигодою було те, що я не мав жадних документів, і це було досить небезпечно при мешканні в місцевості, яка перебувала на прикордонні. Німецькі прикордонники питали про документи лише у виїзних випадках, але все таки варто було якось оформитись, і тому мені запропоновано легку працю в кристинопільській громаді. Там я отримав усі потрібні документи.

У громаді секретарем працював член ОУН, інші працівники були добрими українцями. Праця забирала в мене на день усього кілька годин.

Гефайст не обтяжував мене нічим, крім тижневих організаційних сходів.

Так непомітно проминув місяць. У другій половині вересня Гефайст сповістив мене, що я маю знову йти до краю в спеціальній групі. Мене познайомлено з одним чоловіком, який мав іти зі мною, решта ж мала прибути з Кракова. Цього

чоловіка звали Скалою. Ми відразу ж приступили з ним до опрацювання пляну подорожі. Треба було знову йти в околиці Кристинополя, бо, хоч у цьому районі порушувало кордон щотижня, що зміцнювало чуйність советських прикордонників, та зате терен був дуже догідний: сіножаті, кущі, ліс. На випадок сутички, терен був також сприятливий для відступу.

Крім того всього, ці сторони були вже відомі і мені, і другові Скалі, який походив звідси. Він був кілька років від мене старший, служив у польському війську, мав за собою бойову заправу. Не рахувався в цьому випадку за «рекрута» натоді і я.

За кілька днів ми доповіли про проект нашого маршруту. Ми мали переправитися через Буг приблизно за півтора кілометра від мосту, йти сіножаттю, вкритою густою травою, з кілометр, а потім повернути праворуч і прямувати на село Волсвин. Вислухавши нас, Гефайст визнав наш плян за дуже ризиковний. Дійсно, тим разом ми вибрали таке місце, де ворог нас аж ніяк не міг сподіватися. Село Волсвин лежало кілометрів з шість до кордону, на південний схід від Кристинополя навпростець. Того літа ніхто ще в тому напрямі не переходив. З Кристинополя на Витків-Радехів провадила шоса, міст був забарикадований дротом по середині. З одного боку часто стояла німецька сторожа, а большевики тримали свою варту регулярно. Шосою пограничники йшли тоді, коли була зміна.

Гефайст не бажаючи перечити нам по-пустому, вислухав усі наші аргументи за і проти. Найважливішим було те, що ми із Скалою були якось внутрішньо задоволені нашим пляном, а це багато важить у таких ризиковних справах. Ми хотіли вирушити негайно ж із смерканням, щоб за ніч відбитися від кордону якнайдалі. Ми знали з практики, що по кожному порушенні кордону

пограничники вчиняли по поблизьких селах ревізії та облави.

Наступного дня з Кракова прибуло двоє людей. Гефайст познайомив мене з ними. Це були ті, які мали йти так само до краю. Обидва були воляняки, які, довідавшись, що я недавно був у їхніх околицях, дуже цікавилися тамошніми справами. Я оповів усе, що вважав за потрібне. Старший з них звався Юрко, а молодший, мого віку, — Богдан.

Ще день по тому ми з Скалою оглядали через далековид, із горища будинку, що стояв приблизно за кілометр від місця нашого переходу, запроєктовану нами трасу. До того ж ми мали приблизне уявлення про зміни постів советських пограничників на мості. Шосою, як я вже казав, крім пересування пограничників під час зміни варті, не було жадного руху.

Хоч Гефайст радив нам перед переходом трохи поспати, спати ми не могли. Юрко та Богдан лежали без сну на ліжку, Скала безперервно курив, я розбирав і складав свої пістолі. З сумерком ми були вже готові до подорожі.

Вантаж наш був поважний. Богдан, Юрко та Скала мали в своїх наплечниках радіоапарати та потрібні частини до них. Я мав шість доброякісних фотоапаратів, багато фільмів та інші речі, яких підпілля не могло дістати під большевицькою окупацією. Це коштувало на ті часи чималі суми грошей і уявляло собою неоціненну вартість для членів ОУН у підпіллі. Тим важчою була наша відповідальність. Вона була важка ще й тому, що німці так само, орієнтуючися в тому, що робить ОУН, намагалися чинити нам перешкоди. І Гештапу, і військові було зовсім не до впадоби, що ОУН робить щось таке, чого вони не можуть контролювати.

* * *

Гефайст приготував наш перехід із своїми людьми ще перед сумерком. Спеціальні стійки чували на

випадок, коли б надійшла німецька погранична сторожа. Німці робили обхід понад прикордонними дротами перед смерканням, а тоді аж уранці.

Я думав, що за нашу групу, складену з чотирьох людей, відповідатиме друг Скала. Але невдовзі перед відходом, подавши останні вказівки проводу, Гефайст сказав, що доручає групу під відповідальність мені. Друг Скала має стояти мені до послуг як такий, що знає терен і має особистих знайомих у перших пограничних селах. Юрко й Богдан, аж до часу запровадження їх на визначене місце, повинні виконувати всі мої доручення. Це була для мене велика несподіванка. Я відчув раптовий тягар відповідальности. Я просто таки не знав, що мені в цьому випадку треба сказати.

Скала і я, крім пістолів і гранат, мали ще рушницю. Юрко і Богдан мали по дві гранати і по два пістолі, «дев'ятку», та «сімку». Набоїв ми мали знову подостатком.

Поволі підійшли ми до Бугу для переправи наших наплечників. Гефайст узяв двох людей. Першими переправилися Скала і я. Коли ми залягли на протилежному березі, перейшли Юрко і Богдан, а також ті двоє, що допомагали переправляти наплечники. Виконавши цю працю, вони вернулися назад. Буг у тому місці можна було переходити.

Убрані і з наплечниками, ми вирушили хильцем уперед. Скала йшов праворуч від мене за два метри. Юрко йшов за мною, Богдан за Скалою. Ми дивилися пильно, кожний у відповідний бік.

При переході на шосу, ми нарobili трохи шемрання, бо там на кущах було посохле галуззя, яке легко ламається. Тріск видався мені чомусь особливо голосним. Але шосу перейшли ми спокійно, і далі по сіножаті пішли скоріше.

Натрапивши на мокрий ґрунт, ми мусіли знову йти обережніше, щоб не було чути плюскоту.

Тут не було жадних советських пограничних дротів.

Ми йшли добре обдуманною трасою. Перехід через шосу ми зробили саме в тому місці, де дроти праворуч залишилися за нами, а до дротів з лівого боку ми оце щойно зближались. Так ми підійшли під село Волсвин.

Тут треба було бути обережним з огляду на пограничників, які квартирували в селі. Через городи підійшли ми до хати, де жив знайомий Скали. Вийшовши на стукіт Скали, він нам розповів новини. Арештувань тут не було, в сусідніх селах також спокійно. Проте, звичайно, пильність сексотів не зменшилася.

До ранку було ще далеко. Подякувавши господареві, ми рушили далі. Ми хотіли спершу йти в напрямі села Яструбичі, але, сам не знаю чому, я запропонував піти на село Корчин.

У цьому напрямі нам треба було перейти трохи вигону, перелізти через пліт, а тоді йти городом у поле. Перелізаючи через пліт останнім, друг Юрко зачепився в поспіху за штахету. В цей час неподалець почувся тупіт копит і блиснуло світло.

Юрко з тріскотом упав на землю. Я із Скалою спрямували кріси в напрямі пограничників. Їхали скорим чвалом три вершники. Попри всі сподіванки, вони нас не почули.

Подем ми намагалися йти якомога скоріше. Польовою доріжкою йти було краще, і це дозволило нам ще більше прискіпити ходу. Ми обминули село Корчин і пішли в напрямі Андріївки. Коли ми підійшли до с. Рожджалів, то я вже орієнтувався в місцевості цілком добре, бо був тут кілька місяців тому. Я сповістив супутників, що йду до села. В разі чогось непередбаченого, друг Скала мав, не чекаючи на мене, шукати безпечного місця.

Я знайшов одного чоловіка, який погодився покласти нас у stodолі на ночівлю. За якийсь час

ми спочивали в пахучому сіні. Світало. Ми були перемучені, зробивши 30 кілометрів дороги. Та проте спати ми не могли. Я тепер оцінював свій крок і вирішив, що зробив добре, подавшись на північ. Це мало б заплутати сліди погоні, яка повинна б піти напрямом Яструбичів та Радованець від села Волсвин, де зроблено перехід кордону. Нарешті ми таки поснули. Дижур робили місцеві члени ОУН.

В селі Рожджалові ми перебули два дні. Прибув друг Ворон, який, як виявилось, був старим знайомим з другом Юрком. Вони провадили спільну роботу в рядах ОУН ще за польських часів.

Від Ворона ми довідалися, що Легенда прибуде в ці околиці десь аж за два тижні. Богдан і Юрко мали відходити на місце призначення. Ще тієї ночі зв'язкові відпровадили їх у напрямі Волині. Правдоподібно, вони дістали своє призначення ще у Кракові, а тут мали лише підпорядкуватися Легенді. Апаратуру вони залишили. За кілька днів їм мали її приставити зв'язками.

Друг Скала був відправлений до друга Забіяки. Таким чином, я залишився сам із Вороном.

Від нього я довідався, що деякі річники мали бути покликані до армії. Організація видала заборону втікати з армії. Дозволялося це робити лише тим, кому загрожував арешт. Для тих, хто мав іти до червоної армії, підготовано спеціальну інструкцію. Були також такі, що їх мобілізували до «стройбатальйонів» будувати летовища, навіть прикордонні укріплення. Ці покликання відбувалися за певним пляном, який вказував на те, що більшовики роблять експерименти. Одних кликало раніше, в іншій області — пізніше, одних мобілізовано в будівельні батальйони, інших деінде. Більшевицьких газет та літератури в кожному селі були цілі купи.

Продуктів у кооперативах не було майже зовсім. Щось, що вряди-годи з'являлося, розкуповувалося негайно. Процвітав чорний ринок.

ТВЕРДІ ЗАКОНИ ПІДПІЛЛЯ

За кілька днів я дістав від Ворона наказ їхати до Львова. Я повинен був відвезти на одну адресу пошту, а звідти доставити пошту назад. Я мусів бути обережним, бо НКВД робило часті перевірки, населення ж не все дістало папшпорти. У випадку віддалення від своєї місцевості, люди користувалися посвідками, виданими сільрадами. Саме цими посвідками в той час раз-у-раз послуговувалися підпільники.

Ворон дав мені зв'язкові пункти для зупинок по дорозі до Львова. Я перебрався в інше убрання. При мені було кількасот карбованців і пістоль марки «Вальтер» 7,65 мм. Клички й адреси я вивчив напам'ять.

Від місцевих членів я довідався, що наступного дня мають їхати підводи по картоплю до гуральні десь аж під Камінку Струмилову. Я поїхав з ними. Перед Камінкою я побачив колону війська. Час-до-часу переїжджали легкі чорні авта, що ними послуговувалися енкаведисти або голови райпарткомів.

Перед самою Камінкою я зліз із воза і пішов пішки, просто до міста, як місцева людина. На мене ніхто не звертав уваги. Два енкаведисти, ідучи містом, спокійно пахкали папіросами. Через дорогу впоперек перейшов міліціонер. Побачив я ще одного в невідомій мені уніформі. Щойно потім я довідався, що це однострій пожежної команди.

Це мене навело на думку, що ті, хто прибуває з-за Бугу, повинні бути докладно проінструктовані про місцевий побут, встановлений советами, зокрема добре визнаватися на військових уніформах.

На зв'язковому пункті в Жовтанцях я довідався, що в одному підльвівському містечку перебуває Легенда. Другого дня я пов'язався з ним запискою. Виявилось, що, крім мене, тут було чимало прибулих підпільників. Між ними був і

Тарас Онишкевич-Галайда. Тарас був відомий у підпіллі своїм гумором та відвагою. Пошту, яку я мав забрати з собою, перебрав Легенда, так само як і ту, що я її привіз. Як я довідався, він відбував за час свого перебування тут розмови з поважнішими людьми з-поміж духовництва, інтелігенції та робітництва.

Коли я вже прибув до Львова, то одного разу на Жовківській вулиці побачив знайомого з дому. Побоюючися, щоб він мене не зрадив, я відвернув голову і так пройшов повз нього. Не знаю, чи впізнав він мене, але зустріч зіпсувала мені настрій. Цей чоловік належав до «общества Качковського», а, працюючи в гарбарні, мав якісь знайомства в польській поліції. Отже всі дані були за те, що він може бути тепер сексотом НКВД. Тим то я швидко завернув у бічну вулицю. На щастя, моя тривога виявилася безпідставною. Якщо б він навіть, упізнавши мене, таки доніс НКВД, то з цього могли постати хвиливі неприємності моєї родини, яка нічого про мене не знала і могла заявити лиш, що я діяв проти її волі. Це, зрештою, знали всі на селі.

Приблизно тиждень потому Легенда і я випрарилися з підльвівських сіл у напрямі Бузька. Ми йшли переважно ночами, а вдень спали або перебували на одному місці. В околицях Бузька Легенда відбув зустріч із своїм заступником Кравчуком-Степовим. Він обговорив з ним актуальні організаційні справи. Степовий подався далі десь на Зборівщину чи Золочівщину. Ми з Легендою — через Каміначчину — пішли в Жовківщину, де Легенда відбув зустріч з Дмитром Маївським-Косарем.

Маївський був членом краевого проводу. Разом з ним були два підпільники: Максим Кантор і Мачіха. Обидва були вироблені, загартовані підпільники, які оперували в Жовківщині і Равщині.

Під час перебування з Легендою я довідався, що на терені Волині й Галичини є кількості під-

пільників, які мусіли йти в підпілля зі страху перед арештами. Скільки вони в організаційній праці тут були непотрібні (з огляду на зазначену вже мною вище небезпеку для розрослої чисельно організації, яка діє в умовах підпілля), Легенда вирішив переправити їх за зиму до Генерального Губернаторства. Одні мали йти через Сян, другі — Солокію, а треті через Буг. Легенда цікавився політичним життям у Генеральному Губернаторстві, але я нічого не міг йому розповісти, бо всі ті політики жили у Кракові. Я думаю, що з пошти, яку ми йому приносили, з-за Бугу, він міг краще довідатися про все, ніж би я міг йому розповісти.

У Генеральному Губернаторстві підготовлявся конгрес. Легенда сповістив мене, що з краю мають туди йти представники. Сам він мав лишитися в краю.

Один деталь до характеристики Легенди. Він завжди мав при собі грубий нотатник у чорній обкладинці. Відповідним шифром нотував він у ньому різні справи. У кількох місцях він мав пункти, в яких тримав архіви, а також різні важливі речі.

Куди він пішов потім, мені невідомо. Я думав тоді, що на Волинь. Сам я повернувся назад на місце, де було мое вигідно пристосоване до підпілля убрання та різні інші речі. Ворон, який був моїм безпосереднім зверхником, відіслав мене в терен, де діяв друг Забіяка. Там я мав ряд завдань.

Друг Забіяка перебував на пограничній смузі. Терен був небезпечний, кожного дня треба було бути приготованим на несподіванку — засідку або облаву. На дорозі чатували сексоти. Всі ці перешкоди треба було переборювати. Де ж не було можливості їх оминати, доводилося ліквідувати силою.

* * *

Підпільні закони тверді. При прийнятті членів підпілля робило докладну перевірку. Виявилось, що не всі члени ОУН надавались до підпільної праці. Живучи на легальному становищі, вони працювали дуже добре, мали великі успіхи, але, опинившись в підпіллі, на нелегальному стані, не раз ставали для організації тягарем.

Забіяка зустрів мене як старого знайомого. Саме в той час він відбував індивідуальні розмови з кожним членом організації, який готувався йти до червоної армії за покликанням. Я знову почав вишколювати поодиноких членів, що потребували бойового вишколу. Крім того, завданням моїм було докладно вивчити сітку сексотів, що працювали в погранчастинах НКВД, та їхніх оперативних працівників. Так само в мої обов'язки входило ступіювання розбудови укріплень кордонів.

Почався місяць жовтень, і я знав, що незабаром групи почнуть відходити за Буг. Насліпо за кордон посилати людей не було можна. Для мене було ясно, що на зиму я також маю піти за Буг. Це все треба було зробити до першого снігу.

Кожного дня отримував багато звітів від членів ОУН на тому відтинку. Ми мали точний список старшин погранвійськ НКВД, знали їх спосіб життя, звички, знали тих, що плуталися по різних місцях під різними претекстами. Ці останні були «майстрами» від таємної агентури.

Члени організації здобували відомості різними шляхами. Дехто їхдив на працю під самий кордон, вони розмовляли з робітниками і навіть із деякими пограничниками. Якщо щось було неясним, член ОУН отримував завдання перевірити відомості з інших джерел. Робота йшла добре, кожен день приносив успіхи.

Большевики були чуйні. Ми передбачали, що вони мають у пляні виселити всі пограничні села на кільканадцять кілометрів від кордону. Списки людей у цих селах вони підготовляли конспіративним способом. Коли ми довідалися про підготовку

цих списків, то нам пощастило ствердити, що ці списки роблять тільки в пограничних селах. Через одного сексота довідалися, що його шеф наказав йому працювати тут ще один рік, після чого його переведуть до Львова, де він мав намір учитися. Він намагався переконати цього оперативного працівника в недоцільності лишати його тут, бо, мовляв, про нього, як про сексота, відомо багатьом, а члени ОУН уже полують на нього, і коли він приїде до Львова, то безумовно впізнають. На це він дістав відповідь, що на той час усі члени ОУН будуть дуже далеко і Львова вони ніколи не побачать.

Крім того, ми довідалися, що один з оперпрацівників НКВД, намовляючи голову сільради до співпраці, пообіцяв йому, що, в разі згоди, його залишать на Західній Україні. З цього ми зробили точний висновок, що всі села від прикордонної смуги мають бути переселені.

За нашими відомостями, найбільш утаємниченим у ці справи, крім районного НКВД, був капітан Абрагамов. Ми вжили всіх заходів, щоб його спіймати, щоб при тій нагоді довідатися від нього про подробиці.

Кожної ночі мені доводилося бувати в кількох селах. Одного разу в селі Городище НКВД зробило облаву. Обшукувано кожне господарство. Я лежав у стодолі, прикритий снопами, у спеціальному сховку. В одній руці я тримав гранату, в другій — дев'ятку. На щастя, вони не викидали снопів стодоли.

Другим разом така сама облава була в селі Перв'ятичі, і мені довелося просидіти цілий день у льоху з буряками. Цими буряками господар обклав мене з головою. Це був для мене дуже мучливий день. Тіло боліло нестерпно, дихати було тяжко. Господар звільнив мене аж увечорі. В господаря був обшук, а після того його забрали до сільради на допит. Господар належав до підозрілих у советської влади.

Ще одного разу мене заскочила облава в селі Спасів. Господар, дуже полохливий чоловік, побоювався мене переховувати, і я мусів рятуватися втечею. Вийшовши на город, я побачив на відстані приблизно одного кілометра ланцюжок пограничників. Село було оточене, вийти з нього було неможливо.

Я заховав пояс із пістолями й гранатами під піджак і вдавав, ніби я працюю, зриваючи сухе листя з картоплі. «Трудящого» на городі енкаведисти не зачепили, і в селі ніхто мене не зрадив. По обіді, коло другої години, енкаведисти відїхали автами. Я після цього, samozрозуміло, зробив докір місцевим членам ОУН за те, що поручили мене боягузові. В нашій праці цього ні в якому разі не можна було робити.

З друзями Забіякою та Скалою ми невдовзі вибралися на Волинь. Дощ падав усю ніч, і надранок ми були змушені спинитися в селі Переспа, де нам відомий був тільки зв'язковий Микола. Але Миколи не було вдома, а батько його, побоюючися мати з нами справу, сказав нам, щоб ми йшли собі далі. Нам не залишилося нічого іншого, як шукати самим стодолу, що ми й зробили. Але в стодолі не було вигідного місця, і ми влаштувалися в стайні на гірці з конюшиною. В мокрій одежі, притулившись один до одного, ми скоро задрімали.

Уранці старий, який зайшов у справах до стайні, побачив нас і наробив крику. Нічого було робити, ми мусіли втікати, тому що в селі були пограничники. Надворі вже випогодилося, і ми йшли швидко дорогою до лісу. На дорозі ми побачили чоловіка, що ніс під пахвою якісь книги. Ми вирішили, що це голова колгоспу або хтось із «місцевого начальства». Ми прискорили ходу і спинилися аж на узліссі, де присіли, важко дихаючи.

Від села в нашому напрямі йшли пограничники в сірих шинелях. На наше щастя, вони були

піші. Ми побігли в ліс, щоб за якийсь час перейти шосу, за якою ліс був густіший. Наближаючися до шоси, ми почули звук моторів. Група пограненкаведистів їхала автами. Шоса була обставлена стійками.

Нашим завданням було прорватися через шосу, бо, щоб робити облаву по другий бік її, енкаведисти потребували б кілька полків війська. Я не міг собі простити, що не взяв рушниці, яка саме в цій ситуації мала найбільшу вартість. Ситуація була напружена.

Голодні, мокрі ще від учорашнього дня, ми посувалися поволі лісом, під шосу. Я був з лівого боку, Забіяка посередині, Скала справа. За яких 20 метрів від Забіяки стояли на шосі два пограничники з кулеметами. Забіяка підкрався до них і кинув гранату; хвилина тиші і — вибух!

Ми прожогом кинулися до шоси. На нас випала кулеметна серія з іншого боку. Ми вже були в рові по другий бік, але свист куль притискав нас до землі. Ми поповзли по землі, намагаючися дістатися до сосен. Як на злість, близько нас не було кущів.

Доповзши до безпечного місця між соснами, ми кинулися бігти поміж деревами. По лісі лунали постріли. Ми бігли в глибину лісу, мов шалені. За деякий час ми набігли на рівно вирубану смугу, за якою направо й наліво росли кущі. Ми оглянулися. Зліва, метрів за 500, у долині йшов пограничник. Він вів за повід двох коней.

Ми миттю перескочили на другий бік. Він нас не зауважив.

Пізно вночі ми вийшли з лісу біля села, назви якого я не пригадую. Ми відпочили й рушили далі.

У тій околиці ми довідалися про таку подію. В селі — здається, Княжому, — кілька підпільників ночували в стодолі. Місцевий комсомолец виказав їх, і біля стодолі швидко з'явився гурт енкаведистів. Поставивши одного біля входу з кулеметом, решта зайшла до середини. Один з

підпільників, який тримав дижур, не розгубився й кинув гранату. Вибух розніс непрошених гостей на шматки. Той, що стояв з кулеметом, випустив усю чергу і втік. Підпільники пробили стріху, забрали з собою кулемета й утекли.

Большевики ніколи не говорили про свої втра-ти. На мітингу, який було скликано, про цю подію ніхто з них не озвався й словом. Зате кожний випадок, коли їм щастило забити когось із наших, вони реклямували найширше. При цьому вони загрозували, що так буде з кожним «бандитом».

Так було, наприклад, у селі, правдоподібно, Баєві, де загинув відомий в околиці старий член ОУН. Про нього народ склав пісню, яка починалася словами «В славнім селі у Баєві». На жаль, ані пісні, ані навіть прізвища цього героя я не пригадую тепер.

Під ту пору з'явилося в народі багато пісень з підпільною тематикою. Їх не було можливо зібрати й видрукувати, і через те цей своєрідний фолкльор назавжди втрачений для майбутніх дослідників.

По повороті на свою пограничну станицю, я діста-вав кілька звітів. В одному говорилося, що посилю-лися облави у зв'язку з порушенням кордону, яке відбувалося дедалі частіше. Кожне село перетряса-ли до найглибших закутин. У другому звіті говори-лося, що в селі Яструбичі до однієї хати зайшло кілька людей, які, сказавши, що вони з-за Бугу, вимагали інформацій про пограничників. Ми зро-зуміли, що це були не наші люди. Першою дум-кою було, що це провокація з боку НКВД. Я післав про цей випадок повідомлення.

За кілька днів відбулася погоня на віддалі 30 кілометрів від кордону. Було троє людей, одного з яких забили, а двох переховали члени ОУН. Виявилось, що цих людей вислав німецький «Аб-вер». Серед них був відомий кримінальник Кароль Яворський, який за польських часів вправлявся в грабунках. Він був поляком, здається, з Радо-ванець. Ми переконалися, що такі випадки шко-

дять підпілля. Допитавши докладно цього затри-маного, ми наказали йому вертатися назад і не перешкоджати праці підпілля. Але він не пого-дився вертатися, сказавши, що в околицях Льво-ва він має родину, в якій має намір переховува-тися. За деякий час ми дістали звістку, що Ка-роль був забитий засідкою НКВД.

Нам довелося звернутися до проводу за санкці-єю, щоб невідомих людей, які не мали зв'язку й клички, не приймати. Співпраця з ними могла завдати нашій праці непоправної шкоди: з одного боку, тут завжди відкривалася можливість для провокацій з боку НКВД, з другого боку, самі післані Абвером кримінальні типи могли піти на співпрацю з НКВД, як це завжди буває з подіб-ними людьми, які замішані в роботу розвідок.

Кримінальний, взагалі хиткий елемент був, зви-чайно, найкращим матеріалом для розвідок. Тим то большевики, звертаючи особливу увагу на мо-лодь, брали до уваги й цей момент. Обіцяючи на словах незвичайні перспективи для молоді в со-ветському Союзі, вони насправді дбали лише про одне: про тотальну деморалізацію молоді. Досягали вони це тим, що надзвичайно «ліберально» стави-лися до явища алькоголізму серед молодих людей, заохочували до пиття, ніде в пресі не ганили за це нікого, а також агітували за непослух старшим у родині і «попам» у церкві. Завданням їхнім було «викувати» кадр молодих людей, абсолютно віль-ний від усякої моралі, від будь-яких стримів, та-кий, якому можна б доручити найжахливішу з мо-рального погляду справу.

Не треба багато доводити, як ця проблема ле-жала на серці організації. Ми мусіли звернути особливу увагу на цю ділянку, щоб уберегти на-шу молодь від розкладу. Боротьба з пияцтвом стала одним з найвідповідальніших завдань для нас на ту пору.

Охочим до пиятики ми приготувляли такі не-сподіванки, що їм відразу відпадала охота вправ-

лятися в цій немилій справі. Тоді невживання алкоголю, також тютюну, являло собою обов'язок члена ОУН, зафіксований у правилах його життя. Цей приклад ми пропагували серед молоді взагалі. Ми говорили про шкоду, яка може постати від уживання алкоголю не тільки для особистого здоров'я, але й, так би мовити, для здоров'я всієї нашої справи. Боротьба з розкладом молоді стояла в нас тоді на порядку дня, як одне з найважливіших наших завдань.

* * *

За цей час трапилося кілька тяжких для нас випадків, коли в сутичці з ворогом загинули наші люди.

В ОУН було прийнято, що друг, який потрапив до рук НКВД, не виказував ніяких таємниць, навіть під тортурами. Але були спеціальні випадки, коли треба було рятувати життя членів ОУН, які опинялися в арешті і, будучи дещо слабші духом, не могли витримувати мук. Для цього випадку було дано спеціальну згоду організації, щоб на допитах члени ОУН підписували згоду співпрацювати, і тоді їх НКВД звільняло. Далі в кожному випадкові поступовано згідно з індивідуальністю члена ОУН. Якщо він мав достатньо сили волі, то йшов на поглядну співпрацю, і таким чином ми мали свою розвідку в самій середині ворожих установ. Якщо ж член ОУН такої сили не мав, то йому влаштовувалося втечу.

Характеристичний з цього погляду випадок з другом Медведем (псевдонім). Арештований, він був у курсі справ, в разі він не витримає тортур, то можуть постати шкоди для організації. Хоча він і знав, що на цей випадок організація також приготована, все ж він, не бажаючи комплікувати справи і тим призводити до зайвих жертв, вирішив відібрати собі життя. Він покінчив самогубством, розбивши голову об тюремний мур.

* * *

ГРУПА ЙДЕ НА ЗАХІД

У вересні 1940 року провід ОУН дав доручення, щоб якнайшвидше перепровадити через кордон тих членів ОУН, які опинилися в підпіллі на окупованім боці під советами і були для організації зайві. Справа була пильна, бо наближалася зима, а перехід кордону взимі був ускладнений з огляду на змасовання пограничних військ НКВД. У перших днях жовтня того року почали прибувати в прикордонний район Радехівщини й Сокальщини групи підпільників. Це були люди з Підгаєччини, Бережанщини, дехто зі Зборівщини, Золочівщини і з Володимирщини на Волині. Всіх було 115 осіб.

Невеличкими групами підпільники примістилися в селах Рожджалів, Тоболів, Андріївка і Спасів. Група була готова до переходу через кордон уже 15 жовтня, але саме тоді виринули непередбачені перешкоди. Не можна було дочекатися ночі, а «сексот»-місяць робив з половини ночі день. Місцеві господарі ворожили, що добра погода потриває ще з тиждень. Крім того, у прикордонних місцевостях з'явилися в переїзді частини червоної армії.

Так час минув аж за 20 жовтня.

Саме в цей час трапилося нещастя. Одна з груп підпільників, яка квартирувала на сіножаттях у скиртах сіна між Рожджаловом та Андріївкою, була викрита й заатакована енкаведистами. Розпочався бій. НКВД покликало на допомогу частину червоної армії.

Підпільникам вдалося прорватися до лісу, перейти шосе Кристинопіль-Радехів, а потім закласти у великий масив лісів, які тягнулися від Радованець по Камінку Струмилову й далі.

НКВД викликало того дня більші частини війська і влаштувало погоню. Дві частини червоної армії, які шукали в лісі підпільників, не маючи

між собою знаків порозуміння, наскочили одна на одну і розпочали між собою бій.

Утрати підпільників були під час погоні великі, але втрати большевиків — удвоє більші. Щастям було, що большевики не робили розшуків у всіх згаданих селах, що в них переховувались інші підпільники. Головну свою увагу НКВД звернуло на ліс, до якого прорвалася частина підпільників. Цей час використали інші, перейшовши ближче кордону в північному напрямі.

Як виявилось пізніше, НКВД цілком не мало уяви про те, що в пограничній смузі була така велика сила підпільників. Місцеві пастушки запримітили підпільників на оборогах, і це дало змогу сексотам звернути на них увагу. Таким чином групу довідалось НКВД.

Під час бою з підпільниками загинув один старшина станиці НКВД в місті Радехів, спеціаліст у справах ОУН. Прізвища його я тепер не пригадую.

Мені було відоме положення групи підпільників, яка була вже при кордоні, і тому 2 листопада я прийшов на зустріч до друга Забіяки в село Перв'ятичі. День перебув я в клуні на сіні, а після полудня, коли почало смеркати, я добрався в означене місце за село, де вже на мене чекали Забіяка і ще один мені невідомий друг. Забіяка повідомив мене, що я разом із Соколом маю перевести групу через кордон. Невідомий був зв'язковим, який мав відвести мене на збірне місце групи.

Я попрощався з Забіякою, і ми з зв'язковим вирушили в дорогу.

Кілька кілометрів далі ми зустріли нового зв'язкового, який мав двоє коней, і ми вже верхи, без жадних пригод, прибули о 8 годині вечора на означене місце. Тут мене перебрав новий зв'язковий, і ми незабаром опинилися біля великої скирти збіжжя, де на нас чекали всі підпільники.

На цьому місці зустрівся я з другом Вуглярем, який був тут з доручення крайового провідника.

Вугляр познайомив мене з Соколом, і ми приступили до обговорення справи переходу. Сокіл поінформував мене, що група складається з 68 людей. Вони поділені на 7 роїв і мусять сьогодні перейти кордон. Допомогати при переході буде місцевий чоловік, який знає добре терен. Сокіл з тим провідником і двома боевиками мав іти як передня стежа, решту групи мав провадити я. До кордону було 8 кілометрів у напрямі на село Ульгівок.

Ніч була темна і дуже придатна до переходу. Я зібрав усіх людей в одній лаві, перевірив, чи всі мають зброю, і вибрав трьох, які мали йти кілька кроків за групою і стежити, щоб ніхто не загубився або не приставав. Група була озброєна рушницями, пістолями та ручними гранатами. В нашій групі були дві жінки.

Після перевірки я зголосив Соколові, що все готове до вимаршу. Сокіл з провідником та двома боевиками — «Баклажкою», який був родом з Волині, і з «Роком» — вирушив наперед. Я тримався на зоровій віддалі від Сокола та його людей, а за мною йшла роями ціла група.

Йшли ми зораним полем просто на захід, а перед нами щокілька хвилин зривалися вгорі білі ракети. Ракети були далеко, і ми мовчки йшли просто в їхньому напрямі. Група посувалася поволі, спокійно, але рішуче.

Приблизно десь на п'ятому кілометрі Сокіл із своїми людьми зупинився й присів. Я зупинив свою групу і підійшов до нього. Він сказав мені, що недалеко вже дрти, які треба перетинати. Тому я мусів забезпечити групу справа й зліва. Відступати ми не сміли і, на випадок навіть нападу на нас енкаведистів, мусіли пробиватися.

Сокіл із своєю стежею рушив далі, і я підняв групу слідом за ними. Після короткого часу я знову оббіг свою групу і побачив, що все в порядку, тільки рої були занадто скупчені, і на випадок несподіваного ворожого вогню, могла бути небез-

пека. Через деякий час підійшов до мене друг Рок від Сокола і сказав, що вони готуються до перетинання дротів. Я розділив рої, які підійшли ще кілька метрів і залягли. Було тихо, лише час-до-часу давалося чути глухе клацання ножиць, які перетинали дроти.

Через перетятий дріт перейшов Сокіл із стежею, а за ними я переправив два рої. Обидва вони залягли за дротами вже з другого боку, і тоді перейшли через проріз інші.

Ми рушили обережно далі. Може, за який кілометр знову були дроти, але тільки в одному ряді, і з ними ми не мали багато клопоту. Було спокійно, навіть ракети перестали світити.

Сокіл знову прислав до мене Рока, який звелів зупинити групу, бо стежа натрапила на довгий і глибокий рів. Вся група присіла на землю.

Раптом тишу перервав тупіт кінських копит. Всі ми притулилися до землі з готовими до пострілу рушницями і вслухалися, як приблизно за двісті метрів їхали вершники. Тупіт швидко віддалювався в південному напрямі.

Ми натрапили на довгий протитанковий рив, стіна була плетена з хворосту. Треба було скакати в нього на глибину приблизно двох метрів. Рив був збудований так, що, коли їхати з заходу, то дорогу перегороджувала стіна заввишки в 2 м. Зіскочивши з стіни, можна було йти далі.

Насамперед скочили до рова друзі із стежі, потім почали скакати поодинокі рої. Задня сторона групи мала скакати останньою.

Наші скоки нарobili трохи шуму, але все таки ми щасливо перебралися через рив і пішли далі. За якийсь час ми затримались, і я наблизився до Сокола. Друзі із стежі пішли шукати Бугу. Сокіл пояснив мені, що в цьому місці Буг робить півколо, і коли ми йтимемо направо, то можемо зайти задалеко в небезпечному напрямі.

Почали піяти півні. Вони піяли з правого боку і десь далі на захід. Сокіл сказав, що направо

повинно бути село Скоморохи, а просто на захід — Ульгівок. Годинник показував четверту годину ранку. Легкий листопадовий вітер шелестів посихлою травою.

Ми сиділи мовчки, поки не надійшли друзі із стежі. Вони принесли радісну звістку, що Буг від нас усього на віддалі 100 метрів, а над ним лежить село. Я повернувся до групи, яка втомлено розляглася на землі. Кожен з боеків був тепло убраний, мав набитий наплечник, зброю. До того ж марш зораною ріллею добре таки всіх вимучив.

Ми почали поволі посуватися сіножаттю, в напрямі, де виділи кущі верболозу. Я наказав трьом роям, підійшовши до Бугу, зайняти оборонні становища. Останні мали негайно перепливати ріку.

Я вже не стежив більше за Соколом, а йшов поруч із першим роєм. Так пройшли ми з 90 метрів, коли несподівано перед нами з правого боку із свистом високо вгору злетіла ракета. В ту ж мить група припала до землі. Ракета засвітила вгорі яскравим білим світлом.

— Вогонь! — закричав я.

Оборонний рій гримнув сальвою в той кущик, з якого вилетіла ракета. В її світлі з'явилися були дві зелені погран-енкаведівські шапки.

З лівого боку за нами знову блиснула ракета. Я командував «вогонь» і «вперед». Почалася густа стрілянина. Ракети не погасали, вони рясно світили позаду нас на віддалі сто метрів. Скоками почали ми бігти до річки, хвилі якої понуро блищали при світлі ракет. Крім білих, з'явилися червоні ракети, і стало ясно, як удень.

На щастя, не було чути, щоб хтось із нас був поранений або пристав.

Призначеним на оборону над берегом роям я подав команду залягти. Решта почала стрибати у воду. Рої перемішались, і більшість людей була вже у воді. З-за кущів вискакували погранич-

ники. Вони стріляли й наближалися до нас. Ми поспішали щосили, вода плюскотіла від наших розпачливих рухів.

Раптом пролунав голос:

— Рятуйте! Потопаю!

Він швидко затих. Було чути тільки свист куль.

Я лежав на березі і час до часу стріляв по зелених шапках. Біля мене поблизу був один друг, який вагався і не стріляв. Я силою штовхнув його у воду і сам поплив. Не пригадую, чи я плів, чи йшов по мілкому дні. Опинився я на міліні поблизу німецького прикордонного стовпа.

Ті друзі, що вже були на протилежному березі, стріляли через Буг у напрямі ворога. Коли я вже дістався до стовпа, на половині ріки вибухла граната. Мене вдарило по обличчі водою й піском.

На березі я довідався, що втопився Чумак. Четвертий рій бережанців організовано зайняв оборону по другому березі річки і стріляв під командою ройового Дима. Серед бережанців були друзі, яких я ніколи не забуду, хоч і досі не знаю їхніх правдивих прізвищ і їхньої дальшої долі. Це були друзі Зайчик, Скала, Гонта.

Я наказав бігти до села, яке лежало над Бугом. Німецьких прикордонників не було видно ніде. Це село було — Ульгівок. Неподалець від нього були Воеславичі, і я негайно спрямував усю свою групу туди, де вони мали здати зброю місцевим організаційним чинникам.

Перемоклі, перевтомлені, люди, побувши трохи в хатах, виходили знов і йшли в холодну темноту. Над Бугом світили ракети.

Я підійшов до однієї хати. Господар запросив мене зайти. Там я перебрався і трохи спочив. Надворі почало розвиднюватися. Довго я не спочивав. Нервово скочив на ноги і підійшов до вікна. Через вікно видно було кордон. За Бугом посувалася зграя енкаведистів. Прибуло, видно, якесь «начальство» і робило огляд. Господарі ха-

ти розповіли мені, що хвилину тому на березі була підвода, на яку большевики клали трупи.

За кілька хвилин сестра господині покликкала до мене місцевого станичного ОУН. Це був симпатичний молодий селянин, який повідомив мене, що німецька прикордонна сторожа затримала наших 18 людей. Усі інші були у Воеславичах. Після обіду я довідався, що з нашої групи пропало 6 людей: чотири були забиті, один утопився. Я дістав також записку від Сокола — якнайшвидше їхати до Кристинополя.

ПІДПІЛЬНА ШКОЛА

Приїхавши з села Ульгівок до Кристинополя, я застав там друга Сокола. Друзі привітали нас щиро. Ми спільно повечеряли. Я довідався, що Гефайст поїхав до Кракова, де мав пробути зо два тижні. На адресу, що її він залишив, ми наступного дня подали телеграму.

Нас відвідав також провідник надрайону ОУН Палюшинський, який сповістив, що всі наші люди забезпечені приміщенням і харчами, отже можуть спокійно відпочити. Ми сказали йому порозумітися організаційною дорогою із зверхниками щодо дальших розпоряджень відносно цих людей. Палюшинський був родом із села Боратин, середнього віку, розумний і освічений чоловік, багато працював над собою і всі свої сили віддавав для справи організації. І у своєму селі і в околиці він користувався великим авторитетом.

Крім праці в ОУН, Палюшинський був працівником у культурно-освітній царині, організовував самоосвітні курси, в яких сільська молодь вивчала історію та географію України. Він був дуже добрим промовцем, слухаючи якого тяжко було повірити, що це говорить селянин.

Мені доводилося з ним зустрічатися ще кілька разів у 1943 році, коли він уже цілковито при-

святився організаційній праці і зрікся особистого життя. Він загинув пізніше, коли в його околиці знову запанували польські та московські комуністичні банди.

Телеграма з Кракова наказувала нам із Соколом негайно їхати туди. Це була моя перша подорож до Генерального Губернаторства.

На станції у Кракові нас зустрів Гефайст. В організаційній хаті на нас чекав чоловік, якого звали друг Сенишин. Я довідався щойно пізніше, ким він був. Ми передали йому пошту, і він нас розпитав про перехід кордону.

Чекаючи на дальші розпорядження, ми ходили оглядати старовинне польське місто. За цей час наслухався я й різних емігрантських анекдотів, наприклад, про якогось дивака, що їздив сивим конем, уважав себе за гетьмана України і призначав отаманів та губернаторів. Звали цю людину Скрипченко, і він належав до охорони однієї цукроварні в Переворську.

Чули ми подібні чудернацькі історії й від одного емігранта, що торгував у «Сукенницях». Ми дивувалися, що за роки еміграції люди так далеко відійшли від того способу життя, яким жили українці на Батьківщині.

Це все справило на мене дуже від'ємне враження, і тому, коли друг Сенишин повідомив мене, що я можу з місяць відпочити перед тим, як іти на кількамісячний організаційний вишкіл, я вибрав місцем перебування не Краків, а Кристинополі. Із Соколом, який виявив те саме бажання, ми прибули до Кристинополя.

Там на нас чекала несподіванка. За нашу відсутність зголосився один чоловік, який, нібито, відстав був під час бою біля Рожджалова-Андріївки. Дещо в його оповіданнях здалося нам підозрілим, і ми негайно сповістили Краків. Звідти прийшов наказ доставити його туди, і там він остаточно заплутався і мусів тікати. Це був агент НКВД, на прізвище Іван Майчук, родом з Бере-

жанського повіту. За даними організації, він аж досьогодні провадить свою зрадницьку роботу.

Святий Вечір члени ОУН, які були в Кристинополі, святкували вкупі. Там був український греко-католицький монастир, де жили черниці. Були й отці василіяни, настоятелем яких був о. Янгух.

Алькоголю ми не вживали тоді. По півночі ми пішли до церкви. Різдвяна утрєня залишила в мене незабутнє враження. Прекрасно співав хор клериків, які готувалися до священничого висвячення. Залунав спів старої української колядки «Вог Предвічний народився». Ми молилися до новонародженого Ісуса, щоб скріпив наші сили і допоміг у боротьбі проти безбожної Москви за волю нашого народу. Згадували думками ми й друзів, що були потойбіч кордону, разом з нашим народом, що терпів під нелюдським сталінським терором.

До Кракова я прибув у половині січня 1941 р. Місцем мого зголошення була Зелена вулиця, чи-сло, здається, 23. Недалеко від цього будинку містився Український Центральний Комітет, що ним проводив професор Кубійович.

Мене прийняв поручник Василь Сидор, який тоді мав псевдонім Кравс, а пізніше був відомий як полковник УПА Шелест. За кілька днів почалися курси, де ми з другом Гаркушею (пізніше відомий під псевдом Спартак) були наймолодшими. Всього на курс було призначено 18 осіб. Крім друга Спартака й мене, всі мали закінчену або започатковану вищу освіту. Щодня виклади тривали 8 годин.

Викладачами були провідні члени ОУН. Основними предметами були: ідеологія (Мирон-Орлик, відомий пізніше в Києві як друг Андрій), організаційна ділянка (Ярослав Старух, останньо був відомий на Закерзонні як «Стяг»), розвідка та контррозвідка (Михайло Арсенич), конспірація (Дмитро Маївський-Косар). Військовий вишкіл

відбувався теоретично, викладачами були сотник Грицай (генерал Перебийніс), сотник Олекса Гасин (полковник Лицар), поручник Василь Сидор (полковник Шелест), поручник Йосиф Сонар, поручник Кузьминський.

Кожен з викладачів мав окремий предмет, наприклад, поручник Сидор викладав зв'язок і був автором підручника зв'язку, поручник Сонар — внутрішню службу (також був автором підручника цього предмету), поручник Кузьминський — польову службу. Українською мовою був до того часу виданий один військовий підручник генерала Курмановича. Згадані військовики, члени ОУН, опрацювали на основі німецьких, польських та большевицьких підручників нові українські підручники. Друкарні ми не мали, тому все друкувалося циклостилевым способом.

Крім того, були в нас ще години таких предметів, як фотографічний курс (прізвище викладача я забув), пропаганда тощо. Останній предмет викладав Іван Мітринга, якого пізніше за ліві погляди було виключено з ОУН. Відомим його виразом було: «Аби Україна була лише незалежна від Москви, а так вона, про мене, може бути й комуністична».

Приблизно за місяць ми перенеслися на Вже-сінську вулицю, де організація винайняла у великому будинку цілий поверх — яких 6 кімнат. Я також і замешкав у цьому будинкові.

Праці було дуже багато. Я намагався не відстати, а це було справді трудно, тому що кожен викладач вимагав знати матеріал досконало, а до того ж нам давали ще й письмові завдання. Запроваджено військову дисципліну. Наслідком моїх успіхів було те, що мене зачислили до перших, і від цього праці ще збільшилося. Лише в неділю йшов я до церкви, а тоді оглядав місто.

Кожен намагався використати час якнайдоцільніше. Працювали над собою не тільки курсанти, але й інструктори. Ніхто не витрачав часу по ре-

сторанах, ніхто не вживав алкоголю, більшість навіть не курила. Конспірацію дотримувано таку сувору, що члени ОУН, які мешкали в Кракові, не знали про існування курсів.

Щойно пізніше я довідався, що подібні курси мали місце рівнобіжно. Вони закінчилися у квітні, перед Другим Великим Збором ОУН. При кінці курсів відбулись іспити. На іспитах були присутні член Проводу Ярослав Стецько і другий член Проводу Роман Шухевич, пізніший Головний Командувач УПА генерал Чупринка.

Ярослав Стецько під час іспиту звертав увагу на освіту ідеологічно-політичну, а Роман Шухевич — на військову. Видно було, що з наших успіхів члени Проводу були задоволені.

Я був призначений до групи, що з весною мала йти до краю. Нас було таких більшість. У краю не було змоги належно підготувляти людей. Називаю прізвища тих членів групи, про яких напевно знаю, що їх нема серед живих: Тарас-Онишкевич (загинув у 1944 р.), Максим Кантор (загинув на Дніпропетрівщині). Доля інших мені невідома.

Мені особисто ті курси дали дуже багато. Я перейшов уже практичну працю в большевицькому підпіллі, а теоретична підготовка, яку я тепер відбуду, мене ще більше зміцнила в усвідомленні мети.

У другій половині квітня я приспішено закінчив ще шоферський курс.

На той час до Кракова з'їхалися провідні члени ОУН на Другий Великий Збір ОУН. Я мав нагоду заізнатися тоді з багатьма з них.

За той час я досить докладно ознайомився з українським життям на еміграції, хоч сам у ньому я не взяв жадної участі. У Кракові були дві українські церкви: греко-католицька і православна. Українці мали свої крамниці і працювали в різних установах. Політично вони розподілялися на націоналістів (тобто на «бандерівців» та «мель-

никівців») і гетьманців. Про УНРівців, як я вже згадував вище, не було й чути. Вони сиділи у Варшаві.

Наш поділ мав досить драстичний характер. Я один раз був свідком суперечки між представниками двох відламів. Головним аргументом мельниківців проти нас було те, що ми, мовляв, засилаючи людей через кордон, непотрібно ними жертвуємо. Вони обвинувачували Бандеру у тому, що він не підкорився Мельникові. Ми ж, зі свого боку, захищали нашу позицію тим, що німці не здобудуть нам України і не запросять нас туди, якщо переможуть большевиків. Нашим обов'язком було готуватися до того, щоб самим узяти в руки власну долю. Я не міг собі ніяк уявити, як то могла відбуватися в краю боротьба без участі еміграції, яка єдина могла в тих умовах постачати для підпілля кваліфіковані, добре вишколені кадри.

МЕТА І МЕТОДИ НАШОЇ БОРОТЬБИ

Наприкінці квітня ми почали готуватися до переходу в край. До спорядження кожного члена групи належало добре убрання, черевики, годинник, компас, відповідні документи і советські гроші.

Одна група, куди входили магістер Дереш і Порай, поїхала до краю через Чехію та Карпати. Ми мали йти спільно з другом Гефайстом через кристинопільський відтинок, бо він був нам уже знаний, а, крім того, він сам походив з тих країв. Ми розглянули з ним мапу, готуючися до цього небезпечного переходу.

Наступного дня до нас завітав друг Сенишин, який керував справами, пов'язаними з крайовими зв'язками.

Хочу тут двома словами спинитися на цій видатній особистості. Справжнім прізвищем його було — Микола Лемик. Це був відомий революціо-

нер, який року 1933, на знак протесту проти штучно створеного большевиками голоду в Україні, виконав атентат на керівника советського консульства у Львові. Лемик був розстріляний німцями (польовою жандармерією) в місті Миргород, разом з різними людьми, що їх туди звезли на екзекуцію. Серед них було також багато комуністів. Перед смертю Лемик голосно гукнув:

— Я — український революціонер-самостійник! Гину за українську самостійну державу!

Тоді, на побаченні у Кракові, він запитав мене, чи згоден я з пляном переходу кордону, що його пропонував друг Гефайст. Я ствердив. Нас пробували спершу відрадити від цього пляну переходу, тому що в цьому напрямі, завдяки частим порушенням кордону, пограничники були особливо чуйні, а, крім того, там лежала трактова шоса на Львів і Радехів і, на випадок війни, большевики побудували там, а також на поблиській залізничній колії, сильні укріплення. Але, не зважаючи на цю небезпеку, наш плян видався нам найкращим, інші напрями були нам незнані, і тоді референт крайових зв'язків, нарешті, погодився з нами.

Того самого дня по обіді нас прийняв Голова Проводу Революційної ОУН Степан Бандера. Перед тим я бачив його коротко лише два рази. Тим разом я слухав кожне його слово. Кожне слово скріплювало в мені певність у слушності нашої справи, у слушності тих методів, якими її провадимо ми. Провідник ОУН побажав нам від усього серця успіхів у нашій боротьбі.

Мені не раз доводилося чути критику дій нашої організації і, зокрема, наказів Степана Бандери. Як я вже згадував, головним закидом було, мовляв, при такому веденні справи боротьби гине багато молоді. Але для нас самих це не було жадним аргументом. Як сам такий, що віддав свої молоді літа справі боротьби і багаторазово наражав життя на небезпеку, я свідчу, що ми не слу-

жили нікому, а тільки справі визволення України. У той час, як більшовики, розгромивши національно-визвольні сили на Великій Україні, взялися тепер до західніх земель і розпочали там свою діяльність у напрямі денационалізації, ми не могли сидіти спокійно й чекати на війну. Ми повинні були діяти, щоб народ бачив, що його хтось обстоює, що молоде українське покоління ставить чоло всім більшовицьким заходам, скерованим на те, щоб остаточно перетворити нашу Батьківщину на московську колонію. Народ мусів бачити й знати, що проти цих заходів ведеться безперервна боротьба і що в боротьбі виростає всенародня сила, яка стає на оборону Рідного Краю, на оборону його культурних надбань.

Я бачив, яка радість світилася в очах наших друзів на рідних землях, яким ми приносили вісті від Проводу. В цій взаємодії краю та еміграції була запорука нашої успішної всенародньої боротьби. Ми знали, що волі нашої Україні ніхто не вибере, якщо не будемо за неї боротися самі.

Без перебільшень я можу сказати, що, завдяки такому наświetленню нашого покоління, в українському світогляді настала нова, переломова доба. Потреба активної боротьби з ворогом була настільки органічною, настільки витікала з вимог часу, що я переконаний, якби Бандера не збагнув цього, не став би речником цієї концепції, то на його місце з'явився б хтось інший, але концепція ця все таки виринула б на поверхню життя. Ще раз повторюю: ми служили тоді не особистості вождя, а справі визволення України, якій разом з нами служив і наш провідник.

Слушними були, звичайно, закиди старшого громадянства, що наша молодь не була достатньо освічена й досвідчена. Все ж мушу об'єктивно ствердити, що ніхто з нас тоді не спав ночами, і кожну хвилину ми намагалися доцільно використати, щоб поповнити прогалини в освіті. Починаючи від Проводу і кінчаючи рядовими членами,

оунівські лави працювали над собою безнастанно.

Що ж торкається конкретного питання про «поширення на смерть», то свідчу, що ніхто нікого не посилав насильно. Добровільно погодившись коритися провідникам — бо яка ж важлива справа може відбуватися без дисципліни? — ми тим самим добровільно йшли на найнебезпечніші діла, а, коли треба було, то й на смерть. Для небезпечних справ добирали охотників, і то тільки таких, хто своєю вдачею для таких речей надавався. З еміграції до краю йшли переважно провідні члени ОУН з важливими повноваженнями. Йшли тільки такі, які могли дати собі раду на призначеному організаційному пості.

Відважну акцію оунівської молоді цінував наш народ. Про загиблих героїв складано пісні. Пригадую кілька рядків такої пісні, складеної на честь провідного члена ОУН Лопатинського, який загинув при переході кордону з Генерального Губернаторства до краю:

»Як Лопатинський з-за кордону в рідний край
вертав,
Він ніс ті думи про повстання й чекістам в руки
впав...

А там далеко на чужині сидить Бандера при столі
І важку думу він думає, чи Лопатинський вже
в краю...»

Ці наївні, але від усього серця йдучі пісні складав сам народ. Автори їх — безіменні. Мелодію співано довільно, як хто умів.

2. На грані двох світів

ПЕРЕД НОВОЮ БУРЕЮ

Наш з Гефайстом від'їзд відбувся дуже законспіровано. Я навмисне залишив деякі свої речі в помешканні, щоб воно мало вигляд, що я виїхав лише на короткий час. Ми мусіли дуже стерегтися гештапівських агентів, серед яких не бракувало також і енкаведистів. Знаючи, що перехід через кордон відбувається й з боку політично незаангажованих, НКВД посилало своїх завербованих до Генерального Губернаторства, зокрема до Кракова, де містився Провід Револуційної ОУН.

При цій нагоді хочу розповісти один такий випадок агентурної роботи.

У Львові винайняли мешкання в одній господині два члени ОУН. Вона не мала жадного уявлення, що роблять її мешканці і хто вони взагалі такі. Але в кімнаті поруч мешкав якийсь студент, який за певний час здався членам ОУН підозрілим. Було виявлено, що в час відсутності мешканців хтось нищпорив по кімнаті, а одного разу, коли вони спали, студент зайшов до кімнати й став оглядатися. Один з друзів, який насправді лише дрімав, закріпив це, і другого дня про це було зголошено зверхникам.

За «студентом» встановлено слідкування. Дві наші дівчині простежили, як він вискочив з трамваю і сів до чорного авта, яке не могло бути при-

ватним (советська окупація!), ані таксою. Крім того, в авті дівчата встигли помітити руку водія, рукав якої здавався частиною військової уніформи.

Скоро згодом студент зник з мешкання. Член ОУН, який зайшов відвідати господиню, довідався від неї, що той пішов до армії.

Але за якийсь час один з членів ОУН, прибувши до Кракова, побачив «студента» там, коли він надсилав на пошті лист. Він вистежив його і занотував число будинка й вулицю. Виявилось, що «студент» і тут мешкав разом з членами ОУН.

Тоді організаційні чинники вирішили його «притиснути», і він був змушений признатися, що його при невдалому переході через кордон затримали пограничники, відіслали назад до Львова, а тоді з ним пов'язався оперпрацівник НКВД, який змусив його до співпраці. Оскільки студент студіював теологію, його скерували в кола духовних, близьких до Митрополита Шептицького. Большевикам ішло про обезголовлення Української Греко-Католицької Церкви, і вони шукали компромітуючих матеріалів. «Студент» увійшов у довір'я священників, нарікав при них на советську владу, а їхню реакцію нотував і звітував своєму зверхникові при щотижневих побаченнях.

За якийсь час він сказав про своє бажання втекти за кордон. Він дістав кілька рекомендаційних листів і навіть грошей у закордонній валюті. Від свого зверхника він дістав завдання провадити в Кракові агентурну роботу, з тим, щоб потім знову вернутися до Львова.

Про все це він розповів нашим чинникам, які взяли його на допит. Не знаю, яким способом йому пощастило втекти, так само не знаю, за яких обставин він був застрілений. У кожному разі, «кар'єра» провокатора, прізвище якого було Ставничий, скоро закінчилася.

У Кракові було взагалі багато підозрілих осіб. Деякі з них самі голосилися, заявивши, що їх ви-

слано для агентурної праці. Тоді завданням наших чинників було лише ствердити, наскільки правдивими були ці зізнання.

* * *

По дорозі до Кристинополя ми з Гефайстом спинилися в Холмі. У мене був там один знайомий, колишній політв'язень польських тюрем, який тепер мав склеп і допомагав, чим міг, членам організації.

Ми оглянули принагідно холмський собор, який поляки колись відібрали в українців і в якому тепер знову правила службу Божу Українська Православна Церква.

Я з задоволенням ствердив, що справа національного усвідомлення в країні, де перед тим особливо пильно запроваджувано польонізацію, пішла тепер наперед швидкими темпами. У Холмі було на той час багато людей — як їх там називали — «з-за Бугу». Вони провадили культурно-освітню працю, були живчиком у цьому процесі українського відродження. Холмщина починала жити українським національним життям.

* * *

До Кристинополя ми прибули приблизно 10 травня.

У пограничних селах ми застали вже багато німецького війська. Вояки всіх родів зброї підходили під кордон. У всьому вичувалося інтенсивне приготування до війни.

Пожвавішала також служба прикордонників. Вони виконували її тепер точно і вдень, і вночі, можливо, щоб довести свою вартість воякам вермахту, які перед тим уже воювали на західньому фронті, а тепер були переводжувані у великій кількості сюди.

Для нашого організаційного мешкання створилася небезпека, коли одного разу вояки зайшли до нього й почали його ретельно оглядати. Друг Гефайст зголосив належним чинникам організації, і ми мусіли з обережності подбати про виряд,

який коштував досить дорого, отже ніяким способом не міг був потрапити німцям у руки.

Через зв'язок з членом ОУН, який дістав від організації завдання працювати у вермахті (це був гарний на вигляд, чорнявий юнак, якого ми звали Петром) та його приятеля, німця Карла Бауера, ми дістали змогу ходити близько до кордону, що нам було конче потрібно, щоб мати точне уявлення про наш майбутній перехід. Коли я дістався одного разу на вежу польського костелу, то побачив, як на долоні, картину укріплень, які зведено було по советському боці за весь цей час нашої відсутності. Незакінчені укріплення було відгороджено високим плотом з хмизу. Було видно кілька рядів дротів, перегородки з дерев'яних колод — так звані «козли».

Мої спостереження підказали мені, що найліпше було нам іти в напрямі на село Волсвин, але не тією дорогою, що минулого року, лише правим боком мосту, через який ішла шоса на Витків-Радехів. Це саме були рідні сторони Гефайста, які він знав дуже добре.

Але обидва ми бачили, яким тяжким зробився тепер цей шлях. З краю ніхто ще цього року не прийшов, там, очевидно, чекали, що прийдуть з нашого боку, тому що восени пішло за кордон дуже багато членів ОУН.

На день нашого переходу друг Петро дістав від своїх німців пароль на випадок затримання нас німецькою стежею. Із смерком ми підійшли на означене місце кордону.

Гефайст мав недобре передчуття. Я такого передчуття не мав, але вірив йому, знав його, як людину не тільки відважну, а й розважну, і тому ми того дня не пішли.

Ми перейшли кордон наступної ночі. Друг Петро відпровадив нас до самого Бугу. Тримаючи наплечник, я рушив через річку вброд. На другому березі я заліз з готовою до пострілу зброєю, а тим часом робив свою переправу Гефайст.

Ми були добре озброєні. Виждавши якийсь час, ми почали посуватися високою травою з квітами, що сягали нам майже під пахви. Відчуваючи під ногами густі шари торішньої трави, я мав дивне почуття, наче ми — на мертвому місці, де не ступає людська нога.

З лівого боку темніли понад шосею дерева, далі простяглася чорна смуга лісу, проти нас була сіножатя, а далі — село Волсвин.

За якихось 200 метрів від Бугу ми раптом виразно почули перед собою людський голос. Дві чорні тіні пограничників посувалися просто на нас, так що минути нас вони не могли. Ідучи, вони раз-у-раз спинялися. Хід їхній був майже такий самий, як і наш, лише з тією різницею, що вони йшли рівно, а ми весь час прихилилися.

Друг Гефайст нагнувся й показав направо — напрям, яким ми мали відсунутися. Ми почали безшумно відповзати.

Зненацька я почув ніби скимління собаки, і тієї ж миті з рук пограничника стрілила вгору ракета. Блискавично став мені перед очима образ нашого минулорічного переходу через кордон, лише тоді, в листопаді, ракета виглядала мені куди страшнішою. Тепер я вже не звертав на неї уваги, а тільки впав на коліно і почав стріляти з десятизарядки. Відразу ж рознеслися постріли й від пограничників, проте їхні кулі летіли в свавільному напрямі.

Ракета згасла, стало темніше, ніж було перед тим. Блискавично схопився на рівні ноги Гефайст, скочив два кроки й метнув гранату. По кількох секундах вона вибухла страшним громом, від лісу до сіножаті покотилася луна. Ми кинулися назад до Бугу. Блиснула ракета, мабуть, від сусідньої пограничної стежі. Ми припали до землі. Ніхто не стріляв, ніхто не шукав нас. Ми скочили до води.

На другому березі ми знову побачили по-советським боці ракети — білі й червоні. Нашим зав-

данням тепер було якомога скоріше віддалитися від кордону, щоб не потрапити до рук німецьким прикордонникам.

Метушню німецьких прикордонників ми побачили, наблизившись до перших хат Кристинополя. Вони світили електричними лампками й свистіли. Через дорогу нам пощастило перебігти до однієї хати, де мешкали члени ОУН, ведучи кравецьку майстерню. Там ми перебули до ранку, там же й заховали виряд і зброю.

Уранці ми надали з пошти умовленим шифром телеграму до Кракова. Ми сповіщали, що на цьому відтинку кордон перейти неможливо. Большевики розбудували свої укріплення так сильно, що це становило для нас непоборну перешкоду.

Наступного ж дня ми отримали з Кракова телеграму. Вона містила наказ негайно прибути туди. Того ж таки дня ми вирушили найближчим потягом.

Потяг посувався прикордонною смугою Кристинопіль-Белз-Угнів-Грубешів, і ми мали нагоду спостерігати рух німецьких військ. Польові гармати були вкопані цівками в напрямі кордону, і було ясно, що військо готове кожної хвилини на наказ рушити на большевицьку Росію.

Я був стривожений, що війна може нас застукати в дорозі, і сказав про це Гефайстові. Будучи певним, що у Кракові орієнтуються в усьому точно, він гадав також, що там визначать для нас також і кращу дорогу для переходу кордону.

Так ми запевнили себе думкою, що нам пощастить ще до вибуху війни стати ногою на рідній землі.

Ми прибули до Кракова другого дня вранці, коло десятої години. Невідомий нам чоловік, з яким ми зустрілися на означеному місці, сказав нам, що вчора вислано до нас було другу телеграму з відкликом нашого приїзду. Ми мусіли негайно вертатися назад, бо, за відомостями організації, війна могла вибухнути кожної хвилини. Завдан-

ня, отримані нами від Проводу, залишалися без змін. Побачитися з тим другом з Проводу, який нам доручав завдання, було вже неможливо.

Ми коротко порадилися, що робити на той випадок, якщо війна вибухне ще перед нашим прибуттям на кордон. Невідомий друг висловив припущення, що початок війни не означатиме обов'язково негайного просування німців наперед углиб советської території. Мовляв, фронт може ще кілька днів стояти на місці. Таким чином, ми можемо потрапити до краю таки скоріше від німецького війська.

Ми рушили до двірця. Друг дав нам посвідки, де стояло, що ми перебуваємо на спеціальній німецькій службі. Він мав кілька блянок, на яких треба було лише виписати наші прізвища. Якби не ці фальшиві посвідки, нам либонь не пощастило б сісти в потяг.

Потяг був переповнений. Доводилося стояти. Ми надзвичайно змучилися. З великим трудом добились ми до Люблина.

У Люблині ми пересіли й рушили далі. На одній із станцій, у Заваді, ми зустрілися ще з двома друзями, які були перед тим у Варшаві, а тепер мали той самий напрям, що й ми. Ми були особисто знайомі, але, звичайно, не розпитували один одного взаємно про наші завдання.

Перечекавши майже цілий день (суботу) в Грубешові, ми доїхали до Угнова вузькою колією. Цією самою дорогою мені довелося пізніше їхати з Галичини в напрямі на Вінницю й Бердичів, а тоді так само з Уманя до Гайсина та Вінниці. Чекання на вузькоколійний потяг нервувало нас незвичайно.

Наступний потяг, яким ми їхали, ставав чи не що кілометр. До Угнова ми прибули пізно вночі. Станція лежала по німецькій боці за кілька десятків метрів від советського кордону. До Кристинополя того вечора вже не було получения, і ми мусіли чекати на маленькій залізничній станції.

Виходити не було можна, щоб не наразитися на неприємності з німецькою прикордонною охроною.

ГРИМ ГАРМАТ СТАВИТЬ НА НОГИ

Чекаючи, ми непомітно заснули. Не знаю, як довго тривав цей наш незручний сон. Німецька артилерія своїм громом поставила нас на рівні ноги.

Ми вибігли надвір. Зовсім близько від нас артилерія гатила на советську сторону, в напрямі Рави Руської. Ще ледве-ледве починало світати.

На небі ми побачили ескадри літаків. Вони летіли до кордону, тоді знижувались і летіли далі в советський бік. Інші летіли зовсім високо по під небом, маючи, видно, своїм об'єктом віддалені пункти на советській території.

Війна!

Не хотілося вірити, але вже була війна наяву. Це була та сама війна, на яку ми покладали стільки надій, але при реальному настанні якої мене охопив раптом якийсь незнаний жах.

Учотирьох ми відбули коротку нараду. Ми вирішили не переходити кордону в околиці Угнова, а дістатися в околиці між Сокалем та Кристинополем. Для мене той відтинок був найвигідніший, бо там я дістав би негайний зв'язок з пунктом, звідки міг би відразу получитися з крайовим провідником ОУН Климовим-Легендою.

Ще по німецькому боці ми в одному селі знайшли організаційний зв'язок. Попоївши, ми в супроводі зв'язкового рушили польовими дорогами до наступного села. Там нам дали коней і підвезли на які чотири кілометри від кордону. Приблизно коло першої години в обід ми прийшли до села Завишні над Бугом. Звідси провадила шоса з Кристинополя на Сокаль-Забужжя. Нею час-до часу проїздили німецькі військові частини. В Завишні було встановлено понтонний міст через Буг.

На нас ніхто не звертав уваги. Від місцевих членів ОУН ми довідалися, що німецькі війська пішли вперед Кристинопільською шосею в напрямі Витків-Радехів. Проти Завишні, з сильних бункерів советські частини ставили запеклий опір кулеметним вогнем.

З місця, з якого можна було добре оглядати поле бою, ми побачили наступ німців розстрільною на советські становища. Дехто біг назад, дехто падав убитим. Нам нічого не залишалось, як тільки чекати до вечора. Через бойову смугу переходити вдень було б чистим безглуздом.

За якийсь час німці почали відступати назад. З'явилися два німецькі літаки. Обкрузившись кілька разів над советськими пунктами опору, вони заходилися скидати бомби. З віддалі двох кілометрів ми спостерігали цю цікаву й моторошну картину.

У такому напруженні ми дочекалися вечора. З сумерком, повечерявши й отримавши від місцевих членів ОУН пістолі, ми вирушили з села. Була поліцейна година, і треба було йти з крайньою обережністю.

Береги Буга в цьому місці були вкриті невеличкими береговими кущами. Не встигли ми підійти до кущів, як звідти виринули три вояки з готовими до пострілу рушницями. Вони гукнули:

— Генде гох!

Ми піднесли руки догори. Застосувавши всі заходи обережності, вояки обшукали нас. Знайшовши пістолі, вони негайно почали кричати, що ми — «руссіше шпіонен». Один з них був готовий негайно ж нас постріляти. Нам не давали вимовити ані слова.

Я знав німецьку мову слабо, але один з наших друзів говорив по-німецьки зовсім плинно. На наше щастя, з'явився підстаршина, який заходився розпитувати нас, хто ми такі. Вислухавши, він заявив нам, що звільнити нас не може, а мусить відпровадити до свого командира.

У селі біля стодоли нас тримали до ранку. Тоді нас побачили місцеві люди, і до командира прийшла ціла делегація на чолі з солтисом, яка стала просити за нас, засвідчивши, що ми порядні люди.

Командиром був майор вермахту, людина середнього віку. Він вислухав нас, тоді солтиса й двох людей з тих, що були з ним. Здається, найбільше допомогли ті посвідки, які ми дістали у Кракові. Майор наказав нас звільнити.

Так невдало минув наш перший день війни.

Увечері ми рушили з Завишні до Кристинополя. Я зустрівся там із знайомим сином власника ресторану та м'ясарні Жовківського. Родина Жовківських майже вся була вдома, і коло хати стояло багато німецьких військових вантажних авт.

Я розповів про свої пригоди.

Осип (син Жовківського) вийшов за цигарками. Тієї ж хвилини почася несподівана сильна стрілянина. Я підбіг до вікна і побачив советську ескадру, яка летіла досить низько, просто на хату Жовківського.

Літаки летіли в напрямі кордону, який лежав не далі, як за два кілометри.

Передмістя Кристинополя палало. Советські літаки обсіпали його бомбами. Німці оборонялись, як могли, відстрілювалися з усієї оборонної зброї.

Я хотів вибігти надвір, але в тій хвилині почув страшний зрив. На мене впала стеля і придушила до землі.

Втім я спам'ятався. На мені лежали дошки. Одна стіна була похилена, друга лежала на землі. Дим і порох їли очі, не давали дихати.

Я вискочив з хати, але повернувся негайно знов, бо згадав, що в хаті залишилася сестра Осипа. У заваленій хаті я побачив лише її привалені стелею ноги.

Я відкинув з неї дошки і побачив, що вона була поранена. Кров текла з її руки й з правого боку. Не роздумуючи, я захопив її на плечі і виніс на дорогу.

Картина, яку я побачив на вулиці, приголомшила мене. Побиті авта, десятки трупів. Хтось кричав мені «рятуйте». Раптом я почув, що в старому монастирі влаштовано німецький військовий шпиталь. Я пішов у тому напрямі, але за хвилину мусів пристати. Ранена стогнала нестерпно. Я поклав її на землю і хвилину перепочив. Тепер я бачив, що літаків було тринадцять. Вони кидали бомби навколо, це були малі розривні бомби. Постріли протилітунської артилерії, людські вигуки, крики ранених, зойки й стогони створювали щось пекельне. Це неможливо описати.

Коли літаки нарешті віддалилися, я з раненою на плечах дібрався до монастиря. Чернець провів мене до покою, де стояв ряд ліжок. Вояки, що лежали там, стогнали дикими голосами.

Я поклав ранену на одне з ліжок. З'явився лікар. Дівчина була півпритомна. Я мусів поспішати. Передавши пацієнтку лікареві, я швидко вийшов на коридор. Але в цю хвилину повітря стрясло нове бомбардування. Налетіла нова партія літаків, яка почала скидати бомби.

Мене огорнуло страшне почуття. Я стояв сам, оточений мурами старого монастиря.

На коридорі стояв чернець. Він молився, знісши руки догори. Поруч із ним стояв військовий лікар. Він то хапався руками за вуха, затикаючи їх, то знову віднімав їх від вух.

Не звертаючи на них уваги, підбіг я до вікна. З висоти поверху зорієнтувався, що ми перебуваємо на поверсі. Перед моїми очима на сіножаті падали бомби. Вони вривалися в мокрий ґрунт, вибивали з землі багнюку.

У цю хвилину я пригадав, що в хаті Жовківського лишилася «блюза» (так званий «піджак»), де я мав папери, гроші й знятки. Я вискочив через двері, скориставшись з бомбардувальної павзи, і побіг туди.

Замість хати, лежала руїна. Я пошукав те місце, де я міг бути привалений. Серед тліючих дощок

я знайшов свій «піджак». Він був пробитий у трьох місцях. Діри були завбільшки в квасолю. Я пригадав у цю мить, що, коли почалося бомбардування, то я стояв, спершись об стіну, а піджак тримав наопажку.

Моя остання думка була — хочу жити. Я пригадую, що тоді я молився.

Вийшовши з хати, побачив, як німецькі вояки прибирали своїх убитих товаришів і усували з дороги порозбивані авта. Я помітив на руїнах валізку. Вона лежала й була ціла. Я взяв її до рук і пішов до родичів Жовківського, які мешкали близько.

Виявилось, що старий Жовківський тяжко ранений. По вулиці йшла його дружина і плакала. Я сказав їй, що доньку я відніс до шпиталю. Вона подякувала мені, але я бачив, що з нею все таки не все гаразд. Коли я її розпитав, то виявилось, що вона не знає про долю своєї валізки. Я сказав їй, що валізку принесено до родичів. У цій валізці був цілий маєток родини. Вона не знала, як мені віддячитись. Але я не хотів нічого від неї брати, попрощався й пішов до своїх друзів.

Вони вже знали про мою пригоду.

* * *

Увечорі ми нарешті вирушили в дорогу. Тим разом нам пощастило перейти Буг і сіножаттю дійти до лісу.

Друг Гефайст орієнтувався в цій місцевості знаменно. Ми пройшли тієї ночі без труду 25 км.

Діставши зв'язок, ми довідалися про ситуацію. Німці затримали наступ. У лісі не було їх, лише блукали червоноармійці, які не знали, куди їм дітись. Це становище було для нас вигідне. Я попрощався з друзями й пішов.

Перейшовши містечко Холоїв, я спинився в селі Полоничному. Німецькі частини затрималися в напрямі Радехова, а з Бродів і Золочева наступали советські панцерні частини. Полоничне перебувало ще офіційно в советських руках.

З'язком я довідався (в містечку Бузьк), що десь поблизу перебуває Легенда. Проте, ніхто не міг мені сказати, де саме. Місцеві члени ОУН були добре зорганізовані. Вони були об'єднані в невеличкі групи, робили засідки на червоних і здобували зброю.

Один із місцевих підпільників, друг Лютий, сповістив мене, що вони отримали від Легенди докладні інструкції. Я, не гаючи часу, подався на північний схід і пов'язався в містечку Лопатин з другом Чорноморцем. Там було все в порядку, зв'язок функціонував, лише перервана була лінія зв'язку на Волинь, в околиці Берестечка. Там були якісь карні частини війська чи НКВД, які мали сутички з нашими членами.

З підпільником другом Пушкарем, якого дав до моєї диспозиції Чорноморець, рушив я далі на Волинь. У цій околиці наступ советських частин був відбитий. Німці посунулися далеко наперед, по лісах блукали лише недобитки советських частин — військових або пограничників. А вже по селах, по містечках і навіть по містах члени ОУН створювали адміністрацію. Міліція наводила порядки. Сільська людність сприймала це як щось самозрозуміле. Це встановлювалася українська влада.

У Берестечку я довідався, що німецька пробоєва частина пройшла вперед у напрямі Дубна. У селі Верба мали зосередитися провідні члени нашої організації, але, мабуть, там сталося щось недобре, бо три дні тут уже не мали зв'язку.

Місцевому провідникові ОУН я передав інструкцію, яка стосувалася творення адміністрації в цьому містечку, організації міської управи, а сам подався ровером з другом Пушкарем і ще з двома друзями, які походили з Волині, в напрямі Верби.

У сусідньому селі я побачився з своїми друзями. Перший, кого я впізнав, був той самий Богдан, з яким я минулого року переходив кордон. Він мені оповів сумну вістку.

Юрко, з яким він ішов, був у сутичці з енкаведистами поранений. Богдан мусів іти далі. Він приніс його напівпритомного до однієї хати й просив господаря, щоб той заопікувався раненим. Але пізніше виявилось, що в міжчасі енкаведисти робили трус. Побачивши в хаті раненого, вони його доби́ли.

Оскільки Юрко, вже не живе, я можу розкрити його псевдонім. Він називався з дому — Юрій Гладун, походив з Берестечка. Він належав до видатних членів ОУН, які ще за польських часів боролися за Україну. Багато років провів він у польських тюрмах.

Ми вшанували пам'ять друга хвилиною мовчанки. Життя кликало далі. Я передав другові Богданові інструкцію і повернувся до Берестечка. Богдан подався в напрямі Крем'янецьчини.

У Берестечку я побачився з другом Пораєм, з яким був знайомий ще з краківських курсів. З вибухом війни він опинився в Галичині, і це було щастям: перед самим вибухом він пішов в Україну через Карпати.

Друг Пораї мав відповідальне завдання. ОУН наклало на нього обов'язок організувати в Берестечку міську управу. При велелюдних зборах, в яких брало участь близько сім тисяч людей, виступили два промовці. Першим був друг Пораї, який сказав, що віднині в Україні настає нова доба — і український народ сам бере свою долю у свої руки. Проголошення української влади було зустрінуте з великим захопленням. Всі більші будинки містечка були прикрашені синьожовтими прапорами.

Другим промовцем виступив німецький старшина вермахту. Він поздоровив український народ з проголошенням власної державности. Він, бідний, не знав, що криється в політиці його уряду. Він щиро вірив, що німецька армія справді несе визволення.

Другого дня друг Пушкар і я виїхали роверами до Луцька. Тут люди ще перебували під враженням жахливої події, яка відбулася в останню хвилину большевицького панування. У місцевій тюрмі були знищені всі в'язні — понад три тисячі осіб. Народ був пригноблений.

Кати були так зайняті своєю «працею», що не встигли забрати або знищити свого архіву. Архів потрапив у цілості в руки членів ОУН. Ми не могли спершу ніяк збагнути, яким чином такий багатий і для нас корисний архів залишився неторкнутим. Напочатку ми підозрівали навіть провокацію. Але ми переконалися пізніше, що тут йшлося про паніку, бо енкаведисти залишили по хатах свої особисті речі, документи, які вони не носили при собі, і так далі. Частину архіву, яка стосувалася до Волині, я залишив, а решту забрав із собою, щоб передати проводові. Серед документів було багато з написом «совершенно секретно» — це були документи, що їх НКВД отримало згори УССР. З цікавістю прочитав я в одній такій течці папери, які носили заголовок «Конфликт между Мельником и Бандерой». На тоненькому машиновому папері був зроблений список осіб, які перебували за кордоном і належали до того або того відламу ОУН. У висновках доносилося, що з Бандерою залишилася активна молодь і бойова частина населення «западної України». Ця молодь розцінювалась як «опасна» (небезпечна). По боці Мельника залишилася, — як доносилося далі, — значно менш небезпечна частина людей — старші громадяни, емігранти і т. д.

Серед паперів був один документ, в якому було докладно описане життя українців у Генеральному Губернаторстві. Було багато фотографій, які походили з Кракова. Переважно вони зображували різні сцени з українських імпрез.

Основну частину архіву становили матеріали про підпільне життя ОУН.

На одному аркуші була намальована докладна схема. Стрілкою точно зазначалось провідника — Степан Бандера, Краків, центральний провід ОУН; від нього показник ішов у напрямі Львова, де був зазначений краєвий провідник ОУН Мармаш — Іван Климів (Легенда), а від львівського центру йшли розгалуження на області: Львівська, Тернопільська, Луцька, Рівенська і т. д. Области були точно поділені на райони. На деяких квадратах були написані прізвища керівників. На інших були порожні квадрати. Я на власні очі переконався, як пильно стежило за нами НКВД.

Цей архів я передав особисто Михайлові Арсеничеві, членові проводу ОУН та керівникові Служби Безпеки.

За кілька днів я дістав до своїх рук інший архів — районного містечка Лопатин. У цьому маленькому містечку НКВД замордувало 27 в'язнів. З документів ми довідалися докладно, хто з місцевих людей співпрацював з НКВД. Між забитими було 5 людей з села Оглядів, які були арештовані по випадку з Грицем Музиною, про якого я згадував вище. Це були — Василь і Семен, рідні брати Стеців, далі Микола Хома і ще друзі, імен яких я тепер, на жаль, не пригадую.

Тут, між іншим, я надивав цікавий приклад, як НКВД вербувало собі сексотів. Один сержант НКВД арештував колишнього польського поліцай. Арештований обороняв себе тим, що він, мовляв, проти комуністів і «трудоких людей» не зробив нічого злого. Він лише вищукував оунівців. При цьому він докладно розповів про всіх, кого він особисто арештував, а також подав прізвища конфідентів, які йому допомагали в «праці»: стежили й доносили.

Сержант НКВД переслав писане зізнання і списки конфідентів своєму начальникові — капітанові НКВД. Капітан відповів йому, що треба знайти всіх секретних співробітників польського поліцай, щоб вони далі співпрацювали в цій самій царині,

тобто вишукували оунівців. Всі вони при цьому мали дати підписку. Підписки ми знайшли також в архівах. Вони докладно сповіщали, хто був проти советської влади, хто був проти колгоспів і т. д.

Так ми дістали документальні докази того, як НКВД працювало проти українського народу за допомогою викидьків суспільства, які «чесно» служили обидвом окупаційним режимам.

ТРИДЦЯТОГО ЧЕРВНЯ І ПОТІМ

По приході німецької армії, негайно було творено нашу місцеву владу по селах. Адміністративний апарат працював справно. Військові частини, які перебували по цих місцевостях, не втручалися до жадних справ.

30 червня населення почуло через радіо врочисте проголошення відновлення української державности й створення Тимчасового Правління, головою якого став Ярослав Стецько. У кожній місцевості священики відправляли Богослуження і читали послання Митрополита Шептицького — в Галичині, і Митрополита Полікарпа — на Волині. Відразу по Богослуженні члени ОУН читали вголос акти проголошення державности. Це була врочиста мить.

У місцевих центрах відбувалися святкування. Люди сходилися з усіх околиць. Насипали символічні могили, на яких виставляли написи: «Борцям за волю України». При врочистому посвяченні таких могил виступали представники ОУН з промовами. За їхньою ініціативою творено організацію «Січ», яка охопила всю активну українську молодь. Головною метою цієї організації було виховання молоді в національному дусі. Акцент кладено на історію України.

Мене було призначено в повітовий провід ОУН, але за кілька днів я мусів перебрати керівництво повітового проводу. Там, де був осідок повітового проводу, був центр округи ОУН, провідником яко-

го був друг Чорноморець. З уваги на швидкий темп тодішнього життя, в проводі відбувалися часті зміни. Люди вибували в похідні групи, які йшли на схід, і тому був брак у провідних кадрах. Тим то по недовгому часі мені довелося перебрати від друга Чорноморця організаційну округу, в яку входили три повіти.

Актуальною справою для нас стало встановити контакт із старшими громадянами, які працювали на відповідальних постах створеної нами адміністрації. Ми повинні були контролювати працю народньої міліції, яку ми встановили в кожному населеному пункті. В цій царині відчувався також брак фахових людей.

Одночасно організовувано ідеологічно-політичні і військові курси для членства ОУН. Через цей терен, на якому ми діяли, пробиралися на схід призначені групи, що їх ми мусіли спомогати харчами, вирядом, зброєю і т. д. Час був такий, що кримінальні елементи почули для себе сприятливу нагоду для легкої наживи. Тому ми мусіли для забезпечення громадського порядку збільшити кадр міліції.

Саме коли наша праця розгорілася, дійшла до нас вістка, що Гештапо у Львові арештувало Тимчасове Правління і заповзялось ліквідувати усе, що хоч якоюсь мірою нагадувало ідею української незалежности.

Це поставило нас перед потребою йти в глибоке підпілля. Видніші члени ОУН повинні були відійти від легальної праці в місцевих управах, висунувши на своє місце нерозконспірованих чесних патріотів.

Ще за якийсь час прийшло офіційне повідомлення, що Галичина увійшла в склад так званого Генерального Губернаторства, а Волинь — до новоствореної адміністративної одиниці — Райхскомісаріату України. В населені пункти почала прибувати цивільна влада на чолі з «крайсгауптманами», жандармерією та поліцією (Гештапо).

У німецькій політиці почалися різкі зміни. Персонал місцевих управ піддавали скороченню, на місце вибраних народом людей прийшли призначувані німецькою владою. Було призначено на Західній Україні багато поляків, які раптом стали «фольксдойчерами».

У нашій окрузі, щоправда, німці не перепроводили великих змін у складі міліції. Головною зміною було те, що її дещо скоротили й перейменували в «українську поліцію». Для мене особисто це не було великою несподіванкою, тому що я, будучи за Бугом, уже встиг познайомитися з гітлерівським «господарством», і провід ОУН брав також під увагу можливість такої прикрої зміни.

Таким чином ми пішли в підпілля. Саме на той час до нас приїхав крайовий провідник ОУН Климів-Легенда. Він привіз із собою накази, в яких говорилося про збереження військових магазинів, щоб військове майно не потрапило до рук німців. Наказ облетів Волинь і Галичину блискавично, і був відразу виконаний. Знайшлися при цьому серед українців люди, які подбали про те, щоб наказ потрапив у руки німцям. Німці не тямалися зі злоти, але не могли нічого вдіяти. Наприклад, у нашій окрузі, яка мала три повіти (понад 180 сіл), німецька влада була тільки нагорі: фактичними господарями насправді були ми.

У тій окрузі, крім ОУН Бандери, не існувало жадної організованої української політичної сили. Особи, які в минулому належали до інших політичних угруповань, але співпрацювали чесно з нашою організацією, бо вважали її за єдину реальну силу, йшли й далі за нами. Щоправда, більш хиткий елемент пішов служити німцям.

Дуже скоро населення переконалося в тому, яким брутальним був гітлерівський політичний апарат на чолі з жандармерією та гештапівською поліцією. Симпатії населення до німецької влади були безнадійно втрачені.

Не можу забути одного разючого прикладу. П'ятий жандарм без жадної причини почав бити старшого віком селянина. Зі сльозами на очах селянин сказав йому:

— Бий, бий — за те, що я на тебе стільки чекав!

У довколишніх місцевостях бували приклади не менш жорстокого поводження. В одному селі німецький урядник стало бив людей, які привозили буряки й картоплю на склади.

Ці всі випадки облітали негайно села, передавалися з уст в уста і викликали загальну ненависть населення до німців. Не треба багато розповідати, що це все йшло на користь Сталінові. Усім уже було ясно, що Гітлер війни не виграє. Хто її виграє? Не можна було тоді сказати нічого певного, але наші організовані члени мобілізували всі свої сили. Ми знали, що на нас лежить відповідальність — відповідальність підготовки українських сил до вирішного розрахунку з московсько-комуністичним режимом.

НА РУЇНАХ ЛАВРИ

З початком січня 1942 року я дістав від Климова-Легенди наказ передати округу Чорноморцеві, а самому приготуватися до переходу на східньоукраїнські землі. Ще до кінця місяця я полагодив ці організаційні справи.

Вістки із СУЗ були жахливі. Гештапо нищило членів ОУН без суду й слідства. В численних випадках наших людей ліквідували в масових кампаніях, скерованих проти жидів. Похідні групи були розгромлені майже до решти. Залегалізувалися лише окремі одиниці, яким пощастило дістати фальшиві папери, що свідчили, мовляв, вони «походять зі Сходу».

Такий підроблений паспорт дістав і я від технічного відділу ОУН. Там стояло, що я називаюсь «Степан Хоменко», уроджений у Києві. Протягом

кількох днів інструктувався я в одного уродженця Києва і вивчив з його слів це місто так, що міг намалювати не тільки розподіл вулиць із бічними завулками, але навіть ту школу, в якій я нібито вчився. З східньоукраїнськими землями знайомився я також з докладних звітів членів ОУН, які вже встигли перед тим там побувати.

У перших днях травня я мав побачення з Легендою на його конспіративній квартирі, на вулиці Листопада. Він передав мені кілька листів, які я мав доручити Андрієві в Києві, і адреси, які я мав відшукати. При цій розмові був присутній також Микола Лебідь. Обидва проінструктували мене докладно і побажали успіхів.

Наступного дня на станції Підзамче у Львові я сів до потягу, який їхав до Рівного. Потяг був переповнений військовими та людьми, приналежними до різних допоміжних організацій, як от «організації Тодта» тощо.

До Києва я доїхав без жадних пригод. Мені вдалося пов'язатися через зв'язкових із другом Андрієм. Прочитавши передану мною йому пошту, він сказав, що там стоїть інструкція мені їхати до Дніпропетровського, але він мене лишає при собі, тому що я йому конче потрібний.

Я дістав кілька днів вільних. Їх я використав на те, щоб побачити, нарешті, власними очима те місто, про яке ми всі мріяли.

Я ходив вулицями, і з кожним кроком мене огортав дедалі більший жах. Хто не був у Києві в тих роках, той не може уявити собі, які страшні спустошення зробили большевики, полишаючи місто. Лавра лежала в руїнах. Хрещатик — головна вулиця міста — був зірваний до основ. Люди розповідали, що вибухи почалися скоро по тому, як до міста вступили перші німецькі пробоєві загони. Спершу думали, що це ще не відгримили бої, але тоді побачили, що це вибухають цілі будинки. Хрещатик був зірваний від Великої Васильківської вулиці аж до колишньої Думської

площі, включно з половиною Прорізної і ще інших бічних вулиць.

Щоб знайти хоч трохи розради в цьому тяжкому душевному стані, я поволі пішов угору, минаючи руїни. Від Великої Володимирської вийшов я направо, на Софіївську площу. Пам'ятник Богданові височів на гранітному постаменті, обвитий червоним диким виноградом. Гетьман показував важкою булавою на схід. Єдинонеділимці, які перед війною густо населявали Київ, жируючи на тілі нашого народу, трактували цей Богданів жест, мовляв, він піддає цілу Україну під «високу руку» московського народу. Але в ту мить мені здалося, що старий гетьман здійняв руку в погрозливому русі в напрямі того «східнього брата», щоб вказати молодому поколінню мету й ціль його майбутніх дій. Москва мусить бути зруйнована, — це був ніби мовчазний наказ, який я прочитав на обличчі нашого володаря.

Я не зчувся, як вийшов на Володимирську гору. Щойно дійшовши до дротів, які огорожують край гори і від яких гора починає спадати стрімко вниз, я раптом прийшов до пам'яті. Передо мною лежали величезні, незміренні простори. Широкою хвилею плив Дніпро, обминаючи Труханів, острів. Просто мене розкинулася Полтавщина, зліва, вище течією — Чернігівщина. На обрії синіли ліси.

Я ступив крок наперед. Простори ніби виростили на очах. Ліворуч висіла прекрасна біла будова Андріївської церкви, трохи оподалік за нею височіла Щекавицька церква. Я почав сходити вниз.

У той день я обійшов майже весь Київ. Незабутне враження справив на мене храм Софії — велична будова в староукраїнському стилі. Я пройшов Володимирською вулицею аж до Золотих воріт, потім вийшов на бульвар Шевченка, де стоїть пам'ятник нашому поетові, дійшов до Ботанічного саду. Пізніше в ньому я мав не раз зустрічі з славної пам'яті Андрієм-Мироном.

* * *

Андрій скерував мене до зв'язків, через які я мав сконтактуватися з членами, що діяли в області. Новопризначеним провідником області був Виговський — Михайло Тупиця.

Перед ним провідником області був Лімницький. Його арештували, і він провів якийсь час у тюрмі, а тоді в Бабиному ярі (кацет) організація підготувала для нього втечу, але на той час він був уже настільки виснажений, що не міг рухатися. Так він і загинув.

Київська область була поділена на 72 організаційні райони, які складали округи. Саме місто Київ не враховувалося в область і не підлягало обласному прововоді. Воно стояло під безпосереднім керівництвом друга Андрія і його заступника Могили (уродженця Києва).

Скоро потому я виїхав до Білої Церкви, де пов'язався з провідником цієї округи, другом Січенком, який був одночасно заступником обласного провідника. З Січенком ми відбули нараду, по якій я вирішив проїхати по області й зорієнтуватися в становищі.

Друг Виговський перебував у відомій з історії Лисянці. На той час провід Київської області складався з нього, друга Ворона, друга Січенка, й мене. Всі жили на фальшиві прізвища. Крім мене, всі були замельдовані на ці прізвища на поліції. Я ж мав різні документи, проте замельдований ніде не був. На ту мить у мене, можна сказати, було все фальшиве: посвідки з різних місць, в яких стояло, що такий у них приписаний насправді ж ніхто там про мене не чув. У Білій Церкві, крім того, я підробив ще одну посвідку, де значилося, що я — робітник залізничної майстерні (по-німецьки — «бангофмайстерай»), і ще я мав запас чистих блянок для так званих «маршбелів». Останнє було конечною потребою, бо цивільні не мали тоді майже жадної можливості їздити поїздами. В ці блянки я вписував

прізвище, яке відповідало моїм особистим документам, і місто, в яке мені треба було їхати. За допомогою цих маршбелів я об'їхав усі потрібні мені місця. Для жандарма, який контролював поїзди в поїзді, вистачало тільки показати таку посвідку, щоб він негайно віддавав почесь.

* * *

Населення області тих часів я поділив би на такі групи. Перша, найбільша частина ненавиділа большевиків і німців рівною мірою. Природно, що її симпатії тяжіли до нас. Це було те середовище, з якого вийшли основні кадри для місцевої сітки ОУН.

Друга частина була нейтральна до обидвох сил. Це були люди, які просто чекали, що буде далі і хто переможе.

Третя, найменша частина — була прихильною до комуністичного режиму. Вона спомогала комуністичне підпілля й співпрацювала з ним.

Була ще одна частина населення, найцікавіша, яка віддано служила німцям. Вона складалася з людей різних категорій, і найхарактеристичнішою була та, яку підіслало комуністичне підпілля в німецький апарат.

Вони виконували свої обов'язки так, як хотіли того німці, а крім того ще робили різні доноси й провокації проти людей, що були наставлені антикомуністично. Вони знали, що німці не перевірювали доносів, а нищили людей зовсім невинних. Це й було роблено в розрахунку, щоб комуністична пропаганда використовувала такі факти в своїх цілях.

У цій категорії людей були й ті, які служили вірно німцям, щоб помститися комуністам за злодіяння перед тим кривди.

З усіх цих людей було дуже мало таких, які хотіли з нами співпрацювати, ризикуючи життям. Це були лише вибрані одиниці. Ці люди наражали своє життя на подвійну небезпеку. Коли комуністичне підпілля довідувалося про них, во-

но вживало всіх заходів, щоб їх знищити — переважно німецькими руками.

Не зважаючи на те, що відступ большевиків був хаотичний, їхнє підпілля діяло підготовано. Початки того підпілля було створено двома напрямками. Перший з них був створений за інструкціями Хрущова і складався з партійного елемента. Друга група була співпрацівниками НКВД, які були в заплілі. Крім того, розвідочне управління при генеральному штабі ЧА дало доручення своїм органам, щоб вони залишили при відступі якомога найбільше розвідників.

У другій половині 1942 року між усіма групами вже існував тісний контакт. З вибухом війни Хрущов викликав телефоном усіх обласних партійних секретарів і доручив їм, на випадок окупації їхніх областей, утворювати там комуністичне підпілля. Ці люди спромоглися в терені підготувати партійний елемент до підпільної роботи. Було створено запаси харчів, зброї і взагалі всього потрібного для цього відповідального завдання.

Комуністам, призначеним для підпільної роботи, пороблено фальшиві документи, забезпечено їх грошми. Ще до приїзду німців, їх перевели до таких місцевостей, де їх ніхто не знав там, і формально приписали. На момент приходу німців багато з них оперувало фальшивими посвідками з тюрем та концентраційних таборів, як політичних в'язнів; вони мали змогу висунутися на перше місце за нового режиму.

Так, наприклад, ще перед приходом німців до одного села прийшов мешканець того села, про якого було відомо, що в 1938 році він був арештований. Він мав при собі посвідку, в якій значилося, що він звільнений з тюрми, а крім того, посвідки праці, де працював по звільненні. Він оповів, що його покликали до війська, але він утік сюди, знаючи, що в ці околиці мають незабаром прийти німці.

Коли прийшли німці, він став головою сільради. Приблизно в серпні 1942 року несподівано до села вдерлася група озброєних комуністичних партизанів. Вони зробили напад на хату старости, щоб покарати його як прихильника німців.

У будинку перебував на той час ще один чоловік, службовець сільради. Партизани брутально ввірвалися, життя обидвох присутніх людей було на волосині. Але голова сільради виявив дуже рішучу поставу. При цьому він непомітно показав очима на присутню людину. Тон партизан негайно змінився. Значно лагіднішим тоном сказали, що, так чи так, вони повинні допитати обидвох, чи вони, мовляв, не роблять людям кривди. Але допит відбувався таким робом, що голову «допитували» в приміщенні, а того іншого в сінях.

Обидвох було звільнено. Другий був дійсно колишній репресований і дійсний ворог комунізму. Його, як виявилось потім, звільнили лише тому, щоб не викликати підозри на голову сільради. Проте, підозра все таки виникла. Чоловікові була поведінка голови дивна. Діставши свободу, він негайно оповів про все членам ОУН, що з ними він був пов'язаний. Ці останні арештували голову і, по тижневі ув'язнення, він у всьому признався. Виявилось, що в нього в хаті була захована партійна книжка (членський білет). Від 1936 року він був сексотом НКВД, виявив на цьому становищі великі здібності. Щоб абсолютно заховати всякі сліди його діяльності, одного дня у 1938 році по нього з'явилися агенти НКВД, і відразу ж розлетілася чутка, що він арештований. Усі були переконані, що так воно й було справді. Тим часом, перед самим приходом німців, він дістав призначення працювати підпільно в своєму рідному селі, де до нього всі ставились як до жертви комунізму.

Ще один характеристичний у цьому роді випадок стався тоді в Києві. Гештапо розкрило розгалужену сітку НКВД. Наша організація мала в цій

справі загальні відомості, які надходили від післаних до певних німецьких установ наших членів. Ішло про людину, яка з'явилася скоро по приході німців до Києва і подала себе як «українського графа» на ім'я Коваленко. Він набув права німецької національності («фольксдойчерство») і відкрив на вулиці Короленка купецьке підприємство. Цей чоловік виявив великий сприт, обплутав багатьох німецьких високопоставлених урядників, робив їм подарунки, влаштовував вечірки, самозрозуміло, за участю веселих жінок.

У міській управі він мав також певних людей, за допомогою яких обплутав ряд наївних українців. Більш того, від німців Коваленко отримав дозвіл поїхати до Берліну, мовляв, для нав'язання зв'язків з німецькими фірмами. По дорозі він зупинився у Варшаві, де мав зустрічі з кількома старими російськими емігрантами.

Тим часом у зв'язку з іншою справою до рук Гештапо потрапив один капітан «государственной безопасности», якого НКВД залишило для праці в Києві. У нього знайдено ряд компромітуючих матеріалів, які свідчили про комуністичних підпільників під німецькою окупацією. На тортурах він не витримав, заломився, назвав своїх співробітників. Між ними фігурував і... Коваленко.

Гештапо спершу навіть не повірило, але капітан «госбезу» дав переконливі докази. Коваленка арештовано й розстріляно.

У київському Гештапо працювали старі російські емігранти. Один з них при «випивальній» нагоді оповів нашому членові, що справжнє прізвище Коваленка є Оперпут і що він належав ще в 1922 році до відомої большевицької провокативної організації в Західній Європі, так званого «Тресту». Цей росіянин твердив, що Коваленко під час своєї подорожі до Варшави встановлював зв'язки з большевицькими агентами на еміграції. Чи він говорив правду, чи взагалі Коваленко був дійсно під прізвищем Оперпут, який діяв свого часу в

«Тресті», ми не змогли ніколи встановити. Але що Гештапо розстріляло його як большевицького агента, є фактом. * * *

Ще один випадок мав місце в Уманській окрузі. Один досить інтелігентний чоловік, який закінчив у Москві партшколу імені «ЦК'а», з'явився в тій місцевості і відразу почав робити кар'єру при німцях. Він дослужився навіть до дозволу мати пістоль, був нагороджений медалею і був, здається, обербюргермайстром. Він уславився в тій окрузі тим, що через нього було післано на працю в Німеччину багато тисяч нашої молоді.

Поліція в Київщині носила назву «української поліції», як і в усьому Райхскомісаріяті України, і мала чорну уніформу. Добрих і чесних людей там було обмаль. Більшість із цих співробітників мали симпатії до комуністів, багато з них було робітниками советської розвідки. Були випадки, що ці поліцаї переходили в лави червоних партизанів.

Ми не могли вийти із здивовання, спостерігаючи цю активну советську діяльність і безмежну сліпоту й глупоту гітлерівців за тодішнього режиму. Неначе хтось би спеціально їх покарав цією сліпотою. Українців вони трактували як останніх рабів, били, карали за найменшу провину. Скараних на смерть через повішення лишали висіти кілька днів, мовляв, «на страх». Але цим досягалось лише протилежного. Люди, які в перших тижнях війни вбачали в німцях визволителів, починали їх ненавидіти дужче й дужче.

Дозволю собі навести тут кілька прикладів:

В одному селі населення виявило виразно негативне ставлення до всіх спроб комуністичної партизанщини отримати там підтримку. Це викликало негайний акт помсти. Одна комуністична агентка, до якої часто завітували німці, підмовила двох вояків піти до цього, приреченого комуністами на знищення, села, з метою дістати там самого. В яру чекала на вояків комуністична за-

сідка. Обидва загинули. На другий день німці вислали до села карний загін, який розстріляв чи не половину населення.

Другий випадок. Коло одного села большевицька диверсійна група зірвала залізничний міст. Гештапо негайно розстріляло багато людей. Це було щось нечуване, бо було загально відомо, що в цьому селі населення було наставлене гостро антикомуністично. Група большевиків належала до зовсім іншого району, а прийшла туди тільки з метою провокації.

Це була так звана «колективна відповідальність», що її німці застосовували тоді в усіх ними окупованих країнах.

Німецькі установи були обсажені людьми безідейними, які дбали виключно за свої матеріальні інтереси. Вони прагнули мати великі заробітки, а по можливості — якомога більше коханок, між якими не бракувало советських агенток.

Німецькі нефахові люди, які в себе вдома стояли на найнижчому щаблі соціальної драбини, урядували в Україні як носії влади «герренфольку». З місцевими фаховими силами вони не хотіли рахуватися.

З відомих для читача причин не писатиму про особи, які належали до ОУН у Київській області, про розподіл і розташування зв'язкових пунктів, маґазинів тощо. Мережа ОУН там була розгалужена й численна. Маса членства була численна в містах і по селах. Розбудова організації перебувала щойно у стадії становлення, на перший час справа впиралася в кількість, щогдо якості, то ми в ній розбиралися поступово. Приймано масово людей, які виявили намір боротися за головні пункти нашої програми, саме — створення української держави з власною владою, яка б дбала за добро українського народу, ліквідуючи колгоспи й взагалі всі сліди большевицько-московського режиму. Час наглив, нам ішло про умасовлення ідеї ОУН.

Місцеве населення поставилося до ОУН з повним довір'ям. Це довір'я було здобуте кров'ю членів ОУН, яких Гештапо нещадно винищувало. В очах людей, організація була носієм революційної ідеї, за яку члени ОУН вмирали з вигуком «Слава Україні!» Про кожен такий факт населення сіл і містечок довідувалося негайно, а такі випадки траплялися майже щодня.

Звичайно, що на самому початку місцеве населення поставилося дещо обережно, навіть до старих емігрантів, які походили з цих місцевостей. Але потому ставлення до революційної ОУН стало зовсім інакше.

Ця взаємодія населення й членів ОУН являла собою величезну загрозу для комуністичного підпілля. Це підпілля робило все від нього залежне, щоб нищити членів ОУН, які прийшли з західних земель України.

У Київській області комуністи мали своїх добре підготованих людей з досвідом у кожній царині життя. Відповідальні пости очолювали генерали, полковники, партійні працівники республіканського та обласного масштабу.

З німецького боку апарат поліції і, особливо, Гештапо очолювали також переважно генерали й полковники. Дивним збігом обставин, інтереси німецької гітлерівської влади й інтереси комуністів стали тотожними й взаємно доповнювалися. Агентура цих двох імперіялістичних машин розпоряджала всіма матеріальними засобами, фахово вишколеними людьми, які діяли в напрямі нищення ОУН.

Проте, їхні пляни різних провокацій нам удавалося заздалегідь розшифровувати. В деяких місцях обидві ці потуги сильно попеклися на нас. Не зважаючи на втрати з нашого боку, ми працювали, збільшували кількість членів, і зліквідувати нас так, як вони б того бажали, їм не вдалося до кінця.

Друг Січенко і я зустрічалися майже що-два тижні. Друг Виговський перебував у таких обставинах, що не міг вільно рухатися. Ми радили йому полишити цей осідок. У другій половині 1942 року він потрапив у руки Гештапо й загинув.

Приблизно в червні 1942 року ми мали організаційну нараду, на якій були присутні Січенко, Ворон, Івашко і я.

Згадаю тут кількома словами про Івашка. Він був родом з Білоцерківської округи, походив із священничої родини, перебував на засланні. Це була інтелігентна, здібна людина, з вродженою інтуїцією та виробленим характером. Івашко був моїм найближчим співробітником. Пізніше його арештували й застрілили ті самі згадані вище поліцаї в чорній уніформі, які, ніби на глум, називали себе «українськими».

Це була наша перша нарада, на яку ми зібралися вчотирьох. Перед тим ми зустрічалися подвоє, а переважно контактувалися за допомогою листів. Так робили ми й потому. Усі четверо мешкали один від одного далеко, і засоби зв'язку були невідповідні.

На нараді ми обговорили ряд важливих питань. Головними темами були посилення пропаганди, збільшення членства ОУН тощо. Найбільшою нашою турботою на той час було те, що комуністи почали створювати бойові групи, тобто — розбудовувати власну партизанщину. Я був зорієнтований у становищі в Київській області, й на основі цього досвіду подав таку думку:

Населення було вже на той час добре повідомлено про становище наших робітників у Німеччині. На той час було багато молоді по селах, які втекли від виїзду до Німеччини і яких шукала й ловила поліція. У такому становищі ця молодь перебувати довго не могла. Загрозу являло це становище також і для їхніх родин. Отже, треба було цих людей організувати, надсилати через зв'язки до великих лісів на Чернігівщині, в Холод-

ному Ярі, і створювати з них партизанські відділи. Військових фахівців з червоної армії було недостатком. ОУН мала дати зі свого боку ідейне обґрунтування цій акції, впоїти в душі ідею самостійної української держави.

Кадри наших майбутніх партизанів становили б також утікачі з червоної армії і полонені, наприклад, зібрані у величезному таборі під Уманем, де вони гинули в нелюдських умовах.

Для нас було ясно, що, коли ми цих людей не згуртуємо під впливи ОУН, то вони стануть здобутком комуністів. З останніх пропагандивних вихваток помуністів було видно, як вони стараються здобути для себе симпатії населення. Вони розповсюджували чутки про зміни в червоній армії, про те, що тепер, мовляв, буде свобода тощо.

З цією думкою погодилися всі троє друзів. Але ми не могли починати цієї важливої справи на власну руку. Я був уповноважений при найближчій зустрічі з другом Андрієм поінформувати його про цей проект.

МІЖ ПЕРЕСЛІДУВАНИМИ І ПРОВОКАТОРАМИ

Івашко й я відразу ж вирушили на зв'язковий пункт до Корнина, щоб забрати приділ літератури для Київської області. На означеному місці від нас мали прийняти літературу інші члени ОУН і розподілити її по округах.

Крім того, я мав важливе доручення: прибути до Канева на могилу Шевченка, де повинні були зібратися кандидати для присяги, по якій вони вважалися б уже дійсними членами ОУН.

До Корнина нас їхало трьох на тритоновій автомашині советської марки. Шофер був нашим членом, бойовою людиною — колишній моряк советської Балтфльоти. Ми були озброєні, а я був спеціально забезпечений відповідними посвідками.

На випадок контролю, я мав показати посвідки, шофер мав для цього документи на автомашину,

які були в порядку. Зброю ми вирішили вживати лише тоді, якщо б поліція нас захотіла відпровадити на свою станицю.

До Корнина ми доїхали без жадних пригод. Пов'язавшись з членами ОУН, ми були відведені на означене місце. Книжковий магазин був величезний. Література була друкована в Галичині, серед книжок я пригадую твори Донцова «Дух нашої давнини» і «Нація як спеціес», тоді «Коротку історію України» і т. д. Ми набрали майже повне авто цих книжок.

Літературу привозили з Галичини підводами галицькі селяни.

Добре замаскувавши книжки, ми рушили в дорогу. Десь за Васильковом наше авто зупинила чорно уніформована поліція. Я показав писану по-німецьки посвідку з печаткою. Один, правдоподібно, не міг второпати в тій посвідці ні слова. Підійшли інші. Зумисне акцентуючи по-галицькому, я сказав їм, що вони, якщо цікавляться тим, що веземо, можуть зателефонувати за номером, який я їм дам. Поза тим, я підкреслив, що у посвідці стоїть те, що вони не мають права нас контролювати, тому що ми виконуємо спеціальну службу в німецькій армії. Це зробило своє. Поліцаї махнули рукою, і ми поїхали далі.

Розподіливши на означеному місці книжки за призначенням, ми розлучилися. Я вирушив до Києва, а друзі — в різні місця.

У той час я бував у Києві дуже часто і мав багато місць у знайомих людей, де міг ночувати. Я остерігався ночувати в зв'язкових хатах, тому що вони раз-у-раз перебували вже під наглядом і Гештапо влаштовувало в них пастки.

З провідником другом Андрієм я зустрівся наступного ж дня в Ботанічному саді. Прозвітувавши усно про працю всього проводу й про становище в області, я перейшов до проекту творення наших партизанських кадрів. Розмова тривала близько п'яти годин. Нам доводилося кілька ра-

зів міняти місце, бо стояти чи сидіти в одному місці було небезпечно.

Думкою друга Андрія було, що в самій Київській області таку справу з партизанкою було робити недоцільно. Якщо організувати партизанські кадри, то це треба було робити повсюдно. Плян мусів бути опрацьований проводом. Коротше кажучи, нам треба було зачекати на виразне доручення.

Ще наступного дня вранці зв'язковий Андрія передав мені листи до Виговського та Січенка. Мої справи в Києві були тим самим закінчені. Але на прощання я вирішив ще подивитися на зруйнований Хрещатик та Володимирську гору.

На Хрещатику мені кинулася у вічі зібрана у великій кількості німецька поліція, яка була в повній бойовій готовості. Я відчув тривогу, чи не йшло про якусь облаву. Я мав при собі пістоль. Скорою ходою перейшов я попри поліцаїв бічною вулицею і виїшов на Володимирську гору.

Звідти я побачив два моторові човни з чорними прапорами й написами «СС». Пізніше я довідався, що йшло про відвідини Розенберга в Києві. Він саме відбував прогулянку човнами по Дніпрі.

Я зайшов ще до Андріївської церкви, помолився й рушив на двірець.

До Канева, куди я прибув потому, за кілька днів почали сходитися кандидати ОУН до присяги. Присягу приймали провідники Канівщини і я. Це була дуже врочиста мить. Весь час жила в нас свідомість, що цей акт відбувається при Шевченковій могилі.

Дальший мій шлях лежав через Миронівку, Богуслав, Таращу — до Білої Церкви. Тут на мене вже чекав Івашко. Літературу було відтранспортовано щасливо. Передавши Січенкові листи Андрія, я довідався від нього про арешт кількох наших членів. Ознайомившись із звітами з районів, я довідався, що в Рокитнянському районі з'явилися партизани, які познайомилися з нашими

членами і отримали від них літературу. Вони заявили, що воюють проти Гітлера і проти Сталіна одночасно. Довідавшись, що там існує сітка ОУН, вони зажадали побачитися з кимсь із представників для розмови. Звітуючий районий вимагав, щоб хтось негайно приїхав на місце. Поїхати в Рокитнянський район і перевірити ситуацію я дооручив Івашкові, а сам вирушив наступного дня до Уманя.

Уманська округа взагалі стояла в нас дуже добре. Крім місцевих членів ОУН, тут було ще двоє галичан: Роман Михайлюк і Володимир Коханчук. Обидва пізніше загинули від куль Гештапо.

Під час полагодження чергових уманських справ виникли справи, пов'язані з Вінницькою областю. Звідси йшов організаційний зв'язок у ту область. Я скористався з нього і прибув до Вінниці вузькоколійною залізницею.

У цьому місті я пробув три дні, під час яких мав зустріч із обласним провідником другом Левком (правдивого його прізвища я не знаю до цього часу). Важливою темою нашої розмови був факт, що в організацію ввійшли люди, залишені більшовиками для своєї підпільної роботи. Кілька таких було на Київщині й у Вінниці. У Вінниці деякі з них працювали в адміністрації й у поліції.

Це була справді скомплікована річ. Виключати їх з ОУН офіційно було б помилковим. Ми вирішили дати їм відповідальне завдання, яке мало б принести користь для організації. Коли б хтось із них при тому загинув, ми вважали б його за патріота, який віддав життя за українську справу. Коли ж би ці люди не прийняли завдань, була б у нас основа виключити їх з лав ОУН як боягузів і тоді вже далі бачити, що з ними зробити.

У Вінниці я познайомився з місцевими патріотично наставленими людьми. Серед них зацікавив мене один, тоді ще молодий письменник. Він учився в Києві і знав там багато українських ро-

дин, в середовищі яких могла з успіхом розбудуватися наша справа. Сам він недавно вернувся з підпільних курсів ОУН, що мали місце в одному селі на Західній Україні.

До Києва назад я повертався при чудовій погоді, зручно влаштувавшись у військовому потязі. Наступного дня я зустрівся з Андрієм по обіді, на вулиці Короленка, поблизу Золотих Воріт. При цьому я висловив йому своє невдоволення з того приводу, що він ходить відкрито вдень і призначає зустрічі в людних місцях. Він не любив, коли про це говорено, і тому нічого не відповів.

Тоді я передав йому листа від Левка і звітував про всі справи, що їх ми з Левком обговорювали. Щодо партизан у Рокитнянському районі він радив бути обережним. Йому були відомі факти, коли підіслані комуністами партизани з провокативною метою реклямують себе як «борців на два фронти», а насправді виконують завдання Москви.

Андрій поінформував мене про одну справу, яка мене дуже занепокоїла. До Києва прибув чоловік, відомий під прізвищем «Марко». Він їхав зі Львова потягом на підроблені документи і мав при собі багато таких самих «маршбэфелів», якими я послуговувався також. У Підволочиськах його арештувало Гештапо і забрало чисті блянкети, але самому йому вдалося втекти, і так він прибув до Києва.

Я страшенно шкодував, що наші «маршбэфелі» розконспіровані і ними вже неможливо більше користуватися. Цього Марка я знав особисто ще з часів мого перебування у Кракові 1940 року. Мені здавалося, що з ним не все в порядку, бо, коли дійсно Марко втік з гештапівських рук, не маючи жадних документів, то йому треба було б повернутися назад до Львова. Він, проте, опинився чомусь у Києві, знаючи, що Київ постачався документами зі Львова.

Таким чином виникло підозріння, що він, рятуючи свою голову, пішов на співпрацю з Гешта-

по. Це все я висловив Андрієві. Він на це сказав, що до членів ОУН треба мати довір'я і не піддаватися настроям першого підозріння. Але почуття непевності мене все таки не покидало.

З Марком я зустрівся другого дня. З першим же поглядом на нього я відчув, що мої припущення мають слушність. Мені впало в очі, що він, не маючи документів, не виявляв страху ходити по Києву. Крім того, він не змінив одежі, а ходив у таких модерних чоботах і штанах, так званих «галіфе» (або по-західньоукраїнському — «райтках»), які носили у Львові.

Марко також знав мене, а крім того, знав і зміст моїх завдань. Тим то він говорив зо мною не дуже охоче. Проте запитав мене, де я ночую. Якби він, мовляв, міг піти зо мною ночувати, то оповів би мені всі свої пригоди. Самозрозуміло, що я «обминув» цю тему і знайшов привід відмовитися від цієї пропозиції.

Потому я ще раз зустрівся з Андрієм. Я вперто повторив те, що думав про Марка. Це саме сказав я й другому Могилі.

Коли я прощався з Андрієм, я не мав навіть ані тині думки, що бачуся з ним востаннє. Пам'ятаю ще тепер, що він при тому встиг мене поінформувати про свій наказ післати до Львова кур'єра, який докладно звітував про провал із «маршбейфелями». Це були його останні слова, які він до мене промовив.

25.000 ЗА ГОЛОВУ

Відтоді мої подорожі відбувалися лише пішки або ровером. Я був наступного дня у Василькові. Моїми подорожніми були дві дівчини, на ймення Надія й Віра, які, як і сотні інших, ішли в село шукати харчів. У Києві панував голод.

Ми розмовилися. Мені було приємно, що я настільки позбувся галицької вимови, що місцеві люди не пізнавали мого походження. Ці дівчата вважали мене за подолянина.

Розмова зайшла за Гітлера. Вони почали проклинати Гітлера. Якби не Гітлер, — казали вони, — ми не потребували б іти сто кілометрів за хлібом. Я погодився з ними щодо Гітлера, але при тому врахував до наших ворогів також і Сталіна. Сказав їм про голод в Україні, про «ежовщину», про «розкуркулювання». Я намагався їм впоїти думку, що обидва ці тирані однакові вороги України, а Україна була б лише тоді щаслива, коли б мала змогу взяти свою долю у власні руки.

При дорозі стояли селянки, які продавали сало, молоко, хліб, овочі. Я мав при собі гроші. Накупивши продуктів, я запросив дівчат до їжі.

Але тут сталася непередбачена подія. Я був убраний подвійно, тобто мав на собі гарне убрання, але згори носив гірше, яке мало мене дещо маскувати як місцевого. Дівчата це помітили, і тоді одна з них, саме Надія, почала оповідати про один кінофільм, який вона бачила перед війною. Сюжет його становила історія шпіона, замаскованого під жебрака, якого потім викрили советські органи безпеки. І Надя сказала мені раптом:

— Ви шпiон. Ви німецький шпiон, який хоче нас арештувати.

Становище моє справді було незавидне. Було і гірко, і смішно. Щоб заспокоїти їхнє підозріння, я сказав їм:

— Щоб ви не думали нічого лихого, я піду наперед, і ми вже не побачимося більше сьогодні. На цьому ми розлучилися.

У Василькові в мене не було спеціальних справ, і наступним пунктом мого перебування була Біла Церква, де я застав Івашка. Нарешті я довідався про історію з партизанами в Рокитнянському районі. Це були, на його думку, такі комуністи. З ним розмовляв один з них, який виявився дуже обізнаним з усіма нашими справами. Він вимагав від Івашка прийти на розмову з представником ОУН із «западної України». Це дуже пахло провока-

цією, і Івашко був переконаний, що ці люди готували нам пастку.

Потому Івашко вибрався у відвідини районів Володарки, Ставищ та інших. За тиждень надійшла звістка, що його вже немає в живих.

Коли його вели, арештувавши, поліцаї, він намагався втекти і був забитий під час цієї спроби втечі. Це була для нас величезна втрата. Я наказав зібрати дані про поліцаїв, учасників цієї ганебної справи, бо такий вчинок неможливо було лишити безкарним.

У Білій Церкві я чекав на зв'язкового, який поїхав до Уманя. Я конче потребував ровера, яким міг би дістатися до Миронівки. Мав підозріння, що з зв'язковим Круком могло статися нещастя, яке чигало на члена ОУН кожного дня. Тим то я пішов, не чекаючи на можливості їзди, пішки. Вивчивши мапу місцевости, я вирушив у дорогу рано наступного дня.

Зовні я знову був убраний так, що не відрізнявся від місцевих людей. Шия моя була підголена за місцевою модою, дашок кашкета відповідно задертий догори. Документи були в порядку: крім паспорта, я мав німецьку посвідку з печаткою, яка звичайно була респектована владою. Був у мене й пістоль советського виробу »Токар«

Кілька кілометрів за Білою Церквою я зустрів старшу жінку, яка йшла тим самим напрямом. Це була селянка, вороже наставлена до комуністів. Виявилось, що вона добре обізнана з релігійними темами, знала послання апостолів тощо. Її здивувало, звідки я, молодий, знаюся також на цих темах. Я скавав їй, що мене навчили родичі.

Непомітно прийшли ми в село. На краю було зроблено рогатку, де стояло кілька чорновбраних поліцаїв. Мені впало в очі, що поліцаї впускають людей до села, але не було видно, щоб хтось виходив назад.

Я дістав недобре передчуття. Проте, поліцаї, здавалося, не звертали на мене уваги, і я зайшов

у село. На площі було багато місцевих і гітлерівських поліцаїв. Жінка ще якийсь час йшла поруч, але я не міг уже на неї звертати уваги. Дорога в цьому місці йшла досить високо, хати стояли дещо нанизу від неї. Здала було б помітно, якби я сходив наниз до хат; виглядало б, що я намагаюся втекти. За хвилину я побачив стежку, що вела до городу, і почав сходити. В цей час я зауважив нуцуполіцаю, який стояв під деревом і стежив за мною. В руках він тримав готовий до пострілу кріс.

Я перебував у полі його зору, але все ж таки вдавав, що його не бачу, і пішов стежкою до криниці. Коло криниці я нахилився й напився води, одночасно стеживши пильно за поліцаєм. Він не зводив з мене очей. Думки в мене бігли напружено. Я вагався, чи не викинути пістоль і покластися цілком на добре вироблені документи.

Нахилившись ще нижче над відром, я звільнив м'язи живота і таким робом дав можливість пістолеві просунутися штанкою вниз. У ту хвилину, коли я обтирав губи, пістоль був уже в придорожній кропиві. Але все одно мене не обминуло рішення:

— Гальт! (Стій!)

Аж тепер я вдавав, що побачив поліцаю вперше. Стоячи в стрілецькій позі, він скомандував »руки догори«. Я підніс руки. Він наказав мені йти вперед, а сам рушив позаду.

Ми підійшли до будинку сільради. Під ескортою поліції перебувало багато арештованих. Поліцаї посилено виконували свої обов'язки. Мій сторож відпровадив мене до сіней, зробив обшук і пішов з усіма моїми документами до канцелярії.

У сінях було ще двоє затриманих молодих хлопців. Мої намагання довідатися від них, що сталося, щоб зорієнтуватися у становищі, були безуспішні. Хлопці не відповідали й сиділи мовчки.

Поліцай, убраний у чорне, на мій запит закричав, як божевільний, по-російському:

— Молчать и не розгаваривать!

Минуло, може, з півгодини. Тоді мене закликало до канцелярії. Там сидів за столом старшина ґештапівець, років з 55, і інший цивільний, приблизно того ж самого віку, може хіба що трохи молодший. Тут же був і поліцай, який мене затримав.

Огляд документів був дуже докладний. Цивільний курило і, мружачи очі, дивився на мене. Це був за всіма ознаками місцевий співпрацівник ґештапо. Вигляд його був дуже несимпатичний.

ґештапівець запитав мене по-російськи, як мене звуть. Я намагався так зробити, щоб і мій голос, і зміст моїх відповідей був переконливий. Документи були, як я вже згадував, у порядку. Мені здалося, що ґештапівець мені повірив.

Він простягнув мені через стіл документи. Здалося, ситуація була врятована. Але він звернувся до цивільного, чи не хоче він мене щось запитати. Обидва розмовляли по-російськи. Цивільний, мабуть, не знав німецької мови. Затаївши подих, я чекав, що буде далі.

Цивільний запитав мене, в котру школу я ходив у Києві. Я сказав, і він не міг причепитися, бо відповідь покривалася з дійсною назвою школи. Він оглянув мої документи.

І раптом він сказав:

— Сделано хорошо. Парень имеет хорошую подготовку. Только с акцентом не все в порядке.

На акцент моєї вимови ґештапівець не міг би звернути уваги, але цей цивільний був місцевий і розумівся на вимові. Він сказав ґештапівцеві, що я, мабуть, не приналежний до справи, яку вони тут розбирають, проте, судячи з вимови, походжу з «Західної України», і тому мене треба докладно перевірити. На наказ ґештапівця, поліцай вивів мене за двері.

За деякий час під'їхало особове авто. Поліцай всадив мене туди. Всю дорогу я старався запам'ятати місцевість. Ми їхали доріжкою через лісок. Потому ми в'їхали знову в село.

Авто спинилося коло шкільного будинку, перетвореного в поліцейну станицю. Мене передали другому шуцполіцаєві, і авто від'їхало. Цей виявився дуже суворим. Від другої години по полудні аж до вечора мені довелося стояти очима до стіни. Коли почало смеркатися, на станиці почувся рух. Когось привозили або забирали. Активні були місцеві поліцаї. Вони розмовляли по-російськи, і я почув прізвисько старшого — «Музыка». Мені дали шматок хліба й замкнули в темне приміщення, де складали взимку дрова.

У приміщенні були також два вояки советської армії, які втекли з табору полонених під Уманем.

Уранці поліцай мене вивів до джурної кімнати, дав поснідати, а тоді знову поставив обличчям до стіни. Але тим разом мені вже пощастило, все таки, розглянутися по кімнаті, стіни якої були обліплені пропагандивними плякатами. Я зорієнтувався, що в цій школі містилася станиця тієї чорновбраної поліції.

З розмов поліцаїв між собою (вони весь час приходили й відходили, змінюючися) я оцінив свою ситуацію. У тому селі, в якому мене напередодні арештовано, було викрито гніздо комуністичного підпілля. У самого старости села ховався вищий військовий функціонер (якщо пам'ять мене не зраджує, генерал Семьонов). Цей староста був, як здається, на фінському фронті особистим шофером Семьонова. Старосту, нібито, вчора вже повісили, а Семьонова автом відвезли до Києва.

ґештапівець, який мене вчора допитував, і шуцполіцаї приїхали сюди лише на час акції. Це була летюча поліцейна частина, яка мала завдання вишукувати й ліквідувати різних ворогів гітлерівського режиму, отже не тільки комуністів, але й нас, носіїв самостійницького руху. Відомо було, що такі поліцейні загони розстрілювали людей не тільки за найменшу провину, але й за найменшу підозру, без суду й слідства.

Це був, до речі, той самий Рокитнянський район, в якому з'явилася була та група партизан, що до неї на переговори я вислав небіжчика Івашка. Тепер я був уже зовсім переконаний, що Івашко мав слухність, кваліфікуючи цю групу як комуністичних провокаторів.

Невдовзі перед обідом прибуло кілька авт із поліцейськими. За деякий час мене відпровадили до сусідньої кімнати, де були вчорашній гештапівець і цивільний. Обидва мали добрий настрій; мабуть, акція їхня була для них успішною.

Гештапівець заявив мені, що йому відомо вже про мене, мовляв, я галичанин з «людей Бандери». Йому, мовляв, шкода, що я, молодий чоловік, пішов на роботу проти німців. Усе мало б тепер залежати від мене: якщо я, передумавши, погоджуся з ним співпрацювати, то моє майбутнє буде забезпечене. Він ще сказав, що має сина приблизно мого віку, який воює на східньому фронті.

— Ось дивіться, — сказав він при тому, показуючи на несимпатичного мені цивільного, — Василь Петрович чесно з нами співпрацює.

Василь Петрович від себе сказав, що сім років працював в НКВД, має жінку й дитину, тепер він працює в німців, які йому добре платять. Сам він, мовляв, так само колись думав, що ліпше піти на смерть, ніж на співпрацю з ворогом, але тепер життя показало, що німці не вороги, а друзі.

Закінчуючи розмову, гештапівець сказав, що вони від'їздять на кілька годин, а за цей час я маю все добре обдумати. Мене випровадили знову на дижурку.

Там був один поліцай, з другої кімнати час-до-часу визирав другий. Рух поліцаїв не припинявся.

Я вирішив утікати, не зважаючи ні на що. Крізь вікно я бачив, що від школи до лісу може бути зо три кілометри. Під вікном був фруктовий сад, в якому для поліцаїв збудували вбиральню. За садом простягалися селянські городи.

Я молився в душі, щоб гештапівці не скоро вернулися і можна було б вибрати догідний для втечі момент.

Почало смеркатися. Я сказав шуцполіцаєві, що маю потребу вийти до вбиральні. Він надягнув на голову шолом, заладував рушницю й закинув на плечі. Це був важливий момент. Було б значно гірше, якби він рушницю тримав не на плечі, а в руках, готовою до пострілу.

Ідучи, я намагався опанувати себе, хоч, здається, таки трохи тремтів від напруження нервів. У саду я вперше за цей час вдихнув нарешті свіжого повітря, і разом із цим подихом увійшла в мене надія. Виходок був дерев'яний, без дверей, складений з грубих дощок. Поліцай лишився перед входом на один крок. Він стояв, широко розставивши ноги, і дивився на галуззя яблуні, яке звисало над виходком.

У цій хвилині я почув спів у селі. Голоси були дівочі. Можливо, що в цей спів вслухався й поліцай. Я вискочив миттю, кинувся на нього, вдарив його головою сильно в обличчя, а стиснутими кулаками в груди. Він повалився на землю. Я скочив на нього, падаючи разом з ним, тому що мій удар був неймовірно сильний і, як здавалося, на мить приголомшив і мене самого. Але вже наступної хвилини я зірвався на ноги й опинився в кукурудзі.

Поліцай віддав постріл. Я біг, і тому не знав, чи стріляв він у мене, чи в повітря. Вискочивши з городу, я опинився на вулиці, де біля однієї хати стояла дівчина в товаристві двох хлопців. Я злякався, що ці молодці захотять мене ловити, але вони не рухалися. Перебігши дорогу, я знов опинився на городах.

Між деревами та кущами було вже зовсім темно. Як шалений, прибіг я на берег річки Рось. Тут поблизу від мене прала жінка білизну, голосно клацаючи працем. Я побіг далі стежкою, що тягнула-

ся вздовж річки. Ввесь час траплялися на річці човни з рибалками.

Стежка закрутилася в село. По другім боці чорнів ліс. З берега я скочив у воду. Не забуду ніколи голосу, що пролунав з одного з човнів:

— А втонеш, чортова душе!

Я плів далі, річка в тому місці була досить широка. Вода вже промкнулася через твердий пояс, що ним я був підперезаний, і наповнила рукави, утруднюючи плавбу. Я пошкодував, що не скинув був одежі. Тепер я дуже легко міг справді втопитися. Але, як це не дивно, в мені жила тоді якась спокійна думка, мовляв, ліпше втопитися, ніж бути знищеним у льоху Гештапо. Так, принаймні, друзі знатимуть, що я загинув легкою смертю, знатимуть і обставини, за яких це сталося.

Один раз я вже занурився у воду з головою. Страшним зусиллям я знову виринув, і в цю мить побачив перед собою човен. Мене знову потягнуло у воду, і слово «Рятуйте» увірвалось мені на половині. Проте, човен був зовсім близько від мене, і я таки вхопився за нього рукою. У темряві я не міг розпізнати рис того, хто був на човні. Він сидів накритий рядом і нічого до мене не говорив. Був це старий віком чоловік. Не вилізаючи на човен, я розірвав на собі одежу й скинув її з себе. Вона залишилася у воді.

Старому на човні я тільки сказав:

— Дядю, спасибі!

І поплив далі.

Другий берег Росі був вкритий густою стіною очерету. Аж там я почув на протилежнім, полишеним мною боці гавкання собак, крики й постріли поліцаїв. Приспіненою ходою пробрався я очеретами, вийшов на багnistий ґрунт, порослий високою осокою. Ноги загрузали. Загрузнувши аж до половини в багні, я вирішив, що це для мене нагода відпочити. Осока була вища від мене. Ніч була ясна, місяць світив з південного боку.

Серце билосся. Я тремтів, і від тремтіння здригалась осока. Так я просидів, поки місяць не схилився зовсім низько. Тоді я виліз і пішов далі.

Деякий час я ще йшов осокою, потім почалася сіножать, а за нею — ліс. Ліс не був занадто густий, і я мав змогу бігти досить швидко. Мене зупинив свист поїзда. Я почав роздумувати, як і де мені в такому стані знайти безпечне місце. Найкорисніше було б дістатися до городища Пустоварів, де на цукроварні працювали наші члени організації. У такому разі мені треба було на південний захід.

На сіножаті паслися коні. Я спершу хотів був зловити коня і їхати верхи, але це було небезпечно. Я пішов далі пішки. Мені треба було знову переплисти на другий берег. Недалеко було село. Пройшовши ще якийсь час, я почув шум води. Це був, мабуть, млин, а коло млина могла бути варта. Звідти справді залунало гавкання собаки, який побіг відразу ж у моему напрямі. На щастя, хтось покликав свистом собаку, і він побіг назад до свого господаря.

Городом підійшов я під селянську хату. На жердках при хаті висіли глечики. Я здійняв один з них, витягнув, на всякий випадок, кия і пішов, прислухаючися, дорогою.

Від роздоріжжя я пішов вужчою вулицею, а з неї вийшов у поле. Поле я знову побіг. У той час почало вже світати. Тишу ранку розбуджував спів пташок.

Я вбіг у великий лан вівса. Під той час я був уже вкрай ослаблений. При диханні колело в боці. Я впав в овес і заснув.

Сонце вже стояло на півдні, коли я прокинувся. Сильно пекли порізані очеретом ноги. Але при тому я був безмежно вдячний Всемогутньому Богові, який допоміг мені щасливо вирватися з рук гітлерівських катів.

Час-до-часу я нахиляв до себе вівсяні стебла і смоктав молочко з неспілого зерна. Я лежав, не

піднімаючи голови. Лише коли вже почало темніти, я почав розглядатися.

Тут я переконався, що перебуваю не далі як за 4 кілометри від того села, з якого вчора втік. Рось удруге перепливав також у тому самому селі. Не пригадую точно його назви, це був Острів або Острівець, Рокитнянського району. Факт, що я так недалеко від нього відійшов, міг би вкинути в розпач. Одночасно я дедалі більше дивувався, як мені в цьому зачарованому колі таки пощастило вийти щасливо цілим.

Я рушив на Городище. По дорозі я підкріпився горохом, що ріс великим ланом, а тоді на цілий день заховався в яровій пшениці. На третю ніч я прибув до Пустоварова. Треба було перейти міст, де стояли вартівники. Обійти їх було неможливо, вони не спали й розмовляли всю ніч. Також і плисти було ризковано, бо Рось у тому місці була широка. Я мусів повернутися й чекати знову цілий день.

Аж на четверту ніч пощастило мені перейти міст. Два дні я відпочивав у коменданта охорони заводу. Директор цукроварні Петро В. дав мені убрання і підводу, якою я під'їхав під Білу Церкву.

Там на мості поліція затримувала людей, які йшли на тогоденний базар. Малий хлопець віз пісок. Я сів коло нього на воза, взяв від нього віжки й батіг і так проїхав через міст. Поліцаїв цікавили лише клунки жінок.

У Білій Церкві я швидко написав і розіслав організаційну пошту. Увечорі, вийшовши з одним другом на прогулянку, я купив німецьку газету, з якої довідався про падіння Тобруку. Це був перший великий успіх Роммеля в північній Африці. Повна пихи, гітлерівська преса друкувала захоплені гасла: «Там, де Роммель, там перемога!»

Ми підійшли далі, де були приліплені різні міські оголошення. На одному з них, надрукованому на рожевому папері, я побачив раптом свою

знятку і цифру »25.000 карбованців«, яка становила обіцяну нагороду за моє зловлення. Як відомо читачеві, всі мої документи залишилися в гештапівця. Ми відійшли геть і пішли вже тепер із крайньою обережністю. Ясно було, отже, що в Білоцерківській окрузі мені залишатися було неможливо. Ще того самого вечора я відбув нараду з Січенком. Ми вирішили, що я поїду до Фастова, де поладжу деякі організаційні справи. Січенко ж мав поїхати до Києва, щоб передати Андрієві листа, в якому я сповіщав про свою пригоду. Андрій мав би мені допомогти у виробленні нових документів. За десять днів ми з Січенком зговорилися зустрітися знову.

СМЕРТЬ ПРОВІДНИКА

Від місцевої членки ОУН Галини я отримав наступного ранку інструкцію скочити до товарового поїзду, який буде спеціально для цього затриманий на хвилину коло семафору. Цим поїздом можу доїхати до Фастова. Ця наша членка була уродженкою Білої Церкви і виконувала свої обов'язки краще за багатьох мужчин. Справа з затримкою поїзду була результатом її доброго сприту.

Я забезпечився кількома сотнями німецьких марок і кількома тисячами карбованців. Був у мене й пістоль. Поїзд, що підійшов до означеного місця, був майже порожній, мав у собі відкриті платформи. Я вибрав вагон, яким переважно везуть вугілля й бараболлю, і миттю скочив до нього.

Усередині я несподівано побачив людину приблизно мого віку. Я сів біля нього й нетерпляче чекав, поки поїзд рушив далі. Тоді я зав'язав з ним розмову. Це був білорус. У розмові він розповів мені, що їде до комуністичного підпілля, мене бо він вважав за свого однодумця. За його словами, його батько був на Білорусі начальником залізничної станції.

Так ми доїхали до Фастова. Я вискочив з поїзду, а він поїхав собі далі.

Мушу зазначити, що я страшенно шкодував, що не мав часу переконати цього молодика в помилковості його дій і допомогти йому усвідомити властиву мету, що стоїть перед усіма поневоленими народами в їхній боротьбі на два фронти. Було для нас прикритим явищем, що через важкі умови підпільної боротьби й брак кадрів, що їх постійно винищувало Гештапо, ми не могли охопити всієї цілості населення окупованих країн, і багато з нього ставало жертвою комуністичної пропаганди.

У Фастові я без перешкод дістався до меблевого заводу, який виконував для німців різні роботи і на якому служив один інженер, який був провідником місцевої станиці ОУН. У німців ця людина і взагалі весь завод стояли поза підозрою, мали добру опінію, і я міг перебути там у безпеці кілька днів.

Особисто для мене була дуже цікавою дискусія, яка зав'язалася в тому товаристві, де я перебував ці дні, і яка торкалася справи Хвильового і взагалі українського комунізму. Ми в Галичині перебували в ув'язненні, яке сильно перебільшувало роллю цих людей. Тепер один чоловік сказав мені про роллю українських комуністів, лише за допомогою яких Москва спромоглася закріпити свою владу в Україні. Я зрозумів, що мої доточасні погляди були хибні.

З Фастова я добрався до Василькова, де на мене чекав Січенко. Він передав мені короткого листа від Андрія, який наказав мені, полагодивши справи, їхати до Києва. Потому я мав відбутися подорож до Львова, де мені належало влаштувати справу з своїми документами. Він вважав, що мені треба змінити терен праці.

У цьому листі говорилося також про справу поета Олеса Весняного (не згадуючи ані словом про справу Марка). Про це буде мова нижче.

Головною проблемою для мене на ці кілька днів було знайти місце, де я міг би перебути в безпеці. Знайти людину, яка, сама не будучи для німців підозрілою, погодилася б мене в себе притулити, було дуже важко, тому що німці карали смертю тих, хто пускали ночувати людей, не зголошених у поліції. Проте, мені таки пощастило знайти родину старших людей, які прийняли мене по-батьківськи.

За кілька днів я був уже в Києві. Відразу ж я довідався про жахливу подію: на вулиці від кулі гештапівця загинув Андрій. Нам усім смерть заглядала тоді у вічі, але втрата цієї видатної людини потрясла цілу організацію.

Гештапо діяло енергійно. Було небезпечно приходити на розконспіровані мешкання. Пов'язавшись з тутешніми членами ОУН, я довідався неточно про вбивство Андрія. Андрій був стежений з боку агентів Гештапо, коли йшов одного разу вулицею. Він помітив це і спробував скритися, але його наздогнав один цивільний, низького зросту, чорнявий, і перший пустив у нього кулі. Тіло Андрія було забрано і зникло без сліду. Убивця говорив по-українськи.

Точної дати цієї трагічної події я не можу пригадати. Здається, вона відбулася 24 або 25 липня. Члени ОУН готувалися до відплатної акції Гештапові.

Тепер я вже не міг залишатися в Києві ніяким робом. З Могилою я домовився, що він заготує пошту, яку я мав передати до Львова, і перешле її до Фастова. До Львова він уже передав звістку про смерть Андрія.

У Василькові я несподівано зустрівся з другом Соколом, з яким 1940 року переходив через кордон і який тепер мав псевдонім «Хрін». Він приїхав з Дніпропетровщини, і від нього я довідався про становище організації там. Він же розповів мені про розстріл двох моїх друзів — Ромка Лисого й Максима Кантора.

Друг Хрін подав мені зв'язковий пункт коло Рівного. Він сам мав бути там за деякий час, щоб полагодити справу з одним транспортом.

Потому Січенко і я заходилися вивчати справу згаданого поета Весняного. Він був членом ОУН і справжнє його прізвище було Погорілий. Перебуваючи під час першої большевицької окупації Галичини в редакційному складі в Тернополі, він наблизився до ОУН і з приходом німців став її членом. У перших днях нової окупації там же видано його збірку поезій. Роком пізніше він був посланий на організаційні курси ОУН, також на Західній Україні, а згодом повернувся на Київщину. Там з ним поновив зв'язок його знайомий член комуністичного підпілля, на прізвище Ткачук. З ним Весняний-Погорілий співпрацював ще перед війною як активний комсомолец і кандидат партії.

Від Ткачука Погорілий отримав тепер інструкції, на основі яких опрацював пропагандивні тези. Ці тези він намагався розповсюджувати серед української молоді за допомогою колишніх комсомольців, які перебували на Київщині і співпрацювали з комуністичним підпіллям.

Тези визнавали колгоспну систему як доцільну для господарства України. Вони твердили, що советська система перейшла за цей час великі зміни на краще, і тому не пора тепер, мовляв, витягати на світло денне старі гріхи комуністичної партії, а всі сили треба звернути на боротьбу проти німців. Уряд УССР визнавався як уряд український, з яким треба встановити контакт для координованих воєнних дій.

Крім того, Погорілий підготовляв знищення кількох провідних членів ОУН, які діяли в Київській області. Ми дали доручення при першій змозі арештувати його і повідомити обласний провід. Він часто перебував в околиці Миронівки, маючи там знайомих комсомольців на посадах учи-

телів. Ці люди були пов'язані з комуністичним підпіллям.

Тим часом його арештувало Гештапо. Відомо, що в його справі проваджено докладне слідство, проте, чим воно закінчилось, і взагалі обставини, за яких відбулося арештування, і його дальша доля — незнані.

Я передав Січенкові зв'язкову адресу до Могили і подався на Фастів.

Січенко походив десь з Лемківщини і в 1940 році навчався в гімназії у Холмі. 1943 року я довідався, що він також загинув від куль Гештапо. Правдивого прізвища його я, на жаль, не знаю.

Пошта від Могили, призначена для Львова, чекала на мене вже у Фастові. За старанням членів ОУН, мені пощастило сісти до потягу, який ішов на Вінницю. Їхало багато цивільних людей. Потяг, як то часто бувало в тих часах, був комбінований — півтоваровий, півособовий.

Пошту віз один залізничник, член ОУН, який був забезпечений потрібними документами, отже під час можливого контролю йому ніщо не загрозувало.

ПРАЦЯ ВДЕНЬ І ВНОЧІ

На вінницькому дворці я напивав потяг, що вузькою колією їхав до Бердичева. Я взяв від залізничника пошту, попрощався з ним і вмішався в гурт людей, переважно спекулянтів з клунками, які чекали на цей потяг. З однією дівчиною я нав'язав розмову. Вона мала два клунки, з оджею і з мелясою. Від неї я довідався, що для цього потягу не потрібно жадних перепусток. Лише час-до-часу на станціях чорна поліція робить перевірку, виловлюючи спекулянтів.

Коли натовп почав брати потяг облогою, я допоміг товаришці подорожі внести до середини її клунки. Потяг рушив ще перед сумерком, їхав повільно, ставав на кожній зупинці. Найважливі-

шою темою серед пасажирів було, чи відберуть поліцаї від них їхні клунки.

У нашому вагоні з присмерком з'явилося двоє молодих людей, що почали роздавати людям листівки. Я побачив на одній з них гасло «Свобода народам, свобода людині!» — тобто відоме гасло нашої організації. Можна зрозуміти, як мені було приємно бачити нашу працю в дії.

Люди читали ці листівки, і з темнотою почалася розмова. Хтось сказав при тому:

— Відчайдушний народ ці націоналісти. Німці їх б'ють, стріляють, а вони роблять своє.

Інший оповів, як він бачив у Проскуріві на власні очі бандерівця, який, тікаючи від гештапівців, застрілив двох, а тоді сам себе. Я пильно прислухався. Ще інший оповів, що він чув, як у Західній Україні націоналісти робили те саме з комуністами. Була висловлена думка, мовляв, якби українці діяли всі спільно, було б краще жити. Відчувалася симпатія до дій революційної ОУН.

Насвітанку ми доїхали до Бердичева. Тут, своєю чергою, дівчина, з якою я їхав, стала мені в пригоді. Вона знала всі непомітні виходи і відпровадила мене до своєї тітки. Тітка прийняла нас гостинно, дуже втішалася, що клунки прийшли цілими та неушкодженими.

Перед обідом я відшукав місцевий зв'язок, який перебував неподалець від міської лазні. У Бердичеві були поліцейні батальйони, складені з галичан, волиняків та місцевої молоді. Серед них було багато членів ОУН. Я поробив заходи, щоб найлегшим шляхом дістатися до Рівного. Отримавши докладні інформації, за допомогою місцевого члена я сів у поїзд, що мав їхати через Шепетівку, Здолбунів, Рівне аж до Ковеля. Потяг був довгий, зовсім порожній, складений з вагонів та плятформ різного типу.

У вагоні-скрині, в нервовому напруженні, бо не мав нічого, крім організаційної пошти й зброї, я перебув цю мою дорогу. На випадок, якби трапи-

лася нагода контролю, покладатися треба було тільки на особисте щастя й на наган.

Мене вразила під час моєї подорожі цією місцевістю колосальна різниця по обидва боки колишнього кордону між польською та советською частинами Волині. Польська окупація була погана, але хати по її бік були все таки незрівняно заможніші, ніж там, де перед тим над ними господарювала нелюдська колгоспна система.

Почавши від Шепетівки, уздовж колії малярські вояки на вишках охороняли залізницю. Зорієнтувавшись, що мені не вигідно було б сходити в Рівному, де перебував осідок райхскомісара і взагалі було багато поліції, гештапівців, різних німецьких агентів, я вирішив зійти в Здолбунові. Я скористався з притишення ходи, яке поїзд зробив перед Здолбунівом, і вискочив. Польовою дорогою в західньому напрямі я дійшов до залізниці, що була дедалі частіше обставлена малярськими вартівими. Непомітно я повернувся, вибрав місце, де міг перейти через колію безпечно, але й тут стояла будка, коло якої малярський вояк з рушницею ще здаля пильно спостерігав мене. Я тримав піджак на руці з таким розрахунком, що рука, стискаючи пістоль, була захована в рукав. Я йшов повз нього, вдаючи, що нічим не цікавлюся. Він також не зачепив мене.

На умовленому місці ми зустрілися з Хріном. Він напередодні бачився з нашим спільним знайомим Макаром, який, перебуваючи тут, цікавився київськими подіями і хотів би мене бачити. З другом Василем Макаром, з яким я познайомився ще в 1940 році, коли він працював у референтурі крайових зв'язків і часто приїздив до Гефайста, ми зустрілися на другий день.

Макар, який мав перед тим псевдонім «Будженко», був старим провідним членом ОУН. Він загинув у 1944 році в УПА. Тепер він цікавився справою вбивства Андрія і справою провокатора Марка. Як я тепер довідався від Макара, разом

з Марком на провокативну роботу пішов ще один чоловік, якого звали Запорожцем.

Друг Макар порадив мені передати мою пошту кур'єром, якого він наступного дня мав вислати до Львова. До цієї пошти я додав ще листа до друга Спартака, мого особистого приятеля. В листі я просив його, щоб він якнайскоріше доставив цю всю пошту в потрібне місце і полагодив справу моїх документів. Я сподівався тим заощадити час, щоб не їхати самому до Львова.

Кур'єр їхав у військовій уніформі, забезпечений добрими документами. Протягом двох тижнів він мав повернутися назад. Друг Хрін же від'їхав назад на Дніпропетрівщину.

Макар навантажив мене тим часом працею. Я зустрічався при тому з провідними членами ОУН на Волині. Організація працювала тоді день і ніч. Кожна царина життя потребувала фахових, відповідальних людей. Уже починали діяти невеликі бойові відділи, але, завдяки діям Гештапо, що влаштовувало репресії, незабаром мала спалахнути ціла Волинь, керована ОУН.

Не забувала про Волинь і централю комуністичного підпілля. Для політичної та диверсійної роботи висилано підготованих комуністичних агентів. Ці люди розбудовували підпільну свою мережу.

У цей час я довідався про деякі характеристичні для того часу справи. Під час окупації більшовиками 1939 р. головою сільради в одному селі на Волині був один комуніст, який за Польщі відсидів кілька років у тюрмі. За більшовиків він став співробітником НКВД. На його сумлінні лежало життя багатьох невинних людей. З приходом німців він якийсь час ховався. Члени ОУН відкрили місце його сховку. Відстрілюючись, він загинув.

Один енкаведист, з яким він співпрацював, посідав визначне місце в комуністичному підпіллі. З листом на адресу голови сільради в 1942 р. той

енкаведист прислав вишколену комсомолку. Цей уже тоді не жив, але його дружина допомогла комсомольці встановити зв'язки з рядом осіб, зазначених у листі. Кілька місяців потому створено комуністичну сітку.

Крім того, в цій околиці існувала ще одна сітка, складена з працівників «особого отдела» червоної армії. Перед відступом армії вони, перебрані в цивільне, розійшлися по селах і почали працювати на ріллі. За деякий час вони розшукали один одного і розпочали диверсійну роботу. Волинські селяни не мали підозри, що під маркою втікачів із совєтської армії ховаються шпигуни.

Ці обидві совєтські диверсійні групи встановили тісну співпрацю. Одна з них мала на обов'язку саботаж, провокування німецьких репресій серед невинного населення, друга провадила розвідку, складаючи списки всіх ненадійних для комунізму людей.

По наполегливій праці, членам ОУН пощастило розкрити це підпілля й захопити його разом з сховком зброї, радіонадавчою апаратурою і всім підпільним майном.

Другий випадок. Служба безпеки арештувала співробітника Гештапо, який відзначився спеціальною досвідченістю в поборюванні ОУН і тортуруванням її членів під час допитів. На основі дослідження зібраних службою безпеки матеріалів, було встановлено, що він від 1933 по 1937 рік працював в НКВД. Далі, по 1938 рік він навчався на якихось спеціальних курсах НКВД в Москві. Це був працівник обласного виміру. При відступі більшовиків він залишився для підпільної праці в Україні.

На доручення підпільного центру, він пішов на працю в Гештапо. Щоб здобути там довір'я, він видав навіть кількох членів комуністичного підпілля. Після цього всю свою енергію він звернув на оунівський відтинок. Підроблені документи свідчили, що його батьки були поміщиками, яких

потім знищили большевики. В усьому тому він признався на допиті. Цинічно свідчив він, що для комуністичного підпілля найвигідніша найбільша кількість знищених членів ОУН, бо, мовляв, буде менше роботи большевикам на випадок їхнього повернення.

Таких і подібних випадків було дуже багато. Крім того, не було майже ночі, щоб у цих околицях большевицький літак не скидав парашутиста. Переважну більшість із них виловили члени ОУН.

Брак фахової інтелігенції відчувався тоді на Волині досить гостро. Учитель народньої школи мусів плянувати шкільництво, кооперативний крамар, член ОУН, проектував розбудову й забезпечення кооператив в області, член ОУН-залізничник опрацьовував плян утримання залізничної станції на випадок утечі службовців-фольксдойчерів. ОУН організувала курси адміністрації, де інструктори вчилися з імпровізованих підручників. Літературу було дістати дуже трудно, фаховий підручник переписували й розмножували.

* *
*

3. Ні торттури, ані смерть

НА ДВА ФРОНТИ

Десь за три тижні я отримав через кур'єра зі Львова листа. Друг Спартак передав мою пошту в призначене місце і писав, щоб я прибув до Львова. Він переслав перепустку, так званий «дурхлясшайн». Мені залишалось лише вписати своє ім'я і прізвище.

Кінчався жовтень, починався листопад. Підпільники й бойові групи Волині дістали наказ відходити на Полісся. Там повинно було бути взимку вигідніше, тому туди переносили також технічні майстерні.

На Поліссі творився в той час військовий загін під командуванням члена ОУН Перегіняка-Коробки. Провідний член ОУН Закуштур оповідав мені про спробу домовитися з поляками про зміну наставлення у наших взаєминах і про співдію. Розмови не дали наслідків. Шовіністичного ставлення поляки не змінили. Вони й далі були для комуністів та німців зручним інструментом у поборюванні нашого підпілля.

Я сів до потягу в Рірному увечері. Побачивши мій червоний «дурхлясшайн», німецький поліцай пропустив мене без розмов. Щоправда, до цієї поспішки мені бракувало особистого документу, і я трохи хвилювався, очікуючи контролю. Проте, коли він відбувся між Радивилівим і Бродами, по-

граничники обмежилися на тому, що присвітили лампкою (в потязі було темно), глянули побіжно на посвідку і пішли далі.

Через Броди й Красне потяг приїхав до Львова на станцію Підзамче, десь коло восьмої години ранку. Галицькими потягами їхало тоді багато різного роду людей, переважно робітників, гендлярів тощо. По виході з вагонів, відбулася перевірка кожного приїжджого, влаштована українською поліцією та німецькою жандармерією. Перевірку роблено недбало, груп, які її перепроводжували, було з чотири. В кожній був німецький жандарм, який тільки придивлявся, в той час як саму перевірку робила поліція українська.

Я скористався з того, що в одній групі в когось із приїжджих поліція витягла з торби ковбасу, і жандарм захопився, розглядаючи її. Я в ту ж мить підійшов до українського поліцає і сказав коротко й рішуче:

— Друже, пропустіть мене скоро!

Він, мабуть, зорієнтувався в тому, ким я можу бути і, нічого не відповівши, звернувся до наступного приїжджого:

— Прощу відкрити торбу.

Шлях був вільний. Я миттю пройшов вперед і зник із двірця.

У Львові я почував себе, неначе вдома. Уже за кілька годин я зустрівся з другом Спартаком, і ми поінформували один одного про новини. Наступного дня я складав усний звіт другові Ярославові Старухові. Він просив мене скласти письмовий звіт про всі недоліки в роботі організації. Приблизно на 20 сторінках я виклав те, що вважав за актуальне.

Головні мої думки в цьому напрямі були стосовні до організації на Київщині підпільних військових загонів, якої, як уже вище відомо, до того часу не було проведено. Крім того, я вважав, що певна кількість членів проводу повинна перейти на Волинь і на Наддніпрянщину. Повинен

бути проведений значно докладніший, всебічний вишкіл провідних членів для підпільної роботи на СУЗ.

До того усього я широко описав методи большевицької роботи, отже й потрібні для цього проти-заходи, які мали збільшити нашу ініціативу, а також підкреслив потребу друкованої літератури.

Того самого дня ввечері мене прийняв друг Легенда. Він сказав, що я лишаюся на західноукраїнських землях. Я зі свого боку хотів знову повернутися на Волинь або Наддніпрянщину, Галичина ж мене під ту пору не цікавила. Проте, Легенда поінформував мене, що саме тепер приступлено до створення кадрів нашої збройної сили. Я був призначений в округу, яка, крім підготовки військової організації, мала розбудовувати оборону західноукраїнського кордону.

Погляд Легенди на зовнішньополітичну ситуацію був, в основному, такий: під тиском західних армій німці примушені будуть послабити свій східний фронт проти большевиків і відступати на власні території. Але одночасно й большевики виснажаться в боротьбі; брак технічних матеріалів і загальна ненависть до них поневолених народів призведе до деморалізації в їхніх лавах, а в кінці до завалення всього большевицького режиму. У боротьбі з догниваючим большевиризмом почнуть поставати національні держави.

До цього ОУН мусить підготуватися на кожному відтинку, щоб змогти натоді осягнути свою мету.

Одним із важливих завдань у підготові повинні стати приготування до того моменту, коли західні держави окупуєть Німеччину. Та частина польської армії, яка на той момент — через Німеччину — приїде до Польщі, поза всяким сумнівом, робитиме наступ на західноукраїнські землі. Для цього треба належно підготуватися на всьому протязі фронту від Білоруси аж по Карпати. Советських прикордонних укріплень при лінії Керзо-

на не можна нищити ні в якому разі, бо вони нам повинні стати запасовою базою.

Детальна інструкція в цій справі була вже старанно опрацьована. Легенда та інші її автори, самозрозуміло, не могли в усіх деталях передбачити, що президент США Рузвельт із своїми союзниками підуть аж на допомогу воюючій комуні, що вони її забезпечать не тільки важкою зброєю, але й найдрібнішими речами, до харчів, шоколяди й цигарок включно.

В українській частині Генерального Губернаторства, за словами Легенди, працювало по урядах багато наших чесних патріотів, які повинні були підготуватися, щоб виконувати адміністративні обов'язки й далі, з постановом Української Держави. Він наполягав на думці, що не всі ми мусимо бути в підпіллі, в лісі. Ми повинні бути всюди. Коли прийшли німці, ми вийшли з лісів, щоб творити державу, але в умовах большевицької окупації, самозрозуміло, не змогли до цього відповідно підготуватися. Тепер цей досвід повинен був бути врахований.

Терен, на який я був призначений, мав окружного військового провідника з колишнього легіону ДУН (Дружини Українських Націоналістів), друга Роя. Я призначався його заступником. Але водночас, на думку Легенди, було б добре, якби я спромігся втриматися й на легальному становищі. Зв'язковий мав доручити мені листи до округи.

Другого дня, маючи кілька вільних годин, я переходив вулицями Львова, зокрема повз славетну тюрму на Лонцького вулиці. Під той час там сиділо багато арештованих наших членів. Тепер мені пригадалось, як за минулорічних перших арештувань до цієї тюрми я приходив з членкою ОУН Калинкою, приносячи передачі ув'язненому членові проводу Степанові Ленкавському.

Перед від'їздом я мав ще коротку зустріч із Михайлом Арсеничем, керівником Служби Безпеки. З розмови ствердилося, що мої здогади й до-

теперішні відомості щодо Марка були правильні.

Прибувши до означеної округи й пов'язавшись з потрібними людьми, я негайно взяв участь в реорганізації округи. Загроженому й розконспірованому члену ОУН мали перейти на Волинь, здавши свої пости. Їх перебирали нові. Українська поліція, за нашим задумом, повинна була стати хребтом військової сітки.

Членам ОУН справді пощастило мене легалізувати й влаштувати на працю в поліції. Я вибрав одну з найвигідніших станиць, де поліцаями були самі члени ОУН. На наказ окружної команди української поліції, я став комендантом цієї станиці.

Якраз у той час, неначе грим з ясного неба, наспіла нова страшна й болюча звістка. Гештапо арештувало й за кілька днів замордувало у Львові Івана Климова-Легенду. Між членством вибух такий гнів, що з'явилася думка їхати до Львова, напасти на квартиру Гештапо й помститися катом. Проте, це не сталося, тому що від проводу не вийшов такий наказ.

ЖИТТЯ ТАЄМНЕ І ЛЕГАЛЬНЕ

На поліційній станиці всі службові обов'язки виконував мій заступник, який уже мав практику у поліційній роботі. Друг Рій і я були посвячені виключно нашій військовій роботі. Друг Рій опрацьовував пляни й доручав їх виконувати колишнім воякам ДУН. Сам він їздив перевіряти на місця, як відбуваються такі вишколи.

Я підготовляв військово-адміністративний апарат. Крім нас, до окружного військового штабу входило ще троє людей, які перед тим були військовиками в повітових проводах ОУН.

Поліційних станиць, від яких я розпочав свою роботу, було в нашій околиці 19, із 180 поліцаями, які були в більшості членами ОУН або, в усякому разі, її симпатиками. В організаційному архіві я знайшов інструкцію, яку провід видав був для

української поліції. Поліція не повинна була брати участі в жадних гітлерівсько-гештапівських акціях такого роду, як, наприклад, акція проти жидів. На основі цієї інструкції ми видали нову, де говорилося знов, що українці мають служити в поліції не Гітлерові, а українському народові. Вони повинні допомагати населенню.

Я вилучив поліцаїв з загальної сітки ОУН і потворив з них окремі звена. Кожне з них дістало свої завдання. Одні працювали в розвідці й будували свою сітку інформаторів. Другі мали завдання діставати зброю різними шляхами — від німецьких вояків, з військових магазинів тощо.

Навантаження праці було величезне. Для прихватних справ часу не лишалося зовсім. Час-до часу мені треба було й з'явитися на поліційній станиці, щоб бодай для форми полагодити якісь справи. Найближча станиця німецької жандармерії, яка мала до нас контрольне відношення, перебувала за 10 кілометрів. Раз або два на тиждень звідти хтось приїздив на контроль. Поскілки в нас усе було в найкращому порядку, контроль кінчався тим, що жандарм з пляшкою горілки, качкою або куркою, задоволений, повертався назад.

Навесні 1943 року з Галичини підпільники переходили цілими відділами на Волинь. Наш поліційний район був сусідній з Волинню, і тут проходила головна зв'язкова лінія.

Одного разу зв'язком переїздив поручник Василь Сидор-Кравс, пізніший полковник УПА Шелест. Роеві й мені він оповів цікаві відомості з Волині. Наша військова сітка міцнішала з кожним часом. У половині літа ми мали вже всіх членів і симпатиків ОУН перешколеними на військових курсах. У нашій окрузі кожне село мало щонайменше підготовану чоту, яка була кожночасно готова на поклик.

Турботи й клопоти наші зростали з кожним днем. Провід Волині розпочав відкриту партизан-

ську боротьбу. Боротьбу ведено на два фронти. В Галичині таку боротьбу було провадити заборонено проводом. Сусідні з Волинню галицькі села часто бачили, як наші партизани на Волині зводили бої з гітлерівцями і з недобитками коваківців.

Крім того, волинські партизани інколи ламали свої приписи: приходили нишком до галицьких сіл і докоряли тутешнім людям, чому вони не беруть участі у війні. Дехто з галичан потому переходив на Волинь і брав участь у бойових діях. Не обійшлося при тому й без спекуляції з боку певного роду людей: за кулемет приводили коня, за рушницю — мішок збіжжя.

Одного разу на Волинь самочинно перейшов весь склад поліційної станиці села Миколаїв, Радехівського повіту. Хлопці кипіли бажанням боротися з поневолювачами Батьківщини. Вони попалили документи, зруйнували приміщення і з зброєю прилучилися до волинських партизанів.

По таких фактах Гештапо стало перевіряти надійність комендантів поліційних станиць. На основі даних нашої розвідки, мені було відомо, що наша станиця, як і комендант, є об'єктами зацікавлення з боку Гештапо.

Я не був при звичаєний до чисто легальної роботи, і це мені справляло величезні труднощі. Я готувався до повороту в підпілля. Це треба було зробити, проте, дуже обдумано, тому що випадки втечі могли потягнути за собою погані наслідки для української поліції на терені цілого Генерального Губернаторства.

Кілька разів мене алярмово викликали до німецької жандармерії. Кожен виклик справляв мені прикрість, тому що я ніколи не був певен, чи не скінчиться така подорож моїм арештом.

Одного разу ми з другом Роем мали в однім селі нараду. Уранці туди приїхала жандармерія шукати в господарів збіжжя. Нас мало що там не застали. Другим разом я їхав з кількома підпіль-

никами. Перед нами на полі показалися дві підводи з жандармами. Нам нічого не лишилось, як відкрити вогонь. Жандарми й «зондердінсти» панічно втекли. За кілька днів про цю подію мені оповів знайомий жандарм. Він розповів, як його шеф, утікаючи, згубив шапку й гумового чобота. Я в думці сміявся: якби ж то ви знали, хто там був серед тих «бандитів»!

Але була одна подія, яка здалася мені підозрілою, хоч я їй не віддав їй належної уваги. У нашому поліційному районі відбулася тоді крадіжка коней. Ми незабаром відкрили конокрадів. Вони називалися Роман Мончук, кликаний «Штоником», і Іван Гайдамащук. Були свідки, докази, і вони самі призналися в учиненому. Згідно з приписами, за таке переступство я мусів повідомити німецьку жандармерію. Вона зажадала, щоб злочинців було передано їй, з належними документами.

Пізніше жандармерія передала обидвох кримінальному відділові при Гештапо. За два тижні обидва злочинці повернулися додому. Довідавшись про це, я негайно запитав жандармерію, в чому справа. Виявилось, що жандармерія також була здивована. Вона зробила запити до Гештапо. На мій повторний запит я вже не одержав ясної відповіді. Я усвідомлював, що через цих злочинців Гештапо хоче досягти якоїсь мети, проте ніяк не підзорівав, що ця акція готується проти мене.

Місцеві члени ОУН узяли під нагляд обидвох злочинців. За деякий час мені звітовано, що одного вечора в Штоника була п'ятка, на якій були присутні двоє чужих людей, з яких один говорив по-російському. Другий звіт з того вечора доносив, що в тому місці, де жили злочинці, бачили двох перехожих, озброєних машинними пістолями. Вони розмовляли з одним селянином, перед яким видавали себе за партизан, і казали, що їм тут дуже добре, бо місцева поліція тут партизанів не переслідує.

Я наказав збільшити стеження в тому районі і не зводити з ока злочинців. Сам я негайно мусів виїхати на кілька днів. Я думав, що, коли повернуся, то негайно арештую цих злочинців і постараюся в'яснити ці таємничі історії з випиваннями і невідомими озброєними людьми.

Я повернувся додому 20 листопада. Тієї самої ночі привезено зв'язком скриню з набоєм до кулеметів, приблизно 22.000 штук, і скриню гранат. Це все було сховано в поліційній дровитні, шопі. Наступного дня, на день св. Михайла, в тій місцевості припадав празник, і під маркою гостей мали приїхати члени ОУН, щоб забрати ті речі з поліції і відтранспортувати їх далі.

«КАРАЮСЬ, МУЧУСЬ, АЛЕ НЕ КАЮСЬ»

Того дня я прокинувся раніше, і вже не міг більше заснути. У сусідній кімнаті задзвонив телефон. Говорив начальник місцевої пошти переляканим голосом. Він розповів, що місцевість оточена німцями і що повно жандармерії і гештапівців.

Я попросив його получити мене з іншим містечком, яке лежало від нас приблизно за десять кілометрів. Звідти я почув голос знайомої телефоністки. Її я попросив получити мене з одним певним числом. Проте вона, схвильована, відповіла мені, що їй заборонено на цій лінії будь-кого получувати.

— Більш я вам нічого не можу сказати, — дала вона їй повісила слухавку.

Для мене стало ясно, що акція насамперед скерована проти мене. Я підійшов до вікна й побачив кількох гештапівців та двох шуцполіцаїв, які стояли напроти поліційних дверей з кулеметом, направленим на станицю. Я негайно побудив своїх поліцаїв, позбирав різні компромітуючі папери, все спалив, зібрався. Поліцаї запитали мене, що ми маємо робити. Я сказав, що Гештапо не має проти

нас жадних доказів. Зради між нами немає й не повинно бути.

— Ви виконували ваші поліційні обов'язки, — сказав я, — і поза тим ви більше нічого не знаєте, хоч би прийшлося вам усім повмирати.

Єдиний страх я мав лише в тому, щоб Гештапо не зайшло до шопи і не знайшло там скринь з набоями та гранатами. Для збройного опору або прориву силою ми були заслабо озброєні.

Я вийшов надвір і почув команду «руки догори». Шуцполіцай за кулеметом був готовий до дії. Я сказав по-німецьки:

— Чоловіче, будь спокійний. Я хочу бачити гавтмана Дальмана і ляйтнанта Кая.

Це були старшини жандармів, яким я підлягав безпосередньо. Я переступив через поріг і вийшов на дорогу, до мене підійшов з машиною пістолем вахман СД, з яким я підступив до гурту старшин жандармерії та Гештапо, що стояв тут само.

Ляйтнант Кай, побачивши мене, спитав:

— Що ж ти тут наробив?

Я відповів спокійно:

— Я нічого не зробив, пане ляйтнанте. В мене все в повному порядку. Зрештою, ви самі знаєте про нашу роботу, бо ви її самі контролюєте.

Ляйтнант вірив мені й був до мене по-дружньому наставлений.

Тим часом до мене підійшов один гештапівець і запитав мене, чи я — комендант. На моє ствердження він зняв з мене пояс і обірвав нараменники. Я був арештований.

Усі ми разом зайшли до громадської канцелярії. Там уже сидів комісар Гештапо Ногава і гештапівський підстаршина Рюкріх. Цей останній походив з галицьких німців, із Станиславова. Він звернувся до мене доброю українською мовою. Чому з мого району ніхто не пішов до дивізії? — запитав він мене. — Чому нікого не зловлено з

тих робітників, які втекли з Німеччини? — було друге запитання.

Його запитання були в суті речі слухними. Але я був до цього підготований, бо ці справи заздалегідь передбачив, отже обдумав на них і відповіді. При цьому я покликався, як на свідка, на згаданого ляйтнанта Кая, який підтвердив правду моїх слів.

Комісар Ногава мовчав. Гештапівець, який здирав мені нараменники, запитав по-українськи:

— Який посідаєш пост в ОУН?

Я відповів, що є комендантом поліції і до жадної політики не втручаюсь. Вони заговорили швидко між собою і вийшли з канцелярії, за виїнятком двох: того, хто мене арештував, на прізвище Адам Ібель, і другий, якого звали Віктором. Ібель підійшов до мене і вдарив в обличчя. Я скрикнув йому:

— Не бий!

— Бандерівський бандите, — сказав по-російськи Віктор. — Ти нам зараз усе розповіси.

Зайшов ще третій у формі шуцполіцай. Думки мої полетіли блискавкою. Мені почало здаватися, що гештапівці не мають проти мене жадних доказів, якщо починають своє слідство таким способом.

Тим часом знову відчинилися двері, і один гештапівець увів чотирьох поліцаїв. Він наказав їм стати коло стіни. Тоді всі чотири присутні гітлерівці підскочили до мене. Один вхопив мене за голову, другий за ноги, голову запхали в поруччя крісла, Віктор сів на ноги, а Ібель почав бити дерев'яною палицею по ногах, по крижах та по інших місцях тіла. Кожен удар вривався болем.

Я рвонувся з усієї сили й перекинув крісло. Шуцполіцай і Віктор попадали разом зі мною на землю. Але вони знов скочили на мене й, б'ючи, розклали на лавці. Я був заслабий, щоб опертися чотирьом сильним мужчинам.

Ібель бив, не перестаючи, тоді як інші тримали мене міцно. Перериваючи биття, він запитував,

який я маю пост в ОУН і хто ще до ОУН належить. Я мовчав. Глянувши на обличчя моїх поліцаїв, я збагнув, що їх чекає те саме, отже я мусів показати їм приклад, як треба триматися.

Зубами вхопився я за ріг лавки і під час дальшого биття стискав і гриз дошку. За деякий час я почав втрачати притомність. Пригадую ще, що Ібель вдарив мене так у праву ногу, що я її не міг більше зігнути. До свідомости я приходив лише уривками. На всі запити Ібеля я далі мовчав.

Ще за деякий час прийшли знову старшини Гештапо й жандармерії і запитали, чи я в чомусь признався. Вони щось говорили між собою, потім Ібель заявив мені, що мене зараз публічно розстріляють. Тоді двоє з них підняли мене, взяли попід руки і потягли до читальні «Просвіти», яка була поблизу. Там сиділо на долівці багато мужчин із схиленими головами. Коло читальні стояла варта. Високий худий гештапівець ходив між арештованими і бив палицею, кого попало. Покладений на долівку, я знову втратив притомність.

Прийшовши до свідомости, я підняв голову. Передо мною висів портрет Тараса Шевченка. Я пригадав слова великого поета:

Степи твої запродані...

І потім:

Караюсь, мучусь, але не каюсь...

За деякий час усіх нас випровадили надвір. Мене витягли попід руки. Свіже повітря повернуло мені свідомість. Мене поклали на підводу. Було багато арештованих.

До мене підійшов знайомий вояк вермахту на ім'я Еріх, родом з Берліну, і поклав мені до кишені пачку цигарет.

У натовпі я намагався розпізнати когось знайомого. Я побачив свою маму і свою наречену Лесю. Вони хотіли підійти до підводи, але гештапівці відіпхнули їх і напустили великого собаку, який кинувся на них. Я заціпив зуби.

Арештованих, яких було понад півтори сотні, гештапівці повели в напрямі до головної шоси. Навздогін побігли жінки й діти, але їх спинили постріли супроводжуючих гештапівців.

Усіх посадили до авт. Місцем призначення для них була тюрма в Кам'янці Струмиловій. Мене принесли до темної камери, де я зараз же заснув.

Пробудившись вранці, я побачив, що разом зі мною сидять три мої поліцаї, які були свідками моїх тортур. Я мав моральне задоволення, що витримав перші побої, і став навчати товаришів долі, як треба й їм триматися. Їх повинні були допитувати тільки про мене, я це знав певно. Так минув день. Увечері з'явилися гештапівські вахмани й повели мене до кімнати, де вже сиділи Ібель і убраний по-цивільному Віктор.

Я лежав на землі, Ібель переглядав якісь папери, а Віктор за деякий час підійшов до мене й запитав:

— Ну, что — будет самостоятельная, или нет?

Я подумав, що це мав бути енкаведист, який служить у Гештапо. Таких мені вже доводилося зустрічати й з ними розмовляти. До цього Віктора я не хотів говорити.

Тоді до мене підійшов Ібель і, показавши шкільну виказку моєї нареченої, запитав, хто вона така. Я зрозумів, що вона арештована. Але, коли Ібель сказав, що вона про мене вже багато розповіла, я знав, що це брехня. Мені було дуже шкода, що нещасливу дівчину Гештапо може тортувати.

Ібель питав далі:

— У 1942 році в Генеральному Губернаторстві був перепис населення. Тебе у списках нема. Ти в той час не був поліційно зголошений. Де ти був? На Волині в партизанах?

Я дедалі переконувався, що Ібель має про мене слабі відомості. Він кричав:

— Був у партизанах, чи ні? Який маєш пост в ОУН?

Я мовчав. Він не вгавав:

— Я вже бачив ваших. Я їх постріляв у Чорткові.

Тоді я здогадався, хто це був такий, бо організаційним шляхом я знав про чортківську акцію Гештапо. Це був відомий садист. Тепер він намагався досягти від мене зізнань.

Він виїняв багато зняток і почав мене допитуватися, кого я тут знаю. Віктор при тому, не перестаючи, бив мене гумовою палицею по голові і по карку. Я мовчав далі. Ібель перерахував ряд українських прізвищ і питав, хто з цих людей належить до ОУН. Я сказав, що не знаю. Бійка тривала, я знову почав втрачати притомність.

Далі запитував Віктор чисто енкаведівською методою, які я любив забави, коли був малий, які предмети любив у школі, чи в моєму селі були члени ОУН. Ані на одному провокаційному питанні він мене не заплутав. Коли він запитав мене, скільки я років є членом ОУН, я сказав, що до ОУН не належу. Вони мене били вдвох, поки я втратив притомність.

Коли я знову опритомнів, був у кімнаті сам Віктор. Я хотів страшенно пити, але не хотів звертатися до катів. Віктор підсунувся до мене із своїм кріслом і почав давати мені «виклад історії України». Україну, мовляв, вигалада Австрія. Нема Австрії — нема України. Я зібрав рештки сил, сперся на руки, підняв голову і скрикнув:

— Україна є і буде! Стріляйте нас, енкаведисти й гештапівці, всіх не перестріляєте. Ми є, ми будемо жити!

Хотів ще крикнути «слава Україні», але зі словом «слава» Віктор ударив мене чоботом в обличчя. Я знову впав непритомний.

Опам'ятався я, коли мене несли до камери вахмани, і вже був ранок. Я аж не вірив, що витримав таку довгу ніч. Мої друзі дивилися на мене зі страхом. Один сказав, що думав, що я більше не повернуся.

Я заснув. Коли я прокинувся, один з друзів дав мені напитися якоїсь юшки. Вони розповіли мені, що в'язні з сусідньої келії, які ходили на працю, сказали, що Леся сидить у жіночій келії на нашому ж коридорі. У місті арешти. Я прикидав думкою, кого могли гештапівці арештувати.

Відчинилися двері, і в келію скочив українець, який служив у кримінальній поліції. Другий стояв на коридорі. Перший нахилився до мене, тихо сказав кличку й назвав, хто його прислав. Я повірив, що він дійсно присланий організацією, і розповів коротко, що зради між нами немає жадної.

— Перекажіть тим, що вас прислали, — сказав я, — нехай будуть спокійні і працюють далі. Я нікого не зрадив і ніколи не зраджу. Єдина моя просьба — передайте мені стрихніну.

Він мені ще сказав, що арештовано кілька станиць українських поліцаїв, і Ібель ставить питання перед губернатором про розпущення української поліції, бо вона вся бандерівська і піде до лісу так, як це зробили на Волині. Сказавши все, він так само швидко вийшов, як і увійшов.

Пізніше в камеру з'явилися два вахмани і потягли мене в знайому мені канцелярію. Віктор сидів і курив папіросу, а Ібель іронічно запитав:

— Ну, як ми себе почувемо?

Тоді почався знову допит з боку Віктора. Потім запитав Ібель, чи я хочу самостійної України. Я відповів, що так. На велике диво, мене за це ніхто не вдарив. Ібель записав мої слова на машині, а потім дав мені цей папір на підпис. Я відмовився, і тоді щойно почав він мене бити. Папір підписав Віктор. Далі тортури тривали знов за допомогою тонкої дротяної нагайки. Потекла кров через розбиту шкіру. Я вирішив потому мовчати, не відповідати на жадне питання.

Не знаю, скільки минуло часу, як до кімнати зайшов гештапівець і привів із собою члена ОУН Петра Б-ка.

— Бачиш, — сказав Ібель, — він признався, як ти давав йому інструкцію щодо мобілізації.

Я зустрівся очима з Петром.

— Кажі йому в очі, — кричав до нього Ібель.

Петра почали бити, але він мовчав. Віктор, мабуть, зрозумів помилку такої конфронтації, бо Петро зовсім не був заломаний. Побачивши мене, якого він (як я потім від нього ж довідався) вважав уже за мертвого і тому назвав як свого зверхника, тепер став мовчати. Я чув тільки його стогони.

Двері до другої кімнати вже не замикалися. Я бачив, як били старого сотника поліції Маланича. Причини його арештування я не знав, бо ані з ОУН, ані взагалі з жадною політикою він ніколи нічого спільного не мав.

До мене приводили якихось людей, знов на конфронтацію, але я раз-у-раз втрачав притомність. У світліші хвилини свідомости я повторював слова:

»Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять тебе зрадити тайну«.

Функцію тюремного ключника виконував поляк Сосновський. З його сином Романом я був добре знайомий. Коли гештапівський вахман цішов з коридору, старий відчинив двері, наче для того, щоб винести «парашу», і я побачив, що інші келії також відчинені. В'язні могли між собою за цю коротку мить порозумітися.

Він передав мені від свого сина шоколяду. Я запитав його про Лесю. Він мовчки вийшов і за хвилину привів її з собою. Побачивши мене, вона почала плакати. Старий знову відвів її.

По обіді гештапівці забрали Лесю. Ми не знали, куди. Ми довідалися також, що в місті арештовано шефа кримінальної поліції, українця, а інші кримінальні поліцаї повтікали.

Гештапо втратило голову. Цей шеф, Олександр Корнійчук, був вірний служака німців, який мав тяжкі провини супроти українського суспіль-

ства. У нас він не заслуговував жадного довір'я. Мені було прикро, що мій друг, який мав мені принести стрихніну, теж утік.

Із сумерком Віктор зайшов з двома вахманами і мовчки показав на мене рукою. Я вирішив сьогодні не відповідати на жадне питання. В кімнаті переслухання Ібель простягнув до мене папір і олівець. Я обернув голову в другий бік. Мене вдарили кілька разів. Потім мене підтягнуто до столу й прикладено до рук драти. Ібель сів і ввімкнув електричний струм. Мене стрясло. Віддикати я в цей час не міг. Здавалося, що груди й живіт були в мене дуже роздуті.

Я втратив притомність. Віктор віділяв мене водою, але я знов відмовився відповідати. Катування, втрата притомности й нове відливання повторювалися багато разів.

Опам'ятавшись потім на коридорі, я не міг довго збагнути, де я. За деякий час Віктор підійшов до мене й запитав:

— Что, ти еще не подох?

Я пролежав на коридорі до вечора. Тоді мене поклали на авто й відвезли до Львова, до тюрми на Лонцького. Там надо мною проробили процедуру миття, стриження, при чому мене всюди носили в'язні, бо я сам не міг рухатися. Я опинився в переходовій келії.

Там сиділи майже всі арештовані під час цієї акції. Я довідався, що до Кам'янки Струмилової приїздили вищі начальники Гештапо. Між ними був комісар Гайдук, з яким колись співпрацював згаданий Корнійчук. У розмові з ним цей зрадник сповістив, що під час слідства, яке провадив Ібель, він не витримав і підписав свідчення, що він належить до організації Бандери. Він сказав при тому Гайдукові:

— Присягаюся вам, що якби я наклав на вас такі драти, то й ви підписали б, що ви, пане комісар, бандерівець!

Ібель справді перестарався, наслідком чого з членів організації не признався майже ніхто, зате призналися люди, які до неї не мали жадного відношення. Вони попідисували все, що тільки хотів Ібель.

Хочу тут сказати ще два слова про особу Віктора. Один з наших друзів чув, як під час перерви переслухання Віктор оповів жандармові, що батько його був капітаном російської фльоти, а сам він — советським літуном. Коло Бродів збили його літак, він скочив з парашутом, а потім зголосився до німців і почав співпрацювати з ними проти комуністів. Він і Ібель були в партизанах, перший мав псевдонім «Кармелюк», другий — «Василько»: Вони були партизанами в тій місцевості, де я був комендантом поліції, і від них довідалися, що я приналежний до партизанів. Це й були ті двоє тасмничих людей, про яких вище писав, як вони заходили до конокрадів, а тоді ходили по вулиці з автоматами в ролі «партизанів».

Самозрозуміло, що ніякими партизанами вони насправді не були, а все було спеціально влаштованою провокацією, яка мала послужити за основу для нашого арештування. Вони й випустили конокрадів, використавши їх для своєї мети.

СУД НЕПРАВЕДНИХ: КАРА СМЕРТИ

Другого дня мене забрали в келію хворих. Там сиділи три поляки — найстарший Юзеф Ірля, родом зі Львова, і два з Рави Руської: Тадек Каньор та Юзеф Радван. Два останні належали до польського підпілля, які при слідстві обвинувачували один одного. Старший сильно за це їм докоряв: вони, мовляв, самі підуть на смерть і погублять інших.

Увечері мене поведено в кімнату переслухань. Знову Ібель і Віктор, знову вимога підписати протокол і знову моя відмова. Віктор притяг мене

до стіни і почав підтягати на великих ланцюгах, прикріплених до стіни гаками. Знову бійка й тортури. По катуванні, я знову опинився в келії для хворих.

Ірля запитав мене, чи я признався, а тоді сказав до компаньйонів:

— Відзіце? Тшеба се тшимаць, як тен українец.

Другого вечора мене знову носили на ношах до кімнати слідчих, і знову повторилося все спочатку. За якийсь час туди привели ще з десять в'язнів. Між ними я знав лише двох, і то з обличчя. Їх звали Микита Поцілуйко і Василь Куць. До них я не мав жадного організаційного відношення.

Тоді Ібель звернувся до мене ще раз із вимогою підписати протокол. Коли я знову відмовився, Віктор вдарив мене кілька разів і звернувся до в'язнів. На всі питання Ібеля вони ствердно кивали головою. З'явилася секретарка, яка записувала на машині зізнання під диктат Ібеля. Ібель сказав мені:

— Твого підпису ми більше не потребуємо. Ці люди свідчать, хто ти був, і підписуються за тебе.

Хочу тут згадати, що двоє друзів, Поцілуйко і Куць, яких незабаром розстріляли, не підтверджували того, що хотів Ібель.

Мене потому катували далі. Вони таки вимагали від мене підпису. Але провокативною конфронтацією, з записом фіктивного протоколу, Ібель нічого знову не досяг. На людей, які при тому заломлювалися, я не мав жадного гніву. Я знав, що цією фікцією Ібель хоче закінчити слідство.

Коли я опам'ятався в келії, Ірля сказав мені, що я лежав непритомний три дні. Я мав високу температуру. Міг лежати лише на животі, часдо-часу пив юшку, яку давав мені Ірля, і спав день і ніч. Інколи тюремний лікар робив оглядини і вичищував мої рани.

Так наступило латинське Різдво 1943 року. Було кілька днів спокійно: не брали на переслухан-

ня, не везли на розстріл. Так само без особливих змін зустрів нас 1944 рік.

По Новому Році розстріляли Каньора й Радвана. Для мене несподівано прийшла передача. З писаної рукою Лесі адреси я зрозумів, що вона на волі. Для мене це була відрада. Відтоді Леся передавала мені щотижня пакунки.

Старого Ірлю перевели до іншої келії. До мене ввели двох колишніх червоноармійців, які з полону пішли служити в німців, а тоді втекли в ліс і в околицях Рави Руської промишляли грабунком. Там їх і затримали.

Потім до нас привели українця Івана Тимоша. Як виявилось, він служив у кримінальній поліції, був арештований у нашій справі, дуже добре тримався. Ібель його тортурував, і він підрізав сам собі жили. Його тоді встигли врятувати. Ібель гадав, що, арештуючи українську поліцію, він зможе досягнути якоїсь спеціальної мети, але це не до кінця йому пощастило.

На Святий Вечір ми побажали один одному всякого добра, кожен з нас линув думкою на волю. По наших святах забрали червоноармійців, а на їхнє місце привели побитих українців, одного з яких звали Степан Бекар, другого Володимир (прізвища не пригадую). Обидва були членами ОУН, походили з Золочівщини й були родичами. За кілька днів Степан помер, а Володимира взяли на розстріл.

На їхнє місце прийшли свіжі: Іван Хим'як, член ОУН десь з-під Рудок, і М. Дудка, молодий член ОУН, що походив з Врідщини. Дудку на допитах страшенно мучили, пекли в печі з розпеченим вугіллям ноги, щоб зрадив таємницю. Він тримався гідно. Разом з Хим'яком його забрано на розстріл.

На їхнє місце прийшов Сорока з Жовківщини, який транспортував із своїм братом зброю і був при тому схоплений Гештапом.

Я почувався вже трошки краще на силах. Тюремного лікаря я просив, щоб він перевів мене в келію здорових. Він, нарешті, погодився, і тоді я опинився з своїми друзями. Там я довідався, що перед гештапівською акцією до мене був висланий кур'єр, який мав мене попередити про небезпеку. Про долю кур'єра я ніколи не довідався.

Я також довідався, що сотня наших партизан під командою Босого зробила напад на сокальське Гештапо. Бій тривав цілу ніч.

У тюрмі на Лонцького було тоді три тисячі в'язнів. З цього 80 відсотків становили українці, члени та симпатички ОУН.

Начальником тюрми був гауптштурмфюрер Ляйтмаер, двома його помічниками — шарфюрер Мартенс, другий ротенфюрер Зельман, званий «хінчиком». Мартенс був пострахом тюрми, бо власноручно розстрілював в'язнів. Перед тим він був начальником тюрми в Золочеві, звідки його перевели за те, що на підпитку він розстрілював направо й наліво. У половині березня 1944 року він під час езекуції напився і збожеволів. У цьому стані його колегам довелося його затрелити.

Вахмани, які тримали службу в тюрмі, були фольксдойчі з Польщі, Румунії та Угорщини. Один, родом зі Львова, на прізвище Зелінський, був сином власника ресторану. З в'язнями всі вони поводитися дуже погано.

28 березня 1944 нас, 12 підсудних, привезли на СС-Геріхт на вулиці Мончинського. Ібель зформулював наш акт обвинувачення таким чином, що ми були в ньому названі приналежними до «Бандера-Бевеґунг», забороненої законом.

Справу кожного суд розбирав окремо. Ми твердили те саме, що й на слідстві. Ібель не мав тепер уже жадних доказів.

Мене суддя запитав, чи я член ОУН.

Я сказав:

— Ні.

Суддя: — Чи ви знаєте, чого хоче ОУН?

Я: — Так.

Суддя: — Скажіть.

Я: — Самостійної Української Держави.

Суддя: — Чи ви хотіли б, щоб Україна була незалежна від Берліну?

Я: — Так.

Суддя: — Чи ви знаєте, що за те ви підлягаєте карі?

Я: — Я знаю, що думка, не висловлена словами, не є каральною. Я думав, але нічого в тому на прямі не робив. Я виконував свої службові обов'язки.

Суддя: — Чому ви демонстративно на слідстві не відповідали слідчому на запитання?

Я: — Я говорив правду, але слідчий вимагав від мене говорити про таке, чого я не знаю.

Суддя: — Чому ви говорили, що хочете вмерти, щоб нічого не сказати?

Я: — Я дійсно хотів умерти, бо Ібель мене так немилосердно тортував, що для мене дійсно ліше було вмерти.

Суддя: — Вас били?

Я: — Так. Дуже.

Суддя: — Хто?

Я обернувся і показав рукою на Ібеля.

Суддя (до Ібеля): — Ви били?

Ібель: — Ні.

Суддя звертається до мене: — Ви на слідстві говорили неправду і тепер на суді хочете говорити неправду.

Я звернувся до суду й запитав, чи він дозволить показати сліди побиття. Коли я показав рани, настала хвилина неприємної мовчанки. Тоді суддя знову повторив своє запитання до Ібеля. Ібель відповів, що так, бо мав на гостре переслухання дозвіл командира поліції безпеки. Суддя говорив до Ібеля щось, чого я не зовсім розумів, проте мені було ясно, що він робить йому закиди. Я розмовляв за посередництвом перекладача.

Потім говорив Ібель. Він виступив на середину

і підняв руку догори. Коротко він розповів свою біографію і сказав, з якого року він є членом партії і співпрацівником Гештапо. Він перераховував свої заслуги перед Німеччиною, покликаючися на вищі чини Гештапо, включно з Гімлером. Потім він почав немилосердно брехати. На терені, в якому він мене арештував, було забито, мовляв, кільканадцять німецьких поліцаїв. Місцевість, сказав він, опанована бандитами, і там трудно було знайти докази. Він сам, мовляв, особисто ризикував, перебираючися в цивільну одежу, і все це, що він написав, є правдиве, бо він це робив для добра партії й німецького народу.

Далі він сказав, що він мав свого співробітника, який працював кур'єром в ОУН і возив до мене й від мене пошту. Цю людину він тримав як єдиного свідка, який міг би виступити на суді. Але, мовляв, коли оунівці про це довідалися, то кілька тижнів перед тим вони його забили.

Мені хотілося крикнути: «Провокація! Брешеш, бо такого ніколи не було!» Але я стримався.

Коли Ібель закінчив свою промову, суд вийшов на нараду. По короткій перерві, він виніс вирок: в імені фюрера Німеччини і в імені... на підставі якогось жовтневого закону 1943 року мене засуджувалося на кару смерті. Всіх інших звільнено — по-німецьки «фрайгешпрохен».

Мені сказано, що я можу вносити апеляцію проти вироку і що я маю право висловити своє останнє бажання. До вироку я був давно приготований, тому вислухав його спокійно. У короткому слові я сказав, що не буду вносити жадної апеляції, бо не вірю в гітлерівську справедливість. Такий самий, як мене арештував, такий самий мене судив і такий самий мене розстріляє. Однак, мені дуже прикро, що я, молодий, не зможу більше працювати для добра свого народу й Батьківщини.

Коли нас виведено з суду, на мене чекала Леся. Мене відокремлено від інших в'язнів під охороною

двох шуцполіцаїв і проваджено знову до тюрми. Лесі вони не перешкоджали, коли вона йшла поруч зо мною.

Коли ми відійшли від суду, до мене дійшла свідомість, що це мій останній прохід. Я швидко переповів Лесі, що кому на волі вона повина сказати. Сказавши це, я хотів кинутись на поліцаїв, щоб вони мене вбили на вулиці. Я хотів загинути на очах людей, а не в тюремному підвалі. Леся тримала мене за руки і плакала. Вона запевняла, що таки знайде дорогу, якою пощастить мене визволити.

Шуцполіцаї, видно, розуміли, про що йдеться, але нічого не казали, і ми так прийшли до тюрми. Мене замкнули на подинку — в келію смертників.

З ЛОНЦЬКОГО НА МОНТЕЛЮПІХ

Другого дня мене викликано в службову кімнату. Леся дістала дозвіл від суду на 25-хвилинну розмову зі мною. Вона оповіла, що наступного дня іде з високопоставленими особами — полковником Бізанцом і комісаром Міллером, які були колись старшинами Української Галицької Армії — до вищої судової інстанції апелювати в моїй справі. Від неї я довідався, хто їй у цій справі ще допомагає і хто допоміг знайти зв'язок до цих осіб.

Усе це коштувало багато грошей, допомоги багатьох людей і величезних зусиль та труду Лесі.

За кілька днів мене перевезено з львівської тюрми до Кракова. Незабаром у Кракові я мав знову побачення з Лесею. Крім того, мене відвідав адвокат, який мав право заступати справи в німецьких судах. Обидвоє запевняли, що зроблена апеляція має успіх.

Краківська в'язниця, звана Монтелюпі, у той час була переповнена. У в'язниці, крім поляків, перебували також українці, яких було перевезено з львівської в'язниці на Лонцького вулиці. Розстріли поляків Гештапо проводило так само масово, як українців.

Коли прибули з львівської в'язниці українці, відразу ж наступного дня тюремні дозорці, есес-мани, не знаючи, які провини українці мають за собою, почали використовувати їх на праці — на городі, на подвір'ї, а також при перевезенні меблів для різних гештапівських урядників.

Гештапо, мабуть, розраховувало, що українці-в'язні, не знаючи, мовляв, польської мови, не зважаться тікати через польські терени і ризикувати там своїм життям. Але наступного дня з праці втік Степан Шпирка, який був суджений у Львові СС-Поліцайгеріхтом і засуджений на кару смерти. Втеча вдалася. Після цього адміністрація в'язниці переглянула акти і всіх засуджених на кару смерти замкнула у спеціальному секторі, що його звали «Гетто на подинках».

Нас, українців, засуджених на кару смерти, опинилося там кілька осіб, саме: Володимир Хроменко, член ОУН, родом із Станиславівщини, що його розстріляно в Кракові на початку травня 1944 р.; Іван Кузьмич, родом із Станиславівщини, студент права; Микола Кузів, також родом із Станиславівщини. Обидва ці останні розстріляні також у Кракові разом. Крім того — Степан Кузбит, родом із Самбірщини.

Моя судова розправа відбувалася кількома тижнями пізніше, ніж розправи вицезгаданих друзів. На розстріл їх забирали так по черзі, як вони були суджені. Моя черга припадала на самий кінець.

Дуже важке враження залишилося в мені від того дня, коли на смерть забирали Кузьмича та Кузева. Їх забирали вранці, десь о 4-й годині. Вони були спокійні й зрівноважені. З Кузбитом і мною вони попрощалися голосним «Слава Україні!» — і вийшли з камери. Це були дуже важкі хвилини — сидіти в камері й чекати на день страти.

Я не вірив ні в яку можливість полагодити мою справу — заходи та апеляції, роблені на мою

користь на волі. Подібні заходи вживано і у справах Хроменка, Кузева, Кузьмича. Вони, ці заходи, не допомогли.

На місце забраних друзів до нашої камери прийшов поляк Кароль Сирек, родом з Мисленіц, десь недалеко від Кракова. Сам він був професійний вояк польської армії. Перед самою війною він закінчив школу підхорунжих. У війні брав участь у ступні підпоручника, був ранений і щасливо обминув німецький полон. Вернувшись додому, він почав працювати в рідному місті в міській управі. Одночасно він співпрацював у польському підпіллі — в АК (Армія Крайова). Там він посідав досить високе становище — заступника шефа Краківської округи. Шефом округи був майор Гродзінський.

За кілька днів я зжився з ним по-приятельському. Цілими днями розмовляв з ним на політичні теми. Я оповідав йому про українську підпілля боротьбу за часів польської та большевицької окупації, а також про наші дії за найновіших німецьких часів. Він дещо вже знав про українців, але у викривленому світлі, як то подавали ці відомості за старим польським зразком. За цим трактуванням українців інакше не називано, як «русін» або «хлоп», українець не міг бути «богатером» (героєм) і так далі в цьому дусі.

По кількох днях розмов зо мною, Сирек почав змінити свій погляд і визнавати за неправильну польську політику супроти українців. Він обіцяв, вийшовши на волю, вплинути на вищі чинники АК, щоб вони зревизували своє ставлення до українців. Я показував йому сліди тортур на тілі і оповідав йому про слідство в такій площині, щоб і він міг до нього гідно приготуватись.

За деякий час Сирека почали викликати вже на слідство. По кількох днях, він повернувся звідти пізно ввечері. Слідів побиття він не мав, проте був дуже сумний.

Одного разу по такому пізньому повороті він

розповів мені, що його справи стоять дуже погано: Гештапо знає дуже багато, йому роблено конфронтації з іншими ув'язненими членами АК і від нього тепер вимагають вяснень і загрожують — на випадок, якщо він не скаже правди — вживати до нього фізичних дій.

Я зрозумів, що він чекає в мене на пораду. Я сказав йому тільки те, що міг у такому випадку сказати: що підпілля робота має свої закони. Ворогові не можна нічого зраджувати. Самому ж треба бути готовим на найгірше, отже і на смерть, — щоб тим врятувати товаришів, які живуть і працюють далі.

Наступного дня Сирек прийшов з переслухання з незвичайним виразом обличчя. Він оповів, що гештапівець дав йому слово чести звільнити його з в'язниці, якщо він скаже правду. До того ж обіцяв привести до нього на побачення жінку, з якою він кілька місяців тому одружився.

Я запитав його, чи вірить він словам гештапівця. Мені було його шкода. Коли б ми були на волі, в нашій ситуації ми були б ворогами. Та тут, у в'язниці, ми були товаришами долі.

Я запитав його, чи вірить він словам гештапівця і чи гадає, що цей настільки компетентний, щоб міг його звільнити. І це раз я обережно натякнув запитом:

— А чи, Каролю, ваша голова дійсно дорожча за ті, які буде куплено звільненням?

Тієї ночі ми з ним довго розмовляли. Я вірив, що його можна ще врятувати від заламання.

Наступного дня він прийшов із слідства веселий. Він приніс із собою пакунок з харчами і цигарки. Те, що гештапівець дотримав слово і привів на побачення його жінку, надзвичайно його радувало. Для мене справа стала ясною: Сирек заломився. І я ніяк не міг зрозуміти того, що для нього не була виразно баченою ця його ситуація. Адже якби він не сказав нічого, він дістав би тільки ув'язнення в концентраційному таборі.

Зрадивши ж, він заробив собі певну смерть. На жаль, це був просто симпатичний, наївний поляк, психологічна настанова якого не надавалася для підпільної роботи.

Він оповів мені ще за кілька днів усе те, що він оповів на переслуханні гештапівцеві. Це була розповідь про побудову АК, її акції, скинення зброї англійськими літаками, десанти. Я порівнював цей факт із тим, що ми, українські підпільники, повинні були робити все власними силами. Нам бракувало належно підготованих фахових людей, ми мусли все це, що вони діставали від чужих держав, здобувати самі. Та нашою незрівняною перевагою було те, що наші члени були вироблені в підпільній праці і стояли безконечно вище морально від цих польських підпільників.

Сирек належав до провідників польського підпілля. Шкоди завдав він цьому підпіллю тепер такої, що її важко описати.

ГРОСРОЗЕН, САКСЕНГАВЗЕН...

Я відчував, що надходить час, який вирішить мою дальшу долю. До цього я був приготований, і смерті не боявся. Я багато разів наражав своє життя, і до цього стану постійної небезпеки звик, так би мовити, вже автоматично. Але безперервне чекання таки непокоїло.

Одного дня перед вечором до камери зайшов гештапівець і наказав мені з ним вийти. У службовій кімнаті мене повідомлено, що мій вирок з 28 березня 1944 року (кара смерті) замінено на 15 років тяжкої в'язниці. З огляду на те, що в'язниці переповнені, кару я мусів тепер відбувати не в ній, а в концентраційному таборі.

На червоному папері я підписав свідчення, що мене повідомлено про заміну вироку.

Того самого дня мене перевели до великої збірної камери, де сиділи майже всі українці, що перебували в тій краківській в'язниці. Тут також си-

діли друзі, що були разом зо мною у Львові на суді і що їх суд визнав невинними, проте не звільнив.

У цій камері я познайомився ще з новими в'язнями. Пригадую Теодосія Скорохода, Степана Луцєва, Євгена Гливу. Усі вони походили з Бережанщини. Німці забрали їх, нібито, до війська, а потім призначили їх до служби охороняти карний табір у Дембіці. Вони не хотіли погодитися на таку службу і вирішили втекти. Втеча була невдала. Їх оточено і зловлено майже всіх, крім дуже нечисленних, яким дощастило вирватися на волю. Зловлених привезено назад до Дембіці, де зроблено над ними суд в їхній таки частині. На суді виступав у ролі прокурора один «гавітман», що вимагав для всіх їх карі смерті. Цей вирок схвалено. Тепер вони чекали на вислуди апеляції.

Під той час я мав ще одне побачення з Лесею. Через неї я мав зв'язок з певними людьми на волі. Тоді в нас постали пляни втечі.

Плян утечі зірвав транспорт до концтабору. Не пригадую, якого саме дня, у червні 1944 р. усіх нас зібрано і приставлено на краківський двірець, а звідти поїздом — через Катовіце і Бреслав — до концтабору Гросрозен.

У краківській в'язниці залишилися Скороход, Луців, Глива та Кузбит.

Утеча по дорозі до концтабору була неможлива. Везено нас у спеціальних в'язничних вагонах. Двоє з наших друзів, щоправда, спробували виламати ґрати (їх звали Павло Олійник та Осип Рубаха), але сторожа це зауважила і тяжно їх побила.

* * *

Концентраційний табір Гросрозен лежав недалеко від Бреслав. Ніхто з нас ще не мав уявлення про те, що таке гітлерівський концтабір і які в ньому порядки. Відразу ж по реєстрації ми ввійшли у конфлікт з в'язнями-поляками, які виконували

обов'язки «шрайберів» (писарів). Цей конфлікт закінчився б для нас фатально, якби не українець Тадей Камінський, що належав до старших в'язнів та працював в адміністрації.

Він був родом із Станиславщини, з с. Татарів. Як члена ОУН, його арештувало Гештапо і вислало до концтабору. Завдяки знанню мов, він спромігся дістатися в концтаборі на посаду, де працював і допомагав сотням українців.

Після капітуляції Німеччини, коли цей табір був евакуйований перед приходом советської армії, польські шовіністи замордували Камінського.

У таборі Гросрозен посади були опановані поляками, що ненавиділи українців і намагалися їх на кожному кроці нищити. З боку влади на ці речі ніхто не звертав уваги. Настанова полягала в тому, щоб узагалі якомога більше вбити в'язнів. Тому на всі посади призначували людей, які вміли бити й знущатися з своїх же товаришів долі. Перше місце тут посідали, самозрозуміло, професійні бандити.

Під час реєстрації ми заявили твердо, що ми — українці. Між нами й писарями дійшло до бійки, яку припинив лише шарфюрер СС. Поляки почали пояснювати справу фальшиво, намагаючися переконати шарфюрера, що «новачки» не бажають підпорядкуватися таборовій дисципліні. Саме тут з допомогою прийшов Камінський.

По полагожденні всіх формальностей, нас відпроваджено в б'лок, де б'локовим був знайомий Камінського, який, на його прохання, не дозволив нам робити кривди.

За два тижні з Гросрозену готувався транспорт до Саксенгаузена. Камінський поклопотався про те, щоб нас записати на цей транспорт, і таким чином ми були врятовані від тих польських писарів, які записалися на нас помститися.

Спинюся двома словами на цьому таборі в Гросрозені, схарактеризувавши його з власних спостережень і з оповідань інших у ньому ув'язнених.

Восени 1941 року туди привезено кілька тисяч полонених червоноармійців. Їх вивантажено на голі каміни. Не було ані бараків, ані жадних узагалі накрить. Вони мусіли ночувати під відкритим небом, будувати бараки, носити тяжке каміння для підмурівків. Есманська охорона обвела той простір колючим дротом, постачала мізерним харчуванням. Догляд за виконанням робочих норм був доручений наставникам з-поміж полонених. Ці наставники склалися з колишніх комуністів, що почали спеціально знущатися з вояків-українців, які добровільно піддалися в полон. Вони обкрадали їх, гонили до тяжкої праці і при найменшій нагоді вбивали. За вбивство вони діставали від есесівської охорони премію: цигарки і збільшений харчовий приділ.

За який час майже всі полонені вигинули. Тоді прислали другий транспорт полонених, а тоді, наразті, транспорт в'язнів.

Найгрізніші з цих катів були ще в цьому таборі на час мого прибуття туди. Вони були пострахом в'язнів. Одного з них звали «руським Іваном», другого «Семьоном». Після цих двох подібною славою користувався поляк Леон, який був б'локовим 5-го б'локу. Він спромагався щодня вбити принаймні одного в'язня без жадної причини.

В'язні були одягнені у спеціальну полосату одяжку, взуті в голляндські колодки. На грудях кожен мав число. В'язня було дозволено називати лише його номером, а не прізвищем. Людина тут переставала бути людиною, ставала номером.

Коло номера кожен мав кольоровий трикутник з полотна. Кожне «переступство» мало свій колір: політичні — червоний, кримінальні — зелений, релігійні — рожевий, саботаж — чорний. Такі типи кольорів були по всіх концтаборах.

В'язні жили по бараках, званих «б'локами». Усі мусіли працювати на різних роботах. У Гросрозені це були праці найбільше по каменоломах. Робочі команди очолював в'язень, який був призначений

від адміністрації табору і мав назву «капо». Капо відповідав за працю в'язня, мав над ним необмежені права, міг поставити його до легшої або до тяжчої роботи, мав право його бити і навіть забити.

Коли така робоча команда йшла до праці, есман, який розсилав їх, питав капо:

— Скільки маєш нумерів? (тобто — в'язнів)

Капо відповідав:

— 35.

Тоді есман наказував:

— Увечорі має бути 30.

Це означало, що капо має вбити п'ятьох.

Усі капо були так дібрані, що для них убити людину, щоб самому жити й діставати кращий приділ, не було жадною проблемою.

У таборі був крематорій — піч, що в ній палено трупи. Вона горіла щодня. Концтабір був огорожений колючим дротом, що через нього проходив електричний струм. Крім того, навколо табору були побудовані вишки, на яких сиділа охорона з кулеметами. Охороною табору були, як правило, есмани. Про втечу не могло бути й мови. Лише інколи це могло відбутися під час водження на працю поза межі табору. Майже всі намагання втечі були, проте, безуспішні. Чужа країна, незнання мови, тюремна одіж, виснаженість — усе це були перешкоди, які мало кому можна було побороти.

Харчі були розраховані так, що, крім маленького шматочка хліба та літру цілковито водянистої юшки, в'язень нічого не міг одержати. Він, який виконував неймовірно тяжку працю, на таких харчах не витримував більше як три місяці.

* * *

Приблизно по двох тижнях нас, як я вже писав, відтранспортували до табору Саксенгавзен.

Ми їхали товаровими вагонами через Берлін, де ми побачили висліди альянтських бомбардувань. У Саксенгавзені нас замкнули на 10 днів до ка-

рантину. Тут я познайомився з членом ОУН Олександром Соколом, який проходив спеціальне слідство й сидів у карантині. Від нього я довідався, що тут, у Саксенгавзені, у так званому бункері, сидять провідник ОУН Степан Бандера і голова Тимчасового Правління у Львові 1941 р. Ярослав Стецько.

Не можу тут відмовити собі в приємності згадати про один піванекдотичний випадок, свідком якого я став тут, у цьому таборі. Зі мною разом сидів один старий російський емігрант. Коли ми почали з ним розмову на політичні теми і я йому оповів про боротьбу українського підпілля, він, як і всі росіяни, виявив антипатію до нашого руху. Раз-у-раз він переривав мою оповідь словами:

— Я вам не особливо верю.

Та сталося так, що за деякий час до нас привели гурт полонених червоноармійців. Врадуваний емігрант відразу побіг до своїх земляків, «настоїщих русских людей». Побіг — і дуже скоро повернувся назад, украй збентежений. Коли я запитав його, в чому річ, він зажурено відповів:

— Пропала Россия!

Виявилось, що, коли він запитав їх, з якої вони «губернії», вони відповіли, що жадних «губерній» тепер нема, а довідавшись, що він старий емігрант, грубо вилаяли його як «контрреволюційного гада» і пообіцяли його «прикончить». Так були вражені патріотичні почуття цього «истинно русского человека». Він сказав при тому:

— Ви українець, я з вами сперечався. Але ніколи я не чув від вас цього тону, який почув тепер від своїх земляків.

ЛЕСЯ І МОЯ ТАБОРОВА ОДИССЕЯ

Із Саксенгавзену нас забрано у транспорт, який складався з понад 2.000 в'язнів. Транспорт приставив нас на летовище Ретцов, коло Рехліну, в провінції Мекленбург.

Ми були тепер приналежні до табору Равенсбург, що уявляв собою головний концентраційний табір для жінок.

У Саксенгаузені залишилися наші друзі Рачковський та Рубаха, яких, на жаль, з нами не відтранспортували.

У нашій групі опинилися: Павло Олійник, Михайло Балемба, Андрій Білоус, Шутка, Іван Тимош і я. По дорозі ми познайомилися ще з одним українцем, Іваном Рудакевичем, який жив у Лодзі (Ліцманштадті) і там був заарештований. Причин його арешту я не знаю. На підставі розмов з ним я ствердив, що він не мав з ОУН нічого спільного.

Тут, у Редцові, ми працювали на різних роботах на летовищі. Були роботи важчі й легші, але на праці для рухливішого в'язня була завжди можливість щось «організувати»: сиру картоплю, брукву чи ще щось у цьому роді. Варту коло нас тримали старі вояки вермахту, переважно добрі люди, які не били, не гонили, не утискали людей, навпаки, часто навіть підкидали в'язням шматки хліба. Вахманів СС було лише декілька. Коли вони охороняли в'язнів, це було страшне нещастя. Вони раз-у-раз стріляли в'язнів ні за що, лише для власної забави.

По кількох тижнях нашого перебування в Редцові, нам почали посилювати режим праці. Ми мусіли працювати тепер від 6-ої години вранці до 9-ої ввечері. Від цього ми всі дуже занепали на силах, почували себе погано. Та загалом, у порівнянні з іншими концтаборами, в цьому таборі життя було ще менш-більш «можливе».

З того летовища німецькі літуни їздили бомбувати Варшаву під час польського повстання. Вони були з в'язнями відверті і розповідали їм про події на фронтах, навіть інколи давали газети. Це давало нам можливість виробляти уявлення про сучасне політичне життя світу.

У першій половині вересня летовище сильно бомбардували американські літаки. Під час цього загинуло приблизно тридцять в'язнів, а також багато військових, приналежних до різних служб.

На цьому летовищі також складали й випробовували перші німецькі турбінові літаки. Спочатку було з цими моторами щось не в порядку. Літак, ледве піднявшись над землею, займався й вибухав. Літуни всі гинули.

Одного разу такий турбіновий літак з'їхав з площі в місце, де працювали в'язні, вбив кількох з них і теж зайнявся. Літун, який втратив притомність, не міг вискочити з кабіни. В'язень, поляк Франек Павляк, не розгубився і витяг літуна з кабіни, чим врятував йому життя. Усі ми гадали, що за такий вчинок Павляк мав би бути звільнений з концтабору, тим більше, що за ним не було великої провини. Але, крім нагороди, яка складалася з кількох цигарок і з буханки хліба, що їх дали йому самі літуни, його героїчний вчинок не був нічим віддячений.

Пригадую ще повітряний бій між німецькими та американськими літаками. Під час бою був ушкоджений американський літак. Літун вискочив з нього і приземлився з парашутом поблизу від наших бараків. Його зловлено і перепроваджено до нашого табору. Цілий день сидів він під бльоком, де містилася канцелярія комендантури табору. Коли ми ввечері поверталися з праці, американець, побачивши нас, зірвався на рівні ноги, став на-струнко й віддав нам честь. Це, самозрозуміло, не сподобалося нашим охоронцям. Того ж вечора полоненого літуна відвезли в невідомому напрямі. Серед нас були різні припущення щодо його долі. Одні гадали, що його скеровано до табору військовополонених, інші висловлювали здогад, що його знищили.

* * *

Одного дня, наприкінці вересня, коли ми йшли з праці, перед входом до табору нас зустрів вій-

ськовик, який викликав мій номер. Він перевірів моє прізвище, а тоді звелів швиденько йти до бльоку, вмитися й перебратися в чисте, «парадне» смугнасте кацетівське убрання. Він сказав мені при тому, що до мене на відвідини приїхала сестра.

Зорієнтувавшись, я прийшов до думки, що це мала бути якась витівка Лесі. Вона дійсно під виглядом «сестри» з'явилася до табору власною особою, і за кілька хвилин я зустрівся з нею. Радість була неописана. Ми повинні були розмовляти по-німецьки, а один вояк, що був при побаченні, мусів слухати. Та по кількох хвилинах він перейшов до іншої кімнати, і ми мали змогу швидко перемовитися по-українському.

Лєся мені оповіла, що їй пощастило виробити документи, ніби вона моя сестра. Вона була також забезпечена різними німецькими посвідками, в тому числі такою, яка свідчила, що мій брат є старшиною німецької армії і нагороджений найвищими відзначеннями. Все це було, розуміється, чистою фальшивкою, але хто ж у той час міг уже перевірити!

Лєся отримала дозвіл на побачення в краківському суді, але на той час мене вже вивезли до Німеччини. Тоді, за допомогою наших приятелів, Лєсі зроблено «дурхлясшайн» з посвідченням її права їхати до Німеччини. Їй було відомо, що наш транспорт відїхав до кацету Гросрозен. Але, коли вона приїхала туди, то довідалася, що нас там уже нема. Управління табору поставилося до всіх її посвідок з великою пошаною і подало їй число транспорту, що ним я виїхав був до Саксенгаузєну. Прибувши туди, вона нашттовхнулася на ту саму історію і мусіла їхати далі шукати мене.

Ми мали дозвіл розмовляти 25 хвилин. Я швидко поінформував її про наше життя і перечеислив їй усіх, хто був зі мною в ув'язненні. Лєся зі свого боку поінформувала мене про становище на волі і подала кілька зв'язкових адрес у Німеччині

на всякий випадок. Крім того, вона привезла великий харчовий пакунок і білизну.

По 25 хвилинах, нас знову розлучили.

Не потребує розповідати, як ми всі групкою ділилися привезеними Лєсею харчами. Це, на ті умови, був справжній бенкет.

Білизну я поділив між «лягерельтесте» (головою самоуправи в'язнів) та бльоковим того бльоку, що в ньому я мешкав. За це я дістав від них легшу працю на кухні. Там я носив картоплю і мив начиння.

У концтаборі ця праця належала до найкращих. Відтоді я і сам був неголодний, і через мене, мірою можливости, передавали харчі й друзям. Інший з наших друзів, Шутка, який знав німецьку та італійську мови, теж раз-у-раз діставав легшу працю і допомагав іншим.

Усі наші, за винятком Андрія Білоуса, трималися досить добре. Білоус же занепав на силах і почав опускатися. За деякий час на загальній лікарській перевірці в нього знайдено туберкульозу і відділено від нас. Без лікування, без справжнього лікарського режиму це йому, звичайно, нічого доброго не віщувало.

У січні 1945 року большевики прорвали на Вислі фронт і відтоді швидко посунули вперед. На лєтовищі було помітно знервування. Дорогою, яка йшла повз лєтовище, рухалися без перестанку втікачі зі сходу на захід.

27 січня всіх в'язнів зібрано, відпроваджено на товарову станцію, заладовано у вагони, і потяг рушив у напрямі, для нас ще тоді незнаному. Транспорт їхав цілий тиждень. На кожній зупинці він ставав на півдня, інколи й на цілий день. Першість у русі мали військові транспорти. Ми були дуже слабо вдягнені, у вагонах не палилося. За кілька днів в'язні, яких було у вагоні по 90, почали замерзати або вмирати від виснаження.

Наш транспорт зупинився в містечку Ельріх у Тюрінгії. Там був концентраційний табір, що під-

лягав головному кацетові Дора. Хворих від нас відділили й відвезли кудись. Між ними був і Білоус. Наш транспорт поділили по бльоках таким робом, щоб ми не могли один одного скоро відшукати.

Табір Ельріх був жахливий. В'язні мешкали в якихось старих мурах, стіни були весь час мокрі, долівка — цементова. Табір був настільки переповнений, що на одному ліжкові доводилося спати двом в'язням. До праці в каменоломі гонили всіх, хто тільки міг пересувати ногами. Люди вставали о 5-ій годині вранці, а лягали по десяти увечері. Харч був страшний. Бракувало навіть звичайного хліба. На день давали літр супу і час-до-часу по кілька картопель, без жадних товщів. Починали падати сніги. В'язні приходили з праці мокрі і, не маючи в що перебратися, лягали так у ліжко, а вранці, не висохши, мусіли знову йти до праці. Почали розводитися на людях воші, якими ніхто не журився. Я навіть не знаю, чи була в таборі взагалі лазня.

В'язні гинули, як мухи. Крематорій не встигав палити. Коло входу до нього трупи лежали, складені в стоси, як дрова. Так з моїх очей зник Іван Тимош, який жив у іншому бльоці. Чи він помер там, чи його кудись перевели, я не знаю.

Павло Олійник спух і стратив сили. Я допоміг йому пройти до таборової лікарні, чи, як її називали, «ревіру», гадаючи, що йому там бодай пощастить врятуватися від смерті. На щастя, я зустрів там Рудакевича. Він сказав мені, що в «ревірі» працює українець, мабуть, член ОУН Богдан Околот, який старається допомагати українцям, як тільки може. Я просив Рудакевича всіма можливостями заопікуватися Олійником. Дальша доля останнього мені невідома.

25 лютого мене дуже нагло відтранспортовано до головного кацету Дора, який лежав яких 20 кілометрів від Ельріху. Тут я знову мав побачення з Лесею. Вона приїхала з Берліну. З її опо-

відань я довідався, що незабаром усе повинно скінчитися. Сама вона мешкала приблизно за три кілометри від концентраційного табору. Харчовий пакунок, що вона мені його передала, саме тоді мав велике значення. Я був надзвичайно ослаблений.

Від неї я також довідався, що деяку кількість українських політв'язнів звільнено. Вживано заходів, щоб звільнити інших.

Мене вже не перевозили більше назад до Ельріху, а залишили в Дорі. Це був великий концентраційний табір, який містився біля 3-х кілометрів від Нордгавзену в Тюрингії. В'язнів у ньому було понад 50 тисяч. Крім того, до Дори були приналежні численні менші табори, як от Ельріх, Віда, Ротлібероде, Остероде і т. д. Перед тим Дора належала до Бухенвальду, але з бігом часу стала самостійним концтабором. Тут були заступлені всі національності, які живуть не тільки в Європі, а й у всім світі. Найбільший відсоток становили в'язні з написом »Р«, тобто — »русский«. У дійсності більше ніж половину їх становили українці.

Серед цих останніх були в'язні кількох категорій: військовополонені, втекли з таборів примусової праці »остарбайтери«, а також спеціально перевезені з Херсонщини арештовані там члени ОУН, переважно українці з східних земель, що їх перед тим тримали вкупі в одному кацеті в херсонських околицях.

Саме в цих надзвичайних обставинах виявилася з усією яскравістю різка різниця між двома категоріями наших людей — тих, що були прихильниками нашої ідеї, і тих, що були за комунізм. Перших відзначала висока моральність, товариськість, упевненість у справедливості своєї мети. Характеристичною рисою їхньою було те, що вони всі були надзвичайно побожні, ніколи не кривдили товаришів недолі, старалися допомогти один одному при кожній змозі. Вони оминали ро-

змови на політичні теми і трималися зосереджені в собі. Українці з усіх областей, східних і західних, жили однією родиною.

Друга категорія являла собою видовище повного морального розкладу. Це були крикливі, метушливі люди, які на кожному кроці базікали про свої патріотично-комуністичні переконання, а тим часом бльокувалися з польськими шовіністами проти «жовтоблакітників-самостоятельників». Особливо ненавиділи вони українців з західних земель, що їх вони називали «западнікамі». Усі були вкрай фальшивої натури, один одного ошукували і обкрадали. Уміючи блискуче брехати, присягатися, божитися, навіть плакати, вони могли спокійнісінько одночасно вчиняти таке, що, хто того не бачив на власні очі, могло б здатися неймовірним. Старші люди-придніпрянці говорили мені при тому:

— Це типовий продукт комунізму.

Між ними були, безумовно, люди здібні, мали вони різні фахи. Але в них не було головного: людської душі.

У Дорі якраз у той час викрито комуністичну змову. Переповім про це у двох словах. Один росіянин, на ім'я Ніколай, який працював у «арбайтсстатістик», вкупі з кількома німецькими комуністами, заснував партію. Ця партія мала намір невдовзі перед приходом американців підняти повстання. Не знати, яким способом, ця справа стала відома таборовій владі. Тоді Гештапо відбуло арешти і, без жадного слідства, повішало близько 120 осіб. Самого Ніколая побили, і він почав усіх виказувати. Але він не обмежився на продаваних своїх однопідданих, а, знаючи з бачення багатьох українців-самостійників, подавав і їх як, нібито, приналежних до його партії. Так через провокацію загинула певна кількість людей з згаданого херсонського транспорту, з яких я знаю прізвища, на жаль, лише двох: інженера Грицяя та Удовиченка. Самозрозуміло, що, виконавши

свою юдину роботу, сам провідник «повстання» також потрапив на шибеницю.

Гештапівською операцією керувало двоє людей: шуцлягерфюрер гавптштурмфюрер Мезер і ще один, прізвища якого я не знаю.

У перших днях квітня американські літаки сильно збомбардували Нордгавзен. Наступного ж дня відбулась евакуація кацету Дора. Між в'язнями кружляли різні чутки. Одні говорили, що нас евакуюють, інші були певні, що нас мають знищити.

Я потрапив до першого транспорту. Він складався приблизно з 25 товарових вагонів. Мої пляни втекти з транспорту й дістатися туди, де мешкала Леся, були нездійсненні. Транспорт перебував під посиленою охороною.

Нас везли через Гільдесгайм, Ганновер, Гамбург. Перед Гамбургом ми стояли кілька днів, де довідалися від одного есес-мана, що нас мали приставити десь аж під данську границю. Саме в цей час з охорони втекло кілька есесівців. Це було нам на користь, тому що й інші, під впливом утечі товаришів, почали більше думати про свою власну долю, ніж про нас.

Наш транспорт завернули назад. Доїхавши до Бергену, нас вивантажили. Станція Берген лежить на залізничній лінії між Гамбургом та Ганновером. Коли нас вивантажили, більша частина в'язнів була нездібна до будь-якого пересування.

Від станції нам довелося йти яких п'ять кілометрів. Це було понад сили. В'язні вже за кількочот метрів почали падати. Нести їх не було кому, і кожного, хто падав, есманська ескорта без жалю стріляла.

Почалася сцена, якої неможливо ні переповісти, ані описати. Кожен з в'язнів усе таки вірив, що за кілька годин може настати воля. Я був страшенно слабкий, але саме ця віра давала силу жити і йти. Чути було позаду безперервні постріли.

Коли я оглянувся на хвилину назад, то побачив, що колони в'язнів були вже зовсім рідкі. На дорозі, якою ми йшли, лежали постріляні в'язні, наче снопи на полі по жнивях...

Так з великим трудом горстка з транспорту дійшла до військових касарень. Коли ми увійшли в порожні касарні, нами вже більше ніхто не цікавився. Відпочивши кілька годин, я зібрав рештки сил і вийшов, щоб довідатися бодай про будь-які новини.

Неподалеку, як казали, був ще один концентраційний табір, Бергенбельзен. Стало загально відомо, що наша охорона мала вже білі опаски. Це означало, що вони збиралися піддаватися альянтам.

НОВИЙ ЕТАП БОРОТЬБИ ПОЧИНАЄТЬСЯ

Такий хаотичний стан тривав кілька днів. Несподівано на майдані з'явився англійський танк, а тоді за ним панцерні авта. Серед в'язнів запанувала неописана радість. Негайно до табору прибуло постачання харчів. В'язні почали ділитися по національних групах. З'явилися національні прапори.

Одночасно серед в'язнів спалахнули самосуди. В'язні повбивали капів та інших функціонерів, які чинили їм кривду. Потому поляки й комуністи заходилися розшукувати українців-самостійників. Для нас це був надзвичайно скрутний час, нібито настав новий кадет. Нас було занадто мало, щоб вчинити спротив організованій масі наших ворогів.

У цьому таборі я був у контакті з членами ОУН Юльком Степовим та Степаном Шумкою. Ми вирішили не чекати на формальне звільнення з табору, а йти самотужки і шукати українців, які, за нашими припущеннями, мали перебувати на теренах англійської та американської окупації. Я мав адресу Лесі і хотів дістатися до неї якнайскоріше.

Без особливих пригод ми полишили табір і рушили в дорогу. Усюди було повно англійських та канадських військових частин. На одному роздоріжжі загубилися Шумка і ще два друзі. Залишилося нас два — Степовий і я.

По дорозі ми бачили, як російські воєноположені, в'язні й інші особи цієї національності грабували німецьких селян. Вони з нас сміялися, чому ми йдемо пішки, а не «реквіруємо» собі вельосипеди або коней. В якійсь місцевості ми зустріли польську військову частину, що воювала з англійцями проти німців. Один з вояків забрав нас із Степовим і запровадив до німецької хати, де відчинив шафу та наклав нам у руки убрання й білизну, щоб ми перевдяглися з в'язничної одяжі. Господиня дивилася на нас мовчки й перелякано. Вийшовши з хати, ми зачекали, поки військова частина від'їхала, а тоді повернулися назад до хати, віддали власниці все, що тримали в руках, і пішли далі.

Люди, які нам давали в дорозі хліб та іншу їжу, питалися нас здивовано:

— Хто ви такі, що просите, а не берете нічого силою?

Так приблизно за 15 днів ми прийшли до місцевости, де мешкала Леся. Зустріч була радісна. Тюрми, концтабори були за нами. Війна була закінчена...

Але війна була закінчена не для нашого народу і не для нас особисто. І тому нашу особисту радість перетинали нові турботи. Ніхто не вірив, що ця зупинка означає кінець нашого шляху боротьби. Бо всі наші думки були звернені до Батьківщини, яка на той час перебувала в розпалі боротьби з новим комуністичним окупантом.

4. Здобудеш українську державу...

ПОМ'ЯНИК БОРЦІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Під час моєї праці в лавах підпілля ОУН мені доводилося співпрацювати й близько заізнатися з рядом друзів, які пізніше загинули від ворожих куль. Прізвища всіх поляглих героїв повинні бути збережені для історії — як прізвища борців, які віддали усе, що мали найдорожче, для добра свого народу.

Покоління ОУН у другій світовій війні довело в боротьбі з ворогом, що смерть не страшна. Вони її не боялися, вони вмирали з пісню на устах і грімким окликом «слава Україні!»

Їхнє діло повинно бути продовжене аж до переможного кінця.

Я, на жаль, знаю правдиві прізвища і місця походження не всіх тих друзів, що про них я згадав у моїй скромній праці. Так, наприклад, я не можу подати точніших даних про друга Івашка, сина Наддніпрянини, уродженця Київської області, людини кришталевого характеру, що загинув від кулі поліцаїв у 1942 році; про друга Крука, юнака родом з Буковини, що виконував функції кур'єра ОУН і загинув у Київській області 1942 року; про друга Січенка, родом з Лемківщини, який навчався в холмській гімназії і загинув як окружний провідник ОУН Білоцерківщи-

ни від гештапівської кулі у тому ж 1942 році. І це численний ряд інших, сливе безіменних героїв нашої боротьби.

Про інших, з якими мені довелося співпрацювати чи виконувати їхні накази, подано тут відомості так, як вони збереглися в моїй пам'яті.

Не потребує пояснювати, що ці більш або менш точні дані я подаю тільки про тих людей, про яких безсумнівно відомо, що вони згинули.

ДМИТРО МИРОН-ОРЛИК-РОБЕРТ-АНДРІЙ

Народився 5. 11. 1911 р. в селі Рай, повіт Бережани, в родині муляра-зарібника. Коли був п'ятирічним хлопцем, померла його мати, залишивши четверо дітей. Виховувала його сестра Анна, яка сама служила в місті і здобувала гроші на науку дуже здібного брата. Дмитро вчився в гімназії в Бережанах, а матуру здав у Малій духовній семінарії у Львові, бо з гімназії його усунули з іншими товаришами, що їх підозрівали в приналежності до юнацтва ОУН.

По maturі він вступив у Львівський університет, на відділ права. Як студента прав, його арештовують і засуджують на кару 7 років в'язниці за приналежність до ОУН, в якій він на той час виконував обов'язки керівника юнацтва при Крайовій ексекутиві. Звільнений з тюрми влітку 1938 року, входить знову у провід Крайової ексекутиви. У серпні 1939 року він був викликаний закордонними чинниками ОУН поза межі українських земель.

Війна захопила його за кордоном. У березні 1940 р. він переходить з Кракова до Львова, де займає становище крайового провідника ОУН. Тоді він виступав під псевдонімом «Роберт». У грудні 1940 вертається за кордон, перебуває в Кракові і працює для підготовки Другого Великого Збору ОУН. Він викладає на організаційних та політичних курсах, що їх тоді організував провід ОУН. Та-

кож працює для різних організаційних видань, пише багато публіцистичних статей та відомий твір «Ідея і чин України». Є активним учасником Другого Великого Збору.

З вибухом німецько-советської війни Мирона призначають провідником Північної похідної групи, у склад якої входило багато провідних членів ОУН, між ними — Дмитро Маївський. По переході Збруча, у перших днях вересня Гештапо арештувало Дмитра Мирона і ще кількох членів його групи і відправило до в'язниці в Луцьку. Він тікає звідти і добивається до Києва. У березні 1942 року він прибув з Києва до Львова на IV-у конференцію ОУН. Він був автором резолюції цієї конференції.

13 травня 1942 року він знову вертається до Києва, де стає на чолі проводу ОУН Правобережжя. Тут він виступає під псевдонімом «Андрій». Гештапо звертає всю свою увагу на те, щоб викрити його місце перебування.

Від травня до липня, серед тяжких умов, у Києві Андрієві довелося без перерви працювати. 25 липня 1942 року, о 3-й годині по обіді, на Фундуклеївській вулиці Андрія арештували два гештапівські агенти. Коли його допровадили на риг Фундуклеївської та Театральної вулиць, Андрій ударив по голові одного агента і почав утікати. За ним посипалися постріли другого агента. Його поцілено в стегно та в плече. Агенти викликали амбулянс із клініки ім. Шевченка, привезли його туди, натягнувши перед тим на голову йому маску, щоб ніхто не впізнав. Але він уже не був живий. Лікар ствердив смерть від вилиття крові.

ІВАН КЛИМІВ-МАРМАШ-ЛЕГЕНДА

Іван Климів — відомий під псевдонімом Гриць Мармаш, пізніше Легенда. Народжений 1909 в селі Сілець Белзький, Сокальського повіту. Син селян, учиться в Сокальській гімназії, потім почи-

нає навчання у Львівському університеті, якого не має змоги закінчити через переслідування польської поліції. Іван Климів зі своїм молодшим братом Грищем стають активними членами ОУН ще в гімназії і з бігом часу цілковито себе посвячують для ОУН. Іван Климів присвячує багато праці для поширення ОУН на Волині. Попадає до польської тюрми. Брат Івана, Гриць Климів, був замучений тортурами польської поліції у львівській тюрмі Бригідки в 1938 р. Іван Климів в перших днях 1940 р. переходить через Буг на окуповані большевиками українські землі, перебирає становище крайового провідника ОУН і віддає всі свої сили для ОУН. Під керівництвом Климова-Легенди, організаційну мережу розбудовано по цілій Галичині і Волині. В другій половині 1940 р. Климів посилає членів на східньоукраїнські землі для вивчення можливостей поширення ОУН.

Климів-Легенда низького росту, чорнявий, з величезною енергією, працюючий. У підпіллі, крім організаційної роботи, цілий час ще працює над собою, щоб поглибити своє знання. Знаменитий промовець. Фанатично вірить у силу й здібність українського народу і створення самостійної Української держави. Найближчим співробітником його в тих роках були Роман Кравчук-Степовий, заступник Дмитро Маївський-Косар, Володимир Вугляр, Тарас Онишкевич-Галайда та Микола Ворон-Свистун.

НКВД вживало великих заходів, щоб спіймати або знищити Легенду. Рідні сторони Климова-Легенди були обложені сексотами НКВД, які дижурували день і ніч. Особливою симпатією Климів-Легенда користувався серед українського робітництва. Легенда своїми ногами перейшов усі закутини Галичини й Волині, а також деякі області Правобережної України. Легенда користувався величезним авторитетом і повагою не тільки членства ОУН, але й серед цілого народу. Був

дуже ввічливий і скромний. Під час великих гештапівських акцій у 1942 р., у листопаді і грудні Легенда попадає в руки Гештапо. Його переслухання провадила спеціальна команда Гештапо, яка приїхала з Берліну. Легенду тортурували гештапівці оберштурмфюрер Вірзінг і гавпштурмфюрер Шульце. Легенда на переслуханні їм лише сказав: »Я є Іван Климів-Легенда, член ОУН, і більше нічого вам не скажу«. Так і загинув він, більше не сказавши їм ані одного слова. Гештапо цілий час мало на Легенду величезну лють, бо по арештуванні голови Проводу, Степана Бандери, і голови Тимчасового Правління і Уряду, членів Проводу ОУН, Легенда переставив сітку ОУН на триб глибокого підпілля. На наказ Легенди, німцям з-під рук забирали цілі магазини зброї.

ДМИТРО МАЇВСЬКИЙ-ЗЕНКО-КОСАР

Дмитро Маївський народився 8. 11. 1914 р. в селі Реклинець, пов. Жовква. Син учителя народної школи. Учнем Сокальської гімназії вступає до юнацтва ОУН. По короткім часі викинено його з гімназії. Тоді батько висилає його на захід, до Польщі, де він закінчує польську середню школу. Потім вступає у Львові на однорічний торговельний курс. Далі веде активну працю серед студентської молоді. Як у школі, так і в праці виявляв Маївський великі здібності. Тоді попадає на кілька місяців в тюрму під замітом організування вбивства на співробітника польської поліції. В тюрмі Маївський переходить тортурування польської поліції, оголошує 9-денну голодівку. За браком доказів, суд звільняє Маївського.

Коротко по звільненні, польська поліція знову хотіла його арештувати, але Маївський тікає і перебуває в підпіллі до вибуху війни, де всю свою енергію посвячує праці для власного піднесення і для ОУН. Коли прийшли большевицькі окупанти, Дмитро Маївський до кінця 1939 р. займав

становище обласного провідника Холмщини. Спочатку 1940 р., на наказ Проводу ОУН, Маївський переходить через кордон до Галичини, де входить у склад Крайового Проводу ОУН, очолюваного Климовим-Легендою. В грудні 1940 р. Маївський з групою членів переходить назад до Генерального Губернаторства, щоб узяти участь в II-ім Великім Зборі, де він виступав з доручення Крайового Проводу, як представник Краю. З вибухом німецько-совєтської війни Маївський-Косар їде в Північній похідній групі на СУЗ, де буває в Житомирщині, Вінниці, Василькові, Києві. Своїми здібностями Маївський (тоді під псевдонімом Майченко) здобуває великий авторитет серед членства ОУН і місцевої людности. Маївський-Майченко провадив референтуру пропаганди і входив у Провід краю, який очолював Мирон-Орлик (Андрій). В березні 1942 р. Маївський-Майченко з Мироном-Андрієм приїздить з Києва на конференцію; відтоді, на доручення Проводу, лишається на західноукраїнських землях. Він редагує підпільні видання. Опрацьовує сам багато різних брошур і пише дуже багато статей під різними псевдонімами.

20 листопада 1942 р. Маївський попадає в пастку, зроблену гештапівцями на вулиці Жулінського. Під час намаганого арештування вбиває двох гештапівців і, ранений, вискакує з першого поверха, відстрілюючись. Рана була поважна — прострілений живіт і рука, але за кілька місяців Дмитро Маївський видужав.

На III-ім Великім Зборі Маївський був обраний на члена Проводу ОУН. З новим приходом большевиків, Маївський лишається на Рідних Землях.

У грудні 1945 р. Дмитро Маївський і ген. Перейбітніс-Грицай, на доручення Проводу ОУН, мали прийти на захід, до Баварії. На границі Чехії й Баварії вони попали в засідку ворога і, щоб не віддатися в руки ворога живим, Маївський застрілювався.

ЯРОСЛАВ СТАРУХ-СТЯГ-СТАРИЙ-СТОЯР

Здібний журналіст і публіцист, добрий організатор. Відзначався великою енергією і працьовитістю. В'язень польських тюрем і польського концентраційного табору Береза Картузька, Ярослав Старух фанатично вірив у відновлення Української Держави шляхом революційної боротьби, також вірив у здібності української людини. Член Проводу ОУН для видавничих і організаційних справ. Організатор і викладач на організаційних і політичних вишколах ОУН. Великою пошаною користувався серед членів-наддніпрянців, які проходили вишколи в 1942 р. На ті вишколи на західні землі ОУН посилала членів з Придніпрянщини, які, по закінченні їх, верталися на підпільну працю у свої терени.

Восени 1942 р. Ярослав Старух попадає до слідчої тюрми Гештапо на Лонцького у Львові. Тут Гештапо його страшенно тортує, щоб вивідати від нього таємниці ОУН. Під час тортур відзначається садист гавпштурмфіурер Вірзінг, той самий, що замордував крайового провідника ОУН сл. п. Климova-Легенду. В першій половині 1943 року члени ОУН визволяють з тюрми Ярослава Старуха і Дмитра Грицаю. Це був учинок, який дуже підірвав авторитет Гештапо, бо тюрма, з якої визволили члени ОУН своїх друзів, була оточена по зуби озброєною гештапівською сторожею та майже під боком головної квартири Гештапо на Галичину.

Ту акцію виконали члени ОУН, перебрані в гештапівські уніформи, під керівництвом Костя Цмоця, який пізніше загинув.

Старухові на тортажах поламано ребра і повідбавано тіло.

Після визволення з тюрми, Ярослав Старух став керівником радіовисильні УПА, яка була відома під назвою «Афродита». Пізніше Старух

став провідником українських земель, які попали під владу польських большевиків. На тому пості він перебував 1945-46-47 рр. Це часи, коли велися найбільш запеклі бої УПА з польськими большевиками і військами МВД, які насильно провадили переселення українців з цих земель. Крім тяжкої праці, друг Ярослав Старух-Стяг опрацював історію визвольної боротьби нашого народу під час II-ої світової війни і збирав матеріяли про злочини червоних поляків і москалів в Україні.

Дня 30. 9. 1947 р. на криївку, де перебував друг Старух-Стяг, наскочили польські большевики і вояки МВД. Старух-Стяг попав у безвихідне положення і, по довшій обороні, розірвав себе гранатою, щоб не попасти живим у руки ворогові.

ДМИТРО ГРИЦАЙ ШЕФ ШТАБУ УПА, ГЕН. ПЕРЕБИЙНИС

Син селян, народжений 1907 р. в селі Дорожів, повіт Самбір. Закінчив гімназію в Дрогобичі, відтак студіював у Львівському університеті, який закінчив по відбутті служби в польській армії. В польській армії закінчив також з великим успіхом старшинську школу.

Ще гімназійним учнем, Дмитро Грицай став членом УВО (Українська Військова Організація), потім перейшов до ОУН і став членом Крайової ексекутиви (військовим референтом). В 1934 р., як тільки створився концентраційний табір в Березі Картузькій, першого з українських патріотів замкнуто в ньому Дмитра Грицаю.

По двох роках кари, був звільнений з Берези Картузької. Але в 1939 р. його знову арештовано та заслано до Берези, де перебував аж до розвалу Польщі.

В 1940 р. ввійшов у склад революційного проводу, брав участь у Великому Зборі ОУН. В той час працював з іншими військовиками, членами

ОУН, для розбудови військової референтури ОУН; видавав військову літературу і вів військові вишколи, організовані проводом Революційної ОУН. В 1943 р. попав у руки німецької політичної поліції (Гештапо) і сидів кілька місяців у слідчій тюрмі на Лонцького у Львові. За кілька місяців його визволили з тюрми, разом з Ярославом Старухом, члени ОУН.

Після III-го Надзвичайного Збору ОУН, перебрав становище шефа штабу УПА. Восени 1945 р. Грицай-Перебийніс з членом проводу ОУН Дмитром Маївським, на доручення проводу ОУН, вирушили за кордон. На чесько-баварській границі 19 грудня 1945 обидва попали в руки чеської граничної сторожі. Маївський скінчив життя самогубством, а Грицай-Перебийноса відвезли до тюрми в Празі (Чехія), де він також закінчив життя самогубством.

Ворогам так і не вдалося від жадного з них довідатися таємниці. Спочатку чеські емведисти не знали навіть, кого мали у своїх руках.

ОЛЕКСА ГАСИН, ПОЛК. ЛИЦАР

Народжений 1910 р. в селі Конюхів, повіт Стрий. Син селян. В народній школі відзначився великими здібностями, і це було поштовхом його батькам послати його на дальше навчання. Стрийську гімназію закінчив з відзначенням і почав студіювати у Львівській політехніці. Як студент, був покликаний до військової служби в польській армії, де закінчив з відзначенням військову старшинську школу.

Олекса Гасин став членом ОУН ще як гімназійний учень, тобто за перших часів існування ОУН. Дуже багато вкладав праці в розбудову ОУН у Стрийському повіті. Кілька разів попадав до польської тюрми, був в'язнем Берези Картузької, відомого концтабору для політичних в'язнів у Польщі. В 1938 р. був змушений утікати за кор-

дон. За кордоном закінчив військовий вишкіл і працював над укладанням українських військових підручників. Серед українських військових фахівців (ген. Курманович і інші) Олекса Гасин здобув собі велику повагу.

В той час належав він до близьких співробітників полк. Коновальця у військовому секторі. 1940-41 рр. у Кракові видавав військову літературу і викладав на військових курсах, які організувала ОУН. З вибухом німецько-советської війни перейшов на українські землі, де працював над розбудовою військової референтури ОУН і організував військові курси, в тому старшинські школи в Помор'ях, Зборівщині і Мостах Великих. Коли постали збройні відділи УПА, Гасин увійшов у склад повстанського Головного Штабу. В січні 1946 р. був з ступеня майора підвищений до полковника і став шефом штабу УПА. На тому пості залишився до січня 1949 р. В січні 1949 року, в час, коли він перебував у Львові, салдати МГБ намагалися його зловити. В перестрілці з емгебистами Гасин поляг.

ВАСИЛЬ СИДОР-КРАВС, ПОЛК. ШЕЛЕСТ

Народився в селі Спасів, повіт Сокаль, 1911 р.

Будучи в середній школі, вступив до ОУН і ввійшов у повітову езекутиву ОУН Сокальщини. Пізніше став на чолі тієї езекутиви. Пізніше почав студіювати у Львівській університеті, але, за частими арештуваннями і переслідуваннями від польської поліції, студій закінчити не міг. Покликаний до військової польської служби, дістався до старшинської школи, де також місця не закріпив, бо по певнім часі, як політичноненадійного, його звільнили з тієї школи. В 1936 р. працював на Волині. Арештований в 1938 р., кару відбував у львівській тюрмі Бригідки, де виконував функції провідника політичних в'язнів. З приходом большевиків на західні українські землі Сидор під

псевдонімом Кравс став військовим референтом при Крайовому Проводі. Пізніше перейшов через кордон до Генерального Губернаторства. Там організував військові вишколи, рівночасно поглиблюючи своє військове знання, опрацьовував український військовий підручник з ділянки зв'язку. З вибухом советсько-німецької війни Сидор-Кравс з ступнем поручника був вояком Легіону ДУН. В 1942 р. перебував на Волині і Поліссі, де працював над розбудовою українського війська і пізніше став шефом штабу УПА Північ. В 1943 р., знову в Галичині, працював над творенням відділів УПА-Захід. В 1943 р. Великим Надзвичайним Збором ОУН Василь Сидор був обраний членом Головної Ради. Сидор всі свої сили віддавав лише праці для визволення України. В 1949 р. Сидор загинув в бою з НКВДистами як полковник Української Повстанської Армії.

МИКОЛА СВИСТУН-ВОРОН

Народжений 1914 р. в селі Ордові, повіт Радехів, як син селян. Сам вибрав собі фах купця, але доля пов'язала його з ОУН так, що він майже зрезигнував з інших зайнят, цілковито поставивши себе до диспозиції ОУН. Молодий, здібний, багато працював для піднесення власної освіти, став членом повітової ексекутиви, яку в той час очолював Вугляр. Микола Свистун керував у повітовій ексекутиві бойовою референтурою. Часто попадав до тюрми і був безперервно переслідуваний польською поліцією. В 1937 р. скривався від арешту. На місце, де скривався М. Свистун, напала поліція. Почалася перестрілка. Щоб не датися живим у руки польських поліцаїв, оточений стрілив собі в рот з пістоля 6,35. Набій виявився заслабий і застряг в піднебінні. Крім того, він був поранений у руки. Поліція забрала його на лікування, щоб пізніше провести слідство.

По вилікуванні, Микола Свистун не говорив, і лікарі не могли ствердити, чи він не хоче говорити, чи має ушкоджені голосові струни. Так він просидів 8 місяців у тюрмі в Тернополі на спільній келії з добре йому знайомими членами ОУН і не вимовив одного слова. Всі були глибоко переконані, що Микола дійсно не може говорити.

Коли Польща розпалася і в'язні вийшли на волю, Микола почав говорити. Під час большевицької окупації західньо-українських земель Микола Свистун пішов у підпілля. Він належав до дуже характерних і працюючих людей. В 1940 р. Микола Свистун з групою членів ОУН перейшов через кордон до Генерального Губернаторства, щоб узяти участь у 2-му Великому Зборі ОУН, який відбувся у Кракові. З вибухом німецько-советської війни отримав доручення працювати на Волині. Там він перебував цілу німецьку окупацію. В УПА став командиром одного відділу. З військами НКВД його відділ звів ряд переможних боїв, через що він набув собі велику популярність. Командував з'єднанням УПА силою 5.000 людей. Під псевдом Ортен, як командир того відділу, він загинув.

ВАСИЛЬ МАКАР-БУДЖЕНКО-БЕЗРІДНИЙ

Народився 23. 9. 1908 р. в Поториці, повіт Сокаль. Батько його був професійним військовиком австро-угорської армії.

Василь Макар цілковито поставив себе до диспозиції ОУН. Польська поліція його переслідувала і часто замикала до тюрми. Перший раз його арештували в 1929 році, але по кількох місяцях звільнили. Вдруге арештовано його у вересні 1932 року, разом з братом Володимиром. Польський суд засудив його на 7 років тюрми. В наслідок амністії, вийшов на волю в 1935 році. 12. 7. 1937 року в Сокалі члени ОУН погромили комуністів, і польська поліція в зв'язку з тим арештувала Ва-

силя Макара як одного з керівників того погрому. Тортурований, він вночі ножиком до голення підрізав собі в руках жили. З тюрми відставлено його до тюремного шпиталю, так що до вибуху війни він сидів ще в слідстві у львівських Бригідках.

Від 1939 р. Василь Макар з кількома провідними членами, як Вугляр і інші, працював при переправі членів ОУН за Буг. В 1940-41 рр. він працював у відділі крайових зв'язків.

З вибухом німецько-радянської війни Василь Макар дістав доручення працювати на Волині. Там він входить у провід ОУН Волині. Працює в підготові організації УПА і в боротьбі з комуністичними бандами. Від 1943 р. входить у командний склад більшого відділу УПА. Відзначився великими військовими і політичними здібностями. В дні 10-15 квітня 1944 р., коло Костополя на Волині відділ, до якого він належав, вв'язався у великі бої з військами НКВД. Там він тоді загинув під псевдонімом Безрідний.

ІВАН КЛИМЧУК-ЗАБИЯКА

Родом зі села Поздимир, Сокальського повіту. Селянський син, член ОУН. За польської окупації потрапив до тюрми Бригідки у Львові. В тюрмі Климчук перебував разом з провідними членами ОУН, при яких поглибив свої знання й досвід.

Під час большевицької окупації І. Климчук усі свої сили віддав для праці у підпіллі. Належав до довірених людей Климова-Легенди. НКВД докладало багато трудові, щоб зловити Климчука-Забіяку, а коли побачило, що труди даремні, вивезло його родину на Сибір. Брат Івана, 13-літній хлопець, утік з транспорту і 500 кілометрів ішов до своїх рідних сторін.

З вибухом німецько-радянської війни Іван Климчук отримав наказ іти працювати на східноукраїнські землі. Зупинився в Криворіжчині.

В квітні 1942 р., в час великих акцій проти ОУН, Гештапо арештувало Івана Климчука-Забіяку і розстріляно.

ТАРАС ОНИШКЕВИЧ-ГАЛАЙДА

Родом з містечка Угнів. Батько Тараса був директором банку. Тарас став членом ОУН ще в гімназії. Переслідуваний поліцією, не мав змоги закінчити студій. Відомий своєю працею в Жовківщині-Равщині. Організував розгроми станиць польської поліції. В роках 1936-39 був в'язнем польської тюрми. В тюрмі студіював військову літературу, тому в'язні називали його «Мольтке».

Під час окупації західних земель большевиками Тарас перебував у підпіллі. В 1940 р. перейшов з групою членів до Генерального Губернаторства, щоб узяти участь в 2-ім Великім Зборі ОУН.

Тарас був люблений усіма членами, які з ним співпрацювали. Відзначався великою відвагою і гумором, яким у найбільш напружених ситуаціях умів підносити на душі своє оточення.

Тарас Онишкевич-Галайда у похідних групах ходив на Наддніпрянщину, де працював у Дніпропетровській області. Разом з ним були його особисті приятелі Роман Лисий і Максим, яких там розстріляла польова жандармерія.

В 1944 році став командиром одного відділу Самооборони, і загинув у боротьбі з польськими і большевицькими комуністичними бандами коло села Острів, недалеко містечка Белз.

МИКОЛА ГОШОВСЬКИЙ-ГАРКУША-СПАРТАК-СТАРИК

Народився 1919 року в с. Розтічки, Стрийського повіту. Син селян, навчався в торговельній школі, потім працював у кооперативному союзі в Болехові та у Львові. Член ОУН з 1937 року. Учасник боїв на Закарпатті.

По трагічних закарпатських подіях, він уже не вернувся додому, а залишився на Заході (Німеччина, Австрія тощо). 1940 р., на доручення проводу, він перейшов кордон на окуповані більшовиками землі. По виконанні покладених на нього завдань, вернувся до Кракова. У Кракові закінчив політичний вишкіл і з вибухом німецько-советської війни виконував спеціальні доручення проводу в західніх областях.

Навесні 1944 року він загинув у гештапівській засідці на Золочівщині.

МИХАЙЛО ТУПИЦЯ-ВИГОВСЬКИЙ

Народився в с. Дмитрів, Західня Україна. Син селян, за званням купець. За молодих років вступив у лави ОУН. В'язень польських тюрем. У рр. 1940-41 перебував у Холмі та в Кракові, 1942 р. — в Київській області (Миронівська округа). Потім він перебрав пост провідника області. На цьому становищі його заарештувало Гештапо і розстріляло (друга половина 1942 року).

Тупиця-Виговський належав до тих людей, які безупинно працювали над собою й поглиблювали свої знання. Він був зразком чесности й високої моральности. Потрапивши до рук Гештапо, тримався до самого кінця гідно, витримав усі допити і загинув, не зрадивши таємниці.

ВОЛОДИМИР МАНДРИК-ТВЕРДИЙ

Родом з Тартакова, Сокальського повіту. Вчився в торговельній школі в м. Радехові, де працював у юнацтві ОУН. Перейшовши до активу ОУН, виконував обов'язки референта Служби Безпеки.

1943 року в сутичці з гітлерівською поліцією, вистрілявши набої, хотів забити себе останнім, але пістоль засікся. На допитах у Сокалі й у Львові перейшов нечувані тортури, що їх витримав, не зрадивши жадної організаційної таємниці. В 1943 р. його публічно розстріляно у Львові.

ВОЛОДИМИР ФЕДИШИН-РУДИЙ

Родом із с. Нивиці, Західня Україна. Син мало-земельних селян. Член ОУН і довголітній в'язень польських тюрем. Член проводу надрайону, потім — повіту. Виконував найскладніші й найризикованіші завдання, що їх йому давала ОУН. Польська тюрма принесла йому гарт і політичну школу. Перебуваючи в тюрмі разом з визначними особистостями ОУН, він спромігся поглибити свої знання та досвід.

Загинув ранньою весною 1944 р. в боротьбі проти комуністичних банд.

ІРЕНА ПІДЛУЖНА-ІРЕНА

Родом з Бережан. За приналежність до ОУН в рр. 1940-41 була ув'язнена НКВД. Витримала важкі тортури і врятувалася тільки чудом.

Від року 1941 працювала у Вінниці, Києві та інших містах осередніх земель України, виконуючи окремі завдання також і на Лівобережжі.

Ірена відзначалася величезною енергією і героїзмом. Загинула від куль Гештапо в 1943 р.

МАКСИМ КАНТОР-МАКСИМ

Син бідних селян з с. Туринки, повіт Жовква. Від молодих років мусів працювати й заробляти важкою працею на хліб. Здібний організатор ОУН у лавах робітництва. Від 1939 по 1941 рр., працюючи на підпільній роботі, кількакратно переходив кордон між територією під советською окупацією та Генеральним Губернаторством.

1941-42 рр. працював на Дніпропетрівщині, де його розстріляла польова жандармерія.

.. ІМ ЖЕ ЧИСЛА НЄСТЬ

Перелічу ще кілька осіб, що про них маю зовсім скупі відомості:

Роман Михалюк та Володимир Коханчук — обидва родом із Сокальщини, довголітні політичні в'язні польських тюрем, потім члени окружного проводу ОУН в Умані, арештовані на цьому становищі й розстріляні Гештапом.

Василь Яворів-Бойко, родом з Бойківщини, під час війни в 1941-43 виявив великі здібності в організаційній праці на Наддніпрянщині (Поділля, а також на Лівобережжі.), загинув у полтавському Гештапо.

УКРАЇНЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА (ЛОНДОН) ВИДАЛА ДОСІ ТАКІ НОВІ КНИЖКИ:

1. ВУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ, Лев Т. Орлигора; трилогія, том I, стор. 144 3/-
 2. ВУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ, Лев Т. Орлигора; трилогія, том II, стор. 124 3/-
 3. СМЕРТЬ, В. Антопенко-Давидович; повість, стор. 130 2/6
 4. ПАМ'ЯТІ В. Г. КРИЧЕВСЬКОГО, проф. В. Щербаківський; нарис, стор. 56 1/9
 5. ТОЙ, ХТО БАГАТО ЗНАВ ТОГО, ЩО МИ ДАВНО ЗАБУЛИ, д-р Ю. Русов; -/10
 6. ЕНЕІДА МОДЕРНА, Леонід Полтава; Дивні пригоди Григорія Чудотворця, стор. 132 4/-
 7. З МИНУЛИХ ЛІТ, К. Подолянин; стор. 108. 2/6
 8. МАРСЕЛІНО — ХЛІВ І ВИНО, Хосе Марія Санчес-Сільва; оповідання для батьків, авторизований переклад д-ра Д. Бучинського, стор. 30 (вичерпано) —
 9. ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ А. О. КОШИЦЯ, проф. В. Щербаківський; стор. 53 1/6
 10. МАР'ЯНА, Леонід Полтава; героїчна опера на 4 акти (лібретто), стор. 28 (вичерпано) —
 11. ЛЮБОРАЦЬКІ, Анатоль Свидницький; повість, стор. 236 7/-
 12. УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ РІЗДВЯНІ ЗВИЧАЇ Ізидора Левкович; стор. 42 (вичерпано). —
 13. ГЕРОЇЧНИЙ ТЕАТР, Н. Геркен-Русова; стор. 93 5/-
 14. РОКСОЛЯНА, проф. В. Січинський; монографія, стор. 36 (вичерпано) —
 15. СТРАХ, Олена Звичайна; повість з-під советського життя, том I, стор. 360 11/-
 16. СТРАХ, Олена Звичайна; повість з-під советського життя, том II, стор. 416 13/-
 17. ПІД ТРЬОМА ОКУПАНТАМИ, С. Мечник; спогади підпільника-революціонера, ст. 208. 9/-
 18. УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ В АВТОБІОГРАФІЯХ, проф. Д. Горняткевич; стор. 80 3/6
 19. ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ, Джон Кітс; вступна стаття й переклади Яра Славутича, ст. 52 2/6
- ГОТУЄТЬСЯ ДО ВИПУСКУ ДРУКОМ:**
20. ЛЮДИ ПІДПІЛЛЯ, збірка нарисів, оповідань і спогадів авторів українського підпілля.